

ISSN 2075-1834

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ВІСНИК
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна

СЕРІЯ «ПРАВО»

ВИПУСК 35

Серія започаткована 2006 року

JOURNAL
of V.N. Karazin Kharkiv National University

SERIES: "LAW"

ISSUE 35

Series founded 2006

Харків
2023

Вісник має на меті висвітлення широкого кола актуальних політико-правових проблем, серед яких: проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні; забезпечення прав людини; боротьби зі злочинністю і захисту громадського порядку; удосконалення національного законодавства та правозастосовної практики.

Для юристів, політиків, науковців і практичних працівників, аспірантів і студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями правової теорії та юридичної практики.

Вісник є фаховим виданням у галузі юридичних наук, Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 р. № 409 (додаток 1) включено до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук за спеціальностями: 081 «Право», 262 «Правоохоронна діяльність» і 293 «Міжнародне право».

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 10 від 26.06.2023 р.)

Редакційна колегія:

Голова:

Кагановська Т. Є., доктор юридичних наук, професор, Ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України, Україна, [orcid: https://orcid.org/0000-0002-4427-2038](https://orcid.org/0000-0002-4427-2038)

Заступники Голови:

Головко О.М., доктор юридичних наук, професор, проректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

Пашков В. М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, <http://orcid.org/0000-0001-9489-7768>

Члени редакційної колегії:

Користін О. Є., доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, заступник директора ДНДІ МВС України, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-9056-5475>

Сироїд Т. Л., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

Россіхіна Г. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-8436-049X>

Йонца М., доктор габілітований, професор, професор факультету права і адміністрації Щецинського університету, Польща, <https://orcid.org/0000-0003-4982-8936>

Храмцов О. М., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

Житний О. О., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Серьогін В. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного і муніципального права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-1973-9310>

Хіббітте Б., професор юридичного факультету Піттсбурзького університету, видавець і головний редактор JURIST, США, <https://orcid.org/0000-0001-9455-4570>

Лук'янець Д. М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-1770-9027>

Мічурін Є. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

Завальна Ж. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-6511-2482>

Марчук М. І., доктор юридичних наук, професор, підполковник поліції, декан факультету № 4 Харківського національного університету внутрішніх справ, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-0217-478X>

Відповідальний редактор:

Гавриленко О. А., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

Адреса редколегії:

61022, Україна, м. Харків, майдан Свободи 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, юридичний факультет.

Електронна адреса: lawbulletin@karazin.ua, HNU_vesnik@ukr.net. Сайт: <http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/>

Статті пройшли подвійне сліпе рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24005-13845Р від 19.06.2019

The Journal aims to cover a wide range of relevant political and legal issues, among them: the problems of the formation and development of civil society and the rule of law in Ukraine; ensuring human rights; the fight against crime and the protection of public order; improvement of national legislation and enforcement practice.

For lawyers, politicians, scholars and practitioners, graduate students and students, as well as anyone interested in legal theory and jurisprudence.

The Journal is a specialized publication in the field of legal sciences, Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 y. № 409 (Annex 1) are included in the category "B" list of scientific professional publications of Ukraine in the field of Jurisprudence: 081 «Law», 262 «Law enforcement» and 293 «International Law».

Approved for printing by a decision of the Academic Council of the V.N. Kharkiv National University (protocol № 10 from 26.06.2023)

Editorial board:

Head:

Kaganovska T., DSc (Law), Professor, President of V.N. Karazin Kharkiv National University, Honored Lawyer of Ukraine, Ukraine, orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>.

Vice-Chairmen:

Holovko O., DSc (Law), Professor, Vice-President for Research and Education of V.N. Karazin Kharkiv National University, Honored Lawyer of Ukraine, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

Pashkov V., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of Civil, Economic and Environmental Law, Poltava Law Institute, Yaroslav Mudryi National Law University, <http://orcid.org/0000-0001-9489-7768>

Editorial board

Koristin O., DSc (Law), Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Deputy Director of the State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-9056-5475>

Syroid T., DSc (Law), Professor, Head of the Department of International and European Law, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

Rossikhina G., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of State and Legal Disciplines, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-8436-049X>

Jońca M., Dr. hab., Professor US, Professor of the Faculty of Law and Administration, University of Szczecin, Poland, <https://orcid.org/0000-0003-4982-8936>

Khramtsov O., DSc (Law), Associate Professor, Professor of the Department of Criminal Law, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

Zhitnyi O., DSc (Law), Professor, Head of the Department of Criminal Law Disciplines of V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Serohin V., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of Constitutional and Municipal Law, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-1973-9310>

Hibbitts B., Professor at the Faculty of Law of the University of Pittsburgh, Publisher and Editor in Chief of JURIST, USA, <https://orcid.org/0000-0001-9455-4570>

Lukyanets D., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of State and Legal Disciplines, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-1770-9027>

Michurin E., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of Civil Law Disciplines of V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

ZavalnaZh. V., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of Civil Law Disciplines of V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-6511-2482>

Marchuk M. I., DSc (Law), Professor, Professor, Lieutenant Colonel of the Police, Dean of the Faculty No. 4 of Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-0217-478X>

Responsible Editor:

Havrylenko O., DSc (Law), Professor, Professor of the Department of International and European Law, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

Address editorial board:

61022, Ukraine, Kharkiv, Svobody Sq 4, V.N. Karazin Kharkiv National University, Faculty of Law (cab-425a).

E-mail address: lawbulletin@karazin.ua, HNU_vesnik@ukr.net. Website: <http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/>

The articles have been double-blinded review.

Certificate of state registration KV № 24005-13845P from 19.06.2019.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Берестень А.В. ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)	8
Жук Н.А. КОНЦЕПЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КАПІТАЛІЗМУ ЯК ФАКТОРУ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ І ПРАВА КАПІТАЛІСТИЧНОГО ТИПУ: КРИТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ У СВІТЛІ ІДЕЙ МАКРОМОДЕЛІ «КАПІТАЛІЗМУ СТЕЙХОЛДЕРІВ» К. ШВАБА.....	15
Рафальський М. Л. МЕТОДИ БОРОТЬБИ З ПРАВОПОРУШЕННЯМИ В ДЕЦЕНТРАЛІЗОВАНИХ СИСТЕМАХ.....	24
Стеблєв А.М. ОСНОВНІ ПЕРЕВАГИ ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ТА КОНФЛІКТІВ У ПУБЛІЧНО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ.....	35
Шульга А.М. ЮРИДИЧНА ПОМИЛКА ЯК ПОНЯТТЯ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ.....	41

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Афоніна О.С. РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ГРОМАДЯН, ЩО РЕАЛІЗУЮТЬСЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ІНФОРМАЦІЙНО- КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ: ДОСВІД УКРАЇНИ.....	52
Гришко Л.М. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА, ЗАКОННІСТЬ, КОНСТИТУЦІЙНІСТЬ ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ В МОНАРХІЯХ АРАБСЬКОГО СХОДУ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	68
Дьякова А.А. ЮРИДИЧНІ ПІДСТАВИ ДЛЯ ОБГРУНТУВАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ ЯК НОСІЇВ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД.....	79
Комісарова Н.О., Ткаченко О.В., Мальцев В.В., Бейкун А.Л. ПРАВОВА ПРОБЛЕМАТИКА ДІЄВОСТІ СУБ'ЄКТІВ СИЛ БЕЗПЕКИ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ З ОГЛЯДУ НА НЕОБХІДНІСТЬ ДОТРИМАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ ДІЯЛЬНОСТІ.....	86
Марцеляк О.В., Марцеляк С.М. ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ І ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	97
Смутьська А.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МОВНОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РФ.....	112

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Свердліченко В.П. ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ НА ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБОЮ ПРАВА НА ЧЕСТЬ ТА ГІДНІСТЬ.....	119
Скрипник В.В. ПОХОДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЗУСТРІЧНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ.....	124
Цибань А.А. ДО ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ NFT-ТОКЕНІВ ЯК ВІРТУАЛЬНИХ БЛАГ.....	133

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Кулачок-Тітова Л.В., Пахомова І.А. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА МОБІНГУ В СФЕРІ ПРАЦІ.....	138
---	-----

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Пейчев К.П.

РИНОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ: ПЕРШІ ПІДСУМКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....149

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Безденежна Д.О.

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО – ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЗАЙНЯТОСТІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....157

Борякіна В. В.

ПРИНЦИП ОПЕРАТИВНОСТІ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ЗАСІБ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА.....166

Ляпін К.Є.

ПРАВОВІ ОСНОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....172

Хабарова Т.В.

РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ЗАПОБІГАННІ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ.....178

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Григоренко Є.І., Передерій О.С., Чалий М.Г.

СУТНІСТЬ ТА ОЗНАКИ НЕ ПЕРЕДБАЧЕНИХ ЗАКОНОМ ВОЄНІЗОВАНИХ ТА ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ В АСПЕКТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЇХ СТВОРЕННЯ (СТАТТЯ 260 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ) 185

Терещук С.С.

ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ ЩОДО АРЕШТУ МАЙНА НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....193

CONTENT

THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL STUDIES

Beresten A.V. EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE AS A FACTOR OF TRANSFORMATION OF LEGAL PRACTICE (THEORETICAL AND LEGAL ASPECT).....	8
Zhuk N.A. CONCEPTS OF THE TRANSFORMATION OF CAPITALISM AS A FACTOR OF STATE DEVELOPMENT AND CAPITALIST-TYPE LAW: A CRITICAL AND COMPARATIVE ANALYSIS IN THE LIGHT OF THE IDEAS OF THE MACROMODEL OF STAKEHOLDER CAPITALISM by K. Schwab	15
Rafalskyi M.L. METHODS OF COMBATING OFFENSES IN DECENTRALIZED SYSTEMS.....	24
Stebelev A.M. THE MAIN ADVANTAGES OF USING ALTERNATIVE METHODS OF RESOLVING DISPUTES AND CONFLICTS IN THE PUBLIC-LEGAL SPHERE.....	35
Shulha A. M. LEGAL ERROR AS A CONCEPT OF GENERAL THEORETICAL JURISPRUDENCE.....	41

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Afonina O.S. DEVELOPMENT OF THE LEGISLATION ON CONSTITUTIONAL AND LEGAL FORMS OF CITIZENS' POLITICAL ACTIVITY THAT ARE IMPLEMENTED BY INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES: THE EXPERIENCE OF UKRAINE.....	52
Hryshko L. THE RULE OF LAW, LEGALITY, CONSTITUTIONALITY AND DEMOCRATIZATION IN THE MONARCHIES OF THE ARAB EAST: CURRENT STATE AND PERSPECTIVES.....	68
Diakova A.A. LEGAL GROUNDS FOR JUSTIFICATION OF THE LEGAL STATUS OF THE CONVICTED AS BEARERS OF CONSTITUTIONAL RIGHTS AND FREEDOMS.....	79
Komissarova N.O., Tkachenko O.V., Maltsev V.V., Beikun A.L. LEGAL ISSUES OF THE EFFECTIVENESS OF THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR'S SECURITY FORCES IN VIEW OF THE NEED TO COMPLY WITH THE CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF ACTIVITY	86
Martselyak O.V., Martseliak S.M., Martseliak M.O. THE CONCEPT OF CONSTITUTIONALISM AND ITS TRANSFORMATION IN THE CONDITIONS OF WAR.....	97
Smulska A.V. LEGAL REGULATION OF THE LANGUAGE ISSUE IN UKRAINE DURING A FULL-SCALE INVASION RUSSIAN FEDERATION.....	112

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Sverdlichenko V.P. THE INFLUENCE OF MARTIAL LAW ON A PERSON'S EXERCISE OF THE RIGHT TO HONOR AND DIGNITY.....	119
Skrypnyk V.V. ORIGIN OF THE CATEGORY OF COMPLIANCE IN CIVIL LAW.....	124
Tsyban A. A. TO THE ISSUES OF LEGAL REGULATION OF NFT-TOKENS AS VIRTUAL BENEFITS	133

LABOR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Kulachok-Titova L.V., Pakhomova I.A. LEGAL REGULATION OF ANTI-DISCRIMINATION AND MOBING IN THE FIELD OF LABOR.....	138
---	-----

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Peychev K.P.

THE AGRICULTURAL LAND MARKET IN UKRAINE: THE FIRST SUMMARY OF LEGAL REGULATION.....149

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

Bezdenezhna D.O.

FEATURES OF THE ORGANIZATIONAL AND LEGAL ACTIVITIES OF THE STATE EMPLOYMENT SERVICE DURING MARITAL STATE.....157

Boryakina V. V.

THE PRINCIPLE OF OPERATION AS A PROCEDURAL TOOL OF ADMINISTRATIVE JURISDICTION 166

Liapin K.E.

FEATURES OF IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC GOVERNANCE IN THE ACTIVITIES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES.....172

Khabarova T.V.

THE ROLE OF CIVIL SOCIETY IN PREVENTING AND COMBATING CORRUPTION.....178

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY;PENAL ENFORCEMENT LAW

Hrygorenko E.I. Perederii O.S., Chaliy M.G.

THE ESSENCE AND CHARACTERISTICS OF PARAMILITARY AND ARMED FORMATIONS NOT PROVIDED FOR BY LAW IN TERMS OF CRIMINAL LIABILITY FOR THEIR CREATION (ARTICLE 260 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE).....185

Tereshchuk S.S.

PROCEDURAL ASPECTS OF APPEALS AGAINST DECISIONS ON SEIZURE OF PROPERTY AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION.....193

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ
УЧЕНЬ**
**THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND
LEGAL STUDIES**

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-01>

УДК 340.116.05

А.В. БЕРЕСТЕНЬ

аспірант юридичного факультету

E-mail: avberesten@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5361-9128>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

**ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ
ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)**

АННОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті розглянуті напрямки розвитку законодавства, які б відповідали Конституції України і визнаним нею правовими принципами, що нерозривно пов'язані з підвищенням ролі закону в правовій системі України. В контексті розвитку процесів Євроінтеграції України, як держави-кандидата на вступ до Європейського Союзу, проаналізовано основні чинники, реформування правової системи України, визначено пріоритети розвитку законодавчих ініціатив, зокрема тих, які стосуються проблем організаційно-правового забезпечення розвитку судового співробітництва у цивільних та кримінальних справах з використанням міжнародних і двосторонніх документів, зміни законодавства "Про національні меншини (спільноти) України", та законів щодо реалізації передбачених Конституцією прав і свобод людини і громадянина України у відповідності з загально визнаними нормами міжнародного права та Європейських конвенцій, що ратифіковані Україною. Велика увага приділена принципам розвитку та вдосконалення законодавства, а саме принципам верховенства права, рівності і справедливості, неухильного дотримання конституційних положень Закону, гуманізму, демократизму, свободи, соціальної доцільності, принципам наукової обґрунтованості, системності та узгодженості в законотворчості, взаємозв'язку і взаємодії законодавчих актів, в пріоритеті норм і принципів міжнародного права по відношенню до національного законодавства.

Беручи до уваги зазначене, актуальним завданням в процесі здійснення юридичної практики є висвітлення основних етапів розвитку законодавства, а саме: законотворчість, організацію, та координацію законодавчої діяльності. Особливий акцент присвячено вдосконаленню наукового забезпечення законотворчості, законодавчої техніки, інформаційної забезпеченості законодавчої діяльності.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *Україна, Європейський Союз, право, європейська інтеграція, європейські правові стандарти, євроінтеграційні реформи.*

Як цитувати: Берестень А. В. Європейська інтеграція України як чинник трансформації юридичної практики (теоретико-правовий аспект). Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право». 2023. Вип. 35. С. 8-14. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-01>

In cites: Beresten A.V. (2023). European integration of Ukraine as a factor of transformation of legal practice (theoretical and legal aspect). *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 8-14. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-01> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Участь України у євроінтеграційних процесах налічує більш ніж тридцять років. За цей період спостерігався різний ступень інтенсивності політико-правової і економічної взаємодії сторін. Починаючи з 2014р. євроінтеграційні спрямування України значно інтенсифікувалися. У 2022 р. Україні було надано статус кандидата у члени ЄС. Після цього євроінтеграційний мейнстрим нашої держави набув самим чітких рис в історії і це

безпосередньо відображається на усіх аспектах функціонування правової системи держави. Як соціально-юридичний феномен, правова система України, трансформується під дією політичних, економічних, соціально-культурних, гуманітарних, екологічних чинників. Під їх впливом усі статичні і динамічні елементи правової системи зазнають змін. Юридична практика, як один із найбільш чутливих компонентів, також змінюється в інноваційний спосіб.

Суспільство спостерігає як виникають нові різновиди юридичної практики (медіація), апробовуються новітні правові інститути (інститут антикризового управління), впроваджуються новітні принципи правового регулювання соціальних процесів. У зв'язку з цим актуальним видається наукове дослідження трансформацій і змін, які зазнає юридична практика в Україні у зв'язку з розширенням діапазону процесів європейської інтеграції.

Метою статті є висвітлення аспектів впливу європейської інтеграції на трансформацію юридичної практики в Україні

Виклад основного матеріалу. 23 червня 2022 року, представники 27 країн-членів ЄС проголосували за надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС. Зазначена подія відкриває нові горизонти для проведення системних трансформацій національної правової системи України. З урахуванням того, що на сьогодні значна кількість правових норм і інститутів залишаються декларативними і не мають соціальної практики реалізації, держава та суспільство потребують пошуку нових юридичних практик, які змогли б забезпечити дієвість і ефективність всієї системи правового регулювання. Зазначено абсолютно відповідає масштабу реформ та трансформувати українське законодавство до європейських критеріїв і стандартів.

Сьогодні європейські партнери поставили перед Україною низку вимог щодо законодавчого забезпечення реформ у тих галузях, які ЄС вважає найбільш пріоритетними. Відповідно, є підстави акцентувати увагу на тому, що правотворча практика як різновид юридичної, фокусується на нормативно-правовому забезпеченні кількох напрямів: Зокрема, це:

- посилення боротьби з корупцією (важливим моментом по цьому напрямку затвердження стратегії у сфері протидії корупції. Вона стратегія реалізується шляхом виконання державної антикорупційної програми з виконання Антикорупційної стратегії, яка розробляється НАЗК та затверджується Кабінетом Міністрів України у шестимісячний строк з дня набрання чинності законом, яким затверджено Антикорупційну стратегію);

- проведення реформи Конституційного Суду України (зрушення в цьому напрямку відбулися в грудні, коли Верховна Рада підтримала Закон щодо відбору кандидатур на посаду судді КСУ на конкурсних засадах.

Згідно з ним, Дорадча група експертів, яка власне і має відбирати суддів КСУ, складається з 6 осіб представників від Президента, Ради суддів України, Верховної Ради, Венеціанської комісії та двох представників міжнародних експертів. Проте, Венеціанська комісія винесла свої рекомендації щодо цього, зазначивши на необхідності додати сьомого експерта з-поміж міжнародників, аби остаточно забезпечити якісний склад відбіркової комісії);

- продовження судової реформи в Україні (основною складовою реформи слугує відбір до Вищої кваліфікаційної комісії суддів. Конкурсна комісія вже опрацьовує кандидатури заради добору на вакантні посади у Вищій кваліфікаційній комісії суддів. Надалі Вища рада правосуддя відповідно до рекомендацій Конкурсної комісії має провести відкриту співбесіду з кандидатами та прийняти за її результатами рішення про призначення або про відмову в призначенні відібраних кандидатів на вакантні посади членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів);

- антиолігархічний закон (антиолігархічний закон Верховна Рада прийняла ще в 2021 році. На той момент він оскаржувався та піддавався критиці, проте ухвалення такої ініціативи було необхідною складовою для демонополізації та встановлення верховенства права. Однак, наразі вже 2023-й рік, а свого висновку Венеціанська комісія щодо прийнятого Закону не дала й досі. Але при цьому, в рамках прийнятої ініціативи, Рада національної безпеки та оборони має затвердити реєстр тих, хто підпадає під критерій осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів). Підготовка та затвердження положення про цей реєстр, а також його ведення - прерогатива РНБО);

- здійснення боротьби з відмиванням коштів (важливим стратегічним елементом в цьому напрямку є ухвалення плану дій щодо реформування правоохоронного сектора як однієї з частин середовища безпеки України. Хоча в Україні, починаючи з 2014 року, вже відбулось чимало реформ поліції та прокуратури; почав свою роботу ряд новостворених правоохоронних органів (Державне бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки).

Наразі існує робоча група для підготовки проекту плану. Основні завдання реформ полягають в:

- запровадженні систем управління правоохоронними органами, що орієнтована

на результат – вирок суду; формування політики запобігання злочинам;

- удосконаленні взаємодії всіх правоохоронних органів;

- відкритості та підзвітності, а також впровадженні систем оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів;

- прийняття «Закон про медіа» (15 грудня 2022 р. закон «Про медіа» було прийнято Верховною Радою України, а 29 грудня його підписав Глава держави. Закон надає розширені повноваження Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення у регулюванні медіа, зберігає квотування, запроваджує регуляцію онлайн-медіа і водночас послаблює її (зокрема йдеться про заборону Нацраді блокувати зареєстровані медіа та дозвіл блокувати незареєстровані терміном на два тижні), полегшує умови ліцензування каналів, вносить зміни до закону про Суспільне мовлення (наприклад, дозволяє мовнику працювати у копродукції з іншими зарубіжними компаніями);

- удосконалення законодавства про національні меншини (наступним, що впливає на трансформацію юридичної практики, є інтенсифікація участі України у співпраці по цивільним і кримінальним справам.

Виходячи з формулювання ст. 24 Угоди про асоціацію України з ЄС, яка чітко визначила характер співпраці у цивільних та кримінальних справах «Судовий» то міжнародно-правове співробітництво (правова допомога) надається органами однієї держави, відповідно до судових процедур в іншій державі, до завершення судового розгляду).

Співпраця з цивільних і кримінальних справ має здійснюватися з урахуванням в повній мірі відповідних міжнародних і двосторонніх угод та бути орієнтована на принципах правової визначеності та праві на справедливий суд.

Зупиняючись на судовому співробітництві в кримінальних справах, можна наголосити, що сторонами буде посилена взаємодія щодо взаємної правової допомоги та екстрадиції. Не дивлячись на те, що більшість положень розділу Угоди щодо співпраці з питань правосуддя, свободи та безпеки не підпадають під тимчасове застосування, її практична реалізація більшої частини може здійснюватись за допомогою розширення та поглиблення існуючих інструментів двосторонньої співпраці у цій сфері, зокрема Плану дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки, Плану-графіку його

виконання, Порядку денного асоціації Україна – ЄС тощо.

Фундаментом правового регулювання судової співпраці України та ЄС зокрема у цивільних справах складають міжнародні Гаазькі конвенції (далі ГKMПП) про збір доказів 1970р., конвенції про використання документів 1965р., конвенції про цивільні аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 р.

Так у світлі конвенції 1980 р. дуже гостро стоїть проблема удосконалення українського законодавства про виконавче провадження. В пункті 11 Порядку виконання на території України конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, вказано, що примусове виконання рішення суду про повернення дитини проводиться в порядку встановленим Законом України «Про виконавче провадження». Проте, у законі не вказано окремого порядку проведення виконавчих дій у справах відповідної категорії.

Досліджуючи теоретичну складову судового співробітництва у цивільних справах, слід наголосити на тому, що Угода про асоціацію України та ЄС визначає першочерговим завданням ефективного застосування ГKMПП. Тому пріоритетними напрямками мають бути такі, як:

1. Приєднання до Конвенції про захист дітей та співробітництво стосовно іноземного усиновлення від 23 травня 1993 року. На цьому етапі важливим елементом юридичної практики було б внесення змін до Цивільного кодексу України та сімейного кодексу України, щодо врегулювання питань обов'язкової участі усиновлювачів у судовому процесі, розробка та ухвалення закону, який би закріплював порядок організації діяльності акредитованих організацій усиновлення.

2. Доповнення Закону України «Про виконавче провадження» окремими положеннями про особливості виконання судових рішень ухвалених відповідно до ГKMПП 1980р. про цивільні аспекти міжнародного викрадення дітей.

Найважливішим завданням для покращення судової співпраці на підставі ГKMПП є робота судів над помилками у їх застосуванні.

Третій блок реформування юридичної практики пов'язаний з інтенсифікацією взаємодії України і ЄС у сфері протидії злочинності. Так співпраця у сфері попередження та боротьби зі злочинами, що мають міжнародний характер становить важливу частину юридичної практики.

Зобов'язання сторін передбачають встановлення кримінальної відповідальності за деякі типи злочинів, а також взаємодія у сфері попередження та переслідування злочинців у відповідності до визначених стандартів, які переважно закріплені у відповідних універсальних міжнародних конвенціях. Серед іншого, передбачається співпраця в рамках Європолу (Європейський поліцейський офіс). Розділ стосується протиправної діяльності у таких сферах, як:

1) Відмивання коштів та фінансування тероризму;

2) Незаконний обіг наркотиків, прекурсорів і психотропних речовин;

3) Злочинність, включаючи торгівлю людьми і зброєю, контрабанду, економічні злочини, включно зі сферою оподаткування, підробка документів, кіберзлочини;

4) Корупція, як у приватному, так і публічному секторах.

Четвертий блок трансформації юридичної практики пов'язаний з реалізацією новітніх політико-правових механізмів забезпечення прав окремих категорій населення. У якості прикладу наведемо національні меншини. Система національних законодавчих актів про статус національних меншин бере свій початок одразу після здобуття незалежності в 1990-х рр. шляхом напрацювання та прийняття законів, обов'язкових для будь-якої демократичної держави. Вони базувались на низці нормативних актів, серед яких: Декларація прав національностей України (1991), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992) та Конституція України (1996). Їх прийняття засвідчило, що Україна обрала плюралістичну модель етнопонаціональної політики, яка передбачає вільне та демократичне співжиття всіх етносів на території держави зі збереженням та захистом самобутності кожного над інтеграційною моделлю, яка передбачає асиміляцію національних меншин.

В 2019 році, особливо гостро постала потреба оновити Закон "Про національні меншини в Україні", який було прийнято в 1992 році, коли Парламент ухвалив закон про функціонування української мови як державної. В той час, провідними міжнародними експертними організаціями, зокрема Венеціанською комісією, було рекомендовано без зволікань розробити новий законопроект про нацменшини, у якому чітко регламентувалися б, зокрема, їхні мовні права. Щодо правотворчої діяльності змісту нового

закону, то в ньому, було закріплено поняття визначення національної меншини (спільноти) і зазначили, що нацменшини є "невід'ємними, інтегрованими та органічними частинами українського суспільства", а їхня культура - частиною української культури. На державу покладено обов'язок виявляти і впорядковувати місця історичної пам'яті національних меншин, охороняти об'єкти їхньої культурної спадщини, вивчати історію та культуру національних меншин, свобод національних меншин заходи з державного та місцевих бюджетів, надавати на конкурсних засадах фінансову підтримку об'єднанням національних меншин для реалізації їхніх програм і проєктів та ін. При цьому держава може здійснювати інтеграцію, але утримується від асиміляції представників нацменшин і захищає їх від будь-яких проявів дискримінації.

Що стосується правореалізаційної техніки, то в законі не описано процедуру втілення цих прав та зустрічається відсилання до профільних законів. Так у статті "право на освіту", йдеться про те, що особливості використання мов нацменшин в освітньому процесі "визначаються Законом України "Про освіту". Проте наголошується, що приватні заклади освіти, які фінансуються фізичними чи юридичними особами, "мають право вільного вибору мови освітнього процесу", але водночас зобов'язані забезпечити вивчення української мови.

Формування Європейських цінностей миру, злагоди, гармонії в сім'ї були б неможливі без прийняття Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» який сьогодні визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства. Дієвим механізмом протидії домашнього насильства має стати запровадження Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі.

П'ятий блок пов'язаний з удосконаленням правовиховної роботи з населенням. Зростання свідомої підтримки європейської та євроатлантичної інтеграції серед широких верств населення переконливо свідчить про ефективність правовиховної роботи в процесі інтеграції України в ЄС, які стали ближчими

та зрозумілішими для широких верств населення. Особливості здійснення правовиховної роботи з широкими верствами населення щодо питань зближення України і ЄС, насамперед спрямовані на сприйняття та осмислення, правових норм європейського демократичного суспільства, спонукання до правомірної поведінки, дотримання вимог норм природного та позитивного права, поваги до морально-етичних стандартів, демократії, гуманізації, аксіології права. Вказаний підхід покликаний забезпечити вільний і гармонійний розвиток особистості, індивідуальне і професійне самовдосконалення. У свою чергу дані аспекти складають, функціональні елементи формування громадянського суспільства з високим рівнем економічних, соціальних, культурних і моральних властивостей, сильної та незалежної держави. Націлені завдання знайшли відображення в Указі Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020».

Указом Президента України від 12.01.2015 р. «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» визначено мету, дорожню карту, вектори руху, першочергові пріоритети та індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов становлення та розвитку України. Метою Стратегії є впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі.

В Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» окреслено вектор розвитку, вектор безпеки, вектор відповідальності, вектор гордості. Зазначені елементи входять до структури правового виховання України на шляху Євроінтеграції. До прикладу, вектор гордості – це забезпечення взаємної поваги та толерантності в суспільстві, гордості за власну державу, її історію, культуру, науку, спорт [5]. Україна націлена зайняти високе місце серед провідних держав світу, створити комфортні умови життя і праці для розвитку власних талантів, а також залучення найкращих світових спеціалістів різних галузей. Проведення реформ в Україні у відповідності до Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» насамперед вимагає змін у правовій ментальності громадян. В Копенгагенських критеріях членства в Європейському Союзі серед політичних критеріїв виділяють верховенство права, дотримання прав людини та захист прав меншин.

На сьогодні, формування нового стилю мислення з реалізацією принципів аксіології

права та формуванням загального блага в поєднанні з інтересами особи, суспільства та держави, просто неможливі без врахування зазначених вище критеріїв. Трансформація юридичного світогляду передбачає укладання міцного фундаменту морально-правових якостей у відповідності до матриці соціально-нормативної визначеності Європейського Союзу. З огляду на розвиток ідей демократії, кардинальним вектором стало прийняття в 2015 році Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

Отже, викладені вище міркування дають підставу щодо застосування комплексного підходу до джерел правового виховання та їх стратегій. Зазначимо, що досягнення ряду педагогічних, психологічних, філософських, юридичних наук дають можливість запровадження системи успішного правового виховання і відповідно, розвитку сильної незалежної держави та державотворчих процесів. При цьому формування нових механізмів правового виховання має ґрунтуватися на історично-національних особливостях української нації з урахуванням інноваційних тенденцій імплементації нормативно-правових норм Європейського Союзу та досвіду різних форм правового виховання.

Із викладеного вбачається, що процес євроінтеграції триває і щоденно удосконалюється. Юридична практика як основний елемент правової системи безпосередньо пов'язує європейські стандарти та процес реформування правової системи України. Так українська влада анонсувала перші в історії держави консультації між урядом України та Колегією Європейської комісії, наголошуючи на пришвидшенні європейської інтеграції та чіткому розумінні найближчої перспективи для України стати членом Євросоюзу.

Висновки. Аналізуючи вплив процесів європейської інтеграції на трансформацію юридичної практики, є підстави констатувати, що на тлі реалізації євроінтеграційних процесів та входження до загальноєвропейського правового простору, національна юридична практика зазнає істотних змін.

Це виявляється, передусім, в активізації правотворчих процесів і оновленні нормативно-правових актів з багатьох актуальних питань розвитку. З практичної

точки зору це виявляється в імplementації принципів європейського права у систему юридичного регулювання суспільних відносин, оптимізації юридичних процедур, оновленні процедурно-процесуальних засад співробітництва суб'єктів юридичної діяльності України з судовими і правоохоронними інституціями ЄС, удосконаленні застосування міжнародних

конвенцій на внутрішньодержавному рівні, підвищення кваліфікації працівників юридичної сфери та всього населення. З огляду на зазначене, актуальним подальшим напрямом наукових розробок у цьому напрямі має стати дослідження комплексу питань щодо взаємозв'язку європейської інтеграції, реформування юридичної практики та проведення в Україні правової реформи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Угода Про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року: URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
2. План дій Україна – НАТО // Міністерство юстиції України. URL: <http://old.minjust.gov.ua/2649>.
3. Закон України Про національні меншини (спільноти) України, Ліга закон. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ЛЮ8401А?an=2>
4. Закон України Про запобігання та протидію домашньому насильству, ВРУ, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
5. Указ Президента України Про Стратегію сталого розвитку "Україна - 2020", ВРУ, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>
6. Кресіна І. О. Статус національних меншин як фактор етнокультурного розколу України // Держава і право. 2013. Вип. 59. С. 455–461.
7. Етнокультурна автономія як інститут забезпечення прав національних меншин: світовий досвід і Україна: наукова записка / Кресіна І., Явір В., Ходаківський М. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. 120 с.
8. Явір В. А. Права національних меншин на освіту рідною мовою в Україні: аналіз законодавчих ініціатив // Правова держава. 2018. Вип. 29. С. 367–375.
9. Україна – кандидат в ЄС: які законодавчі зміни слід очікувати. Ліга закон. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/212345_ukrana--kandidat-v-s-yak-zakonodavch-zmni-sld-ochkuvati.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2023

Стаття рекомендована до друку 22.05.2023

A.V. BERESTEN

PhD student, Faculty of Law

E-mail: avberesten@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5361-9128>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE AS A FACTOR OF TRANSFORMATION OF LEGAL PRACTICE (THEORETICAL AND LEGAL ASPECT)

ANNOTATION: *Introduction.* The article examines directions for the development of legislation that would correspond to the Constitution of Ukraine and the legal principles recognized by it, which are inextricably linked to increasing the role of the law in the legal system of Ukraine. In the context of the development of the processes of European integration of Ukraine, as a candidate state for joining the European Union, the main factors, the reform of the legal system of Ukraine were analyzed, the priorities for the development of legislative initiatives were determined, in particular those related to the problems of organizational and legal support for the development of judicial cooperation in civil and criminal cases with the use of international and bilateral documents, amendments to the legislation "On national minorities (communities) of Ukraine", and laws on the implementation of the rights and freedoms of a person and a citizen of Ukraine provided for by the Constitution in accordance with generally recognized norms of international law and European conventions ratified by Ukraine. Great attention is paid to the principles of the development and improvement of legislation, namely the principles of the rule of law, equality and justice, strict observance of the constitutional provisions of the Law, humanism, democracy, freedom, social expediency, the principles of scientific validity, systematicity and coherence in law-making, interconnection and interaction of legislative acts, in priority to norms and principles of international law in relation to national legislation.

Taking into account the above, an urgent task in the process of legal practice is to highlight the main stages of the development of legislation, namely: law-making, organization, and coordination of legislative activity. A special

emphasis is devoted to the improvement of scientific support for law-making, legislative technology, information security of legislative activity.

KEYWORDS: *Ukraine, European Union, law, European integration, European legal standards, European integration reforms.*

REFERENCES

1. Pleas About the Association between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Union for Nuclear Energy and their member states, on the other side, on 27 March 2014: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text. (in Ukrainian).
2. Plan for Ukraine – NATO. *Ministry of Justice of Ukraine*. URL: <http://old.minjust.gov.ua/2649>. (in Ukrainian)
3. Law of Ukraine About national minorities (spilenots) of Ukraine, League of Law. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JI08401A?an=2>. (in Ukrainian)
4. Law of Ukraine On the Prevention and Prevention of Domestic Violence, VRU, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>. (in Ukrainian)
5. Decree of the President of Ukraine On the Strategy for the Development of Steel "Ukraine - 2020", Verkhovna Rada, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>. (in Ukrainian)
6. Cresina I. O. The status of national minorities as a factor in the ethnic and cultural split of Ukraine // State and Law. 2013. VIP. 59, pp. 455–461. (in Ukrainian)
7. Ethno-cultural autonomy as an institution for ensuring the rights of national minorities: light experience i Ukraine: scientific note / Kresina I., Yavir V., Khodakivsky M. Kyiv: Institute of State and Law im. V. M. Koretsky NAS of Ukraine, 2018. 120 p. (in Ukrainian)
8. Yavir V. A. The rights of national minorities to the illumination of their native land in Ukraine: analysis of legislative initiatives. *Legal Power*. 2018. VIP. 29, pp. 367–375. (in Ukrainian)
9. Ukraine is a candidate for the EU: how the legislators change the next step. League law. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/212345_ukrana--kandidat-v-s-yak-zakonodavch-zmni-sld-ochkuvati. (in Ukrainian)

The article was received by the editors 17.04.2023

The article is recommended for printing 22.05.2023

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-02>

УДК 342.3:340.5:330.8

Н.А. Жук

кандидат юридичних наук, доцент

кафедри публічного управління, адміністрування та права

E-mail: nazhuk2016@gmail.com

ORCID: [0000-0002-3172-8470](https://orcid.org/0000-0002-3172-8470)

Національний університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

м.Полтава, 36000, Першотравневий проспект, 24

КОНЦЕПЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КАПІТАЛІЗМУ ЯК ФАКТОРУ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ І ПРАВА КАПІТАЛІСТИЧНОГО ТИПУ: КРИТИЧНО- ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ У СВІТЛІ ІДЕЙ МАКРОМОДЕЛІ «КАПІТАЛІЗМУ СТЕЙХОЛДЕРІВ» К. ШВАБА

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Стаття присвячена дослідженню ранніх і сучасних концепцій трансформації капіталізму, як суспільно-правової формації, яка обумовлює типологічні параметри держави, права і суспільства в цілому, в частині їх основних ідей та пропозицій щодо реформування останніх.

Короткий зміст основних результатів дослідження. На основі методології діалектики та порівняльно-правового аналізу критичному дослідженню піддано історію появи, розвитку, природи та мети різноманітних ідей, теорій та концепцій, у тому числі, найсучасніших, щодо обґрунтування можливості поступової зміни класової природи капіталізму у напрямку поєднання цілі накопичення капіталу з поліпшенням суспільства.

Висновки. Стверджується, що в умовах наявної системної кризи глобальної капіталістичної системи та масштабного наступу на права і свободи громадянського суспільства капіталізм піддався новій хвилі критики, у відповідь на що його прихильниками було проголошено чергову спробу його трансформації в щось більш соціальне привабливе у вигляді «капіталізму стейхолдерів», який декларується як антагоністичний щодо теорії корпоративного егоїзму і пропонується як краща альтернатива акціонерному та державному капіталізму. Водночас капіталізм стейхолдерів К.Шваба не є ідейною новацією і представляє собою узагальнення ідей великої кількості учених у заданому напрямку, однак при цьому позбавлений переваг інших концепцій: так, більшою системністю, змістовністю, реальністю, моральною обґрунтованістю, державно-правовою та соціальною спрямованістю відзначаються концепції «врівноважуючої сили» Дж.Геллбрейта, «зацікавлених сторін» Е.Фрімена та «капіталізму співучасті» У.Хаттона, а також теорія бінарної економіки Л.Келсо, які, окрім іншого, містять конкретні пропозиції щодо реформування сучасної держави (у тому числі, «держави загального добробуту») у дійсно соціально активну державу.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: держава капіталістичного типу, концепції трансформації капіталізму, капіталізм зацікавлених сторін, акціонерний капіталізм, державний капіталізм, колективний капіталізм, усупільнена власність, загальна відповідальність, довгострокові цінності, бінарна економіка.

Як цитувати: Жук Н.А. Концепції трансформації капіталізму як фактору розвитку держави і права капіталістичного типу: критично-порівняльний аналіз у світлі ідей макромоделі «капіталізму стейхолдерів» К. Шваба. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2023. Вип. 35. С. 15-23. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-02>

In cites: Zhuk N.A. (2023). Concepts of the transformation of capitalism as a factor in the development of the capitalist type of state and law: a critical and comparative analysis in the light of the ideas of the macro model of "stakeholder capitalism" by K. Schwab. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 15-23. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-02> (in Ukrainian)

Протягом принаймні століття критики надмірностей ринків намагалися пом'якшити капіталізм, а не витіснити його, ... поборники капіталізму... продовжують пропонувати бренд, який є соціально нестерпним.

Роберт Каттнер, американський письменник і журналіст

Постановка проблеми. Необхідність дослідження концепцій трансформації капіталізму обумовлена тим визначальним впливом, який здійснює капіталізм як

суспільно-економічна формація на усі параметри існування, функціонування та розвитку держави і права, окремої людини, суспільств та людської спільноти в цілому.

© Жук Н.А., 2023

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

Загострення уваги до цього питання закономірно обумовлене фактом появи та широкого просування на світовому рівні нової концепції трансформації капіталізму - «капіталізму стейкхолдерів» К.Шваба.

Отже, **мета цієї статті** полягає у здійсненні порівняльного дослідження концепцій трансформації капіталізму у світлі аналізу мети, засад, ключових ідей, історії формування та факторів появи концепції «капіталізму стейкхолдерів» К.Шваба.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Різні аспекти держави і права капіталістичного типу, пов'язані з концепціями правової держави, держави загального добробуту, соціальної держави тощо та проблемами їх розвитку в умовах глобального капіталізму, аналізувались в працях багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених-правознавців у сферах загальної теорії держави і права, конституціоналізму, адміністративного та міжнародного публічного права, економіки та соціології. Міждисциплінарний характер концепції «зацікавлених осіб» та її відповідність широкому спектру дисциплін у сфері управління також обумовили останніми роками величезну кількість статей і монографій, присвячених її розробці. В числі науковців, які зробили фундаментальний методологічний внесок в дослідження питання щодо трансформації капіталізму та держави і права капіталістичного типу - А. Сміт, К. Маркс, Ф. Енгельс, Е. Бернштейн, А. Пренс, Г.Ф. Шершеневич, О. Гірке, С. Кузнець, Х. Хеллер, Дж. Роуз, Дж. Гелбрейт, Г. Мінз, А. Берле, Ч. Мілс, Ф. Фландсберг, Л. Келсо, Е. Фрімен, У. Хаттон, Н. Фурніс, Т. Тілтон, Дж. Уейт-Уілсон, Р. Хейлбронер, Р. Холкомб, Е. Люттвак, Л. Суарес-Вільї, Е. Куніо, К. Прахалад, С. Харт, Дж.Стігліц, О. Соскін, П. Ванхем, Е. де Сото, Т. Пікетті.

Виклад основного матеріалу. Ключова ідея «капіталізму стейкхолдерів» (у словесній

Базові аргументи прибічників реалізації концепції К.Шваба можна викласти у вигляді наступних тез. 1. Існуючим соціальним системам притаманна низка гострих проблем (у тому числі, неухильне зростання нерівності в доходах на тлі уповільнення зростання продуктивності та заробітної плати; постійне зростання суверенного боргу держав; безпрецедентність ринкової влади найбільших компаній; продовження завдання шкоди навколишньому середовищу внаслідок неконтрольованої експлуатації природних ресурсів). 2. Сучасна капіталістична система

транслітерації походить від англ. «Stakeholder Capitalism», яке виникло у контексті гри слів «shareholder — stakeholder», що має на увазі перехід від «утримання акцій» до «участі, що трактується якнайширше») полягає в тому, що бізнес-компанії мають піклуватися не лише про прибутки та збитки, а й відчувати соціальну відповідальність. Така мета була озвучена Клаусом Швабом, засновником організації «Європейський форум менеджменту», з 1987 р. відомої як Всесвітній економічний форум (надалі – ВЕФ) 50 років тому, й уперше отримала своє відображення в Давоському маніфесті – 1973. Однак тоді, на фоні надмірної популярності та практичної реалізації теорії корпоративного егоїзму Мілтона Фрідмана, за якої єдиною відповідальністю бізнесу є збільшення прибутку його акціонерів, ідея К. Шваба не отримала свого масштабного розвитку. Сьогодні ж вона знову широко представлена на публічному обговоренні, і цей термін активно увійшов у політичний і науковий категоріальний ужиток.

Оголошена в представлений напередодні ВЕФ-2020 статті К.Шваба про необхідність переходу до капіталізму стейкхолдерів (для позначення якого використовуються також поняття «інклюзивний капіталізм», «капіталізм загального блага», «капіталізм в інтересах усіх зацікавлених сторін») отримала своє декларативне політичне закріплення в новому Давоському маніфесті – 2020, теоретичне обґрунтування – в написаному ним у співавторстві з Пітером Ванхемом книзі «Капіталізм зацікавлених сторін: глобальна економіка, яка працює на прогрес, людей та планету», а організаційне супроводження – в оформленій на основі так званих «Стражів інклюзивного капіталізму» Раді з інклюзивного капіталізму з Ватиканом, про створення якої було оголошено у грудні 2020 року.

нездатна вирішити дані проблеми. 3. Потрібна радикальна трансформація всіх глобальних інститутів через уряди, суспільства, бізнес та «зацікавлених сторін» у вигляді укладання якогось нового суспільного договору із загальною відповідальністю.

Варто пригадати, що ідеї формування соціальноорієнтованої форми капіталізму, метою якої є не лише накопичення капіталу, а й поліпшення суспільства, регулярно лунали від початку ствердження капіталістичної системи. І не дивно, що концепція капіталізму стейкхолдерів К. Шваба спочиває на низці

детально розроблених наукових теорій про трансформацію капіталізму, у тому числі, тих, що виникли після Другої світової війни у світлі різкого падіння популярності капіталізму (навіть на рівні його терміну) на тлі стрімкого розвитку світової системи соціалізму, яка набувала в очах простої людини все більшої привабливості. Такі теорії в політичному контексті були покликані обґрунтувати можливість поступової зміни класової природи капіталізму під впливом соціально-економічних процесів в більш загальносоціальному напрямі, а в науковому – запропонувати альтернативу вченню марксизму, нівелювавши його значущість як методології пізнання історичних процесів в розвитку соціальних явищ.

Серед найбільш значимих у контексті даного аналізу теорій варто назвати теорії «колективного капіталізму» та «народного капіталізму», що виникли в США в 1930-х рр. та оформилися там же до середини 1950-х рр., а також концепції «корпоративної соціальної відповідальності» та «соціального партнерства», які отримали нове дихання в країнах Західної Європи на рубежі 1940-1950-х рр. Серед інших теорій подібної спрямованості - економічні теорії «планового капіталізму» та «плюралістичної економіки», соціологічна теорія «суспільства споживання» та відповідні юридичні концепції «держави загального добробуту» (welfare state) та «соціальної держави».

Щодо факторів, які обумовили чергову спробу трансформації капіталізму та спалах зацікавленості концепцією капіталізму стейхолдерів саме сьогодні, то К.Шваб називає «ефект Грети Тумберг», нові ціннісні орієнтири поколінь «міленіалів» та Z, а також усвідомлення власниками капіталу взаємозв'язку «між їх довгостроковим успіхом та успіхом їх клієнтів, працівників і постачальників». Однак, на нашу думку, питання далеко не лише в цьому. Після капітуляції «ядра» соціалістичного табору у холодній війні, здійсненого Генсеком СРСР М. Горбачовим в ході Малтійського саміту у грудні 1989 року, ліберальний (американський) капіталізм було виголошено найкращою і майже безальтернативною соціально-економічною системою для всіх держав світу. На «небувалому консенсусі з приводу легітимності ліберальної демократії як системи правління» та «кінці історії» того часу наголошував Френсіс Фукуяма, на «тріумфі капіталізму» - Роберт Л. Хейлбронер.

Втім з того часу «віра в силу максимізації прибутку набула в американському житті щось на кшталт святості», як визначив вплив на свободу слова одержимого ринком управління американський письменник Расел Бейкер, і в умовах очевидного і відомого наступу й на інші свободи громадянського суспільства глобальний ліберальний капіталізм піддався новому детальному аналізу та новій хвилі критики з боку дослідників його природи. У відповідь на це активізувалися й захисники капіталізму, намагаючись оновити образ капіталізму за допомогою використання більш привабливих для широкого загалу його форм.

На думку К.Шваба, сьогодні існує можливість вибору між трьома моделями (видами) капіталізму: домінуючим сьогодні «акціонерним капіталізмом», головною рисою якої є спекулятивність, спричинена маніпуляціями з акціями на фондових біржах, а метою будь-якої корпорації - максимізація прибутку (у пріоритеті - короткострокового); «державним капіталізмом», за якого розвиток економіки спрямовується урядом, а основною загрозою є поглинання корупцією зсередини; чи «капіталізмом зацікавлених сторін» - такої форми організації бізнесу, яка поєднує в собі пріоритети рентабельності і прибутку з соціальною відповідальністю, в тому числі, в сфері охорони оточуючого середовища, і, отже, має низку переваг перед іншими видами капіталізму.

З тексту Давоського маніфесту – 2020 можна вбачати, що в якості ключового суб'єкту нового світу розглядаються саме приватні корпорації, які кваліфікуються як «довірені керівники» (trustees) - «керуючі навколишнім середовищем і матеріальним світом для майбутніх поколінь», які «втілюють людські і громадські устремління», «діють в інтересах суспільства і здатні вирішувати соціальні та екологічні проблеми сучасності». З огляду на це, Маніфест покладає на них «забезпечення безпечного, етичного і ефективного використання даних; захист біосфери та загальної економіки замкнутого циклу, заснованої на відновленні ресурсів; розширення межі знань, інновацій і технологій для поліпшення добробуту людей» тощо – майже усе те, що сьогодні на рівні цілей, функцій та завдань пов'язується насамперед із суверенною державою, її соціальним призначенням і природними можливостями.

У світлі цього доречно звернутися до найбільш змістовно близької до концепції К. Шваба теорій трансформації капіталізму -

теорії «колективного капіталізму», яка з'явилася раніше за решту аналогічних концепцій (в обох концепціях основним діючим суб'єктом, гравцем і джерелом загальнообов'язкових правил поведінки в суспільстві визнаються корпорації). Її положення, розроблені двома американськими вченими - економістом Гардінером С. Мінзом і юристом Адольфом А. Берле в першій третині ХХ століття, були опубліковані в написаних ними у співавторстві бестселерах «Сучасні корпорації і приватна власність» (1932 р.), «Корпоративна революція в Америці» (1962 р.) і «Влада над цінами та суспільний інтерес» (1962 р.). Саме у межах цієї теорії раніше за всі інші були відображені незворотні перетворення, що відбулися з капіталізмом вже у першій третині ХХ століття з урахуванням тієї виняткової ролі, яку посіли корпорації в структурі суспільства та у механізмі прийняття суспільно значущих рішень і управління суспільством. Г.Мінз діагностував факт завершення корпоративної революції, що змінила природу «приватного» капіталізму ХІХ століття, описаного в економічній моделі Карла Маркса, та обумовила появу його колективної форми, тобто «колективного капіталізму», за якого, як вважалося, відбулося відокремлення сфери управління та контролю над виробництвом від власності на капітал (тобто так звана «дифузія капіталу»), положення якої пізніше були розвинені у межах постулату про «управлінську революцію» При цьому Г. Мінз попереджав, що при значній долі великих фірм в економіці суспільство на практиці управляється не широкою громадськістю, а менеджментом корпорацій, що виходять із своїх власних інтересів.

У контексті дослідження цих же корінних змін, які відбулися з капіталізмом у ХХ сторіччі, один із найвидатніших американських вчених Джон Гелбрейт, в низці своїх книг («Американський капіталізм: концепція врівноважуючої сили» 1952 р., «Нове індустріальне суспільство» 1967 р. та «Суспільство достатку» 1968 р.) не просто діагностував стан «хвороби сучасного індустріального суспільства» та пропонував (щоправда, як він зазначав, «без надії на успіх») програму його «лікування» шляхом зміни природи держави задля її протиставлення могутності монополій. Останнє мало відбуватися введенням принципу державного планування із передачею контролю над останнім ученим

(«техноструктурі») та підвищенням ролі «третьої сили» (профспілок та некомерційних організацій), та водночас супроводжуватися націоналізацією військово-промислового та енергетичного комплексів і соціалізацію дрібного бізнесу. Того ж часу Дж.Гелбрейт зробив висновок про те, що трансформація капіталізму вже відбулася, зазначивши, що в сучасних умовах капіталізм (класичний, ліберальний, з вільним ринком) «трансформується в іншу якість і стає індустріальним суспільством із дворівневою економікою: верхній рівень – зрілі корпорації, що утворюють плановий порядок, нижній рівень – велика кількість дрібних фірм, які утворюють власно ринковий порядок», отже, «постає як регульоване суспільство, у якому співіснують дві системи: плануюча (корпорації) і ринкова (дрібні фірми)».

Повертаючись до концепції капіталізму стейкхолдерів К. Шваба, відзначимо, що нею у контексті озвученої мети пропонується змінити показники діяльності бізнесу: вона має оцінюватися на основі комплексного показника «створення усупільнювальної вартості», який поряд із стандартними фінансовими параметрами має включати цілі в галузі охорони навколишнього середовища, соціальної сфери та раціонального управління так звані ESG (Environment, Social, Governance), від якого має залежати і розмір винагороди топ-менеджерів, й інтерес інвесторів, які мають враховувати «соціальний ефект» своїх інвестицій, тобто пов'язувати екологічну і громадську користь з фінансовою віддачею. В числі основних принципів діяльності бізнесу Маніфест - 2020 закріпив чесну конкуренцію і рівні умови гри, сплату справедливої частки податків, нульову терпимість до корупції та прагнення до постійного поліпшення умов праці і добробуту співробітників, а також «залучення всіх стейкхолдерів в спільне творення довготривалих цінностей».

Загалом, ідеї щодо «усупільнення власності», «довготривалих цінностей», «загальної відповідальності» та «зацікавлених сторін» можна вважати одними з ключових у цій концепції. Втім власно термін «зацікавлені сторони» сформулював та ввів в обіг американський професор Школи бізнесу Дардена університету Вірджинії (США) Едуард Фрімен в монографії «Стратегічне управління: концепція зацікавлених сторін» 1984 р., яка і вважається фундаментом однойменної концепції. Під «зацікавленими

сторонами» («стейхолдерами компанії»), як поняттям більш ширшим, аніж поняття «акціонери», Е. Фрімен запропонував розглядати «всі групи та всіх індивідуумів ... які грають життєво важливу роль в успіху бізнес-структури у сучасних умовах», до спрощеного переліку яких він включив власників, споживачів та групи захисту їх прав, конкурентів, засоби масової інформації, працівників, групи за інтересами, захисників навколишнього середовища, постачальників, урядові агентства, організації місцевих спільнот тощо. Саме з ім'ям Е.Фрімена пов'язується і пропозиція ідеї щодо трансформації корпоративної соціальної відповідальності у «відповідальність компанії перед зацікавленими сторонами», і макромодель «капіталізму зацікавлених сторін», заснована на відмові від «наївного егоїзму, розділення бізнесу і моралі, а також віри в обмеженість цінних ресурсів».

Термінологічно та у контексті капіталізму стейхолдерів є концепція «капіталізму співучасті» британського вченого Уїлла Хаттона, відображена ним у книзі «Стан, в якому ми перебуваємо» 1995 року, ідеї якої набули того часу у Великобританії особливої популярності в обох протилежних політичних таборах, використовувалися тодішнім лідером Лейбористської партії Тоні Блером в ході виборчої кампанії та обговорювалися на спеціальній конференції. Капіталізм співучасті пропонувався У.Хаттоном як альтернатива капіталізму акціонерів, що склався в Англії за часів Маргарет Тетчер, за якого робітники не мають довгострокових претензій до корпорацій, а громадяни не мають претензій до економіки. Останній він описував таким чином: «Фондовий ринок процвітає, лондонський Вест-Енд переживає бум нерухомості, але життя простих людей непевне», і вся країна «схожа на гігантський торговий ринок, на якому люди — просто товар». Основну відмінність «зацікавленої сторони» від акціонера учений вбачав у тому, що вона є членом компанії, отже, має лояльність до установи, яка не може бути закрита так швидко, як частка її акцій може бути продана акціонером.

Соціальна та політико-правова цінність концепції капіталізму співучасті У.Хаттона у тому, що вона не лише містить чіткі пропозиції щодо шляхів виходу з того кризового стану, в якому опинилося сучасне (англійське) громадянське суспільство внаслідок реалізації капіталізму акціонерів (а

саме – кардинальне реформування на основі державних реформ усіх його систем (насамперед, соціальної, політичної, економічної та духовно-культурної), але й рекомендації щодо способів реформування власно держави, яка продовжує визнаватися ним ключовим суб'єктом внутрішньої політики. Отже, по-перше, У. Хаттон пропонує реформувати фінансово-банківську систему таким чином, аби забезпечити внутрішньодержавне інвестування на довгострокову перспективу (за зразком прийнятної для нього німецької або японської моделі), змістивши у такий спосіб акцентування в діяльності інвесторів із спекулятивного короткострокового прибутку на довготривалі капіталовкладення. По-друге - реформувати трудові відносини у напрямку зближення інтересів зацікавлених сторін (профспілок та компаній) як партнерів. По-третє - здійснити комплексну громадянську реформу (у тому числі, конституційну, правову, державної служби та місцевого самоврядування) шляхом прийняття конституції та білля про права (на кшталт конституціоналізму США), зменшити обсяг офіційної таємниці та забезпечити самостійність місцевого самоврядуванню. Нарешті, він пропонує реформувати існуючу «державу добробуту» в «більш енергійну соціальну державу», в якій безпека має бути соціальною, а не корпоративною, і діяти на рівні всієї економіки, а не окремої компанії – таке має супроводжуватися зміною функціональних пріоритетів держави з субсидій на неробство на підтримку навчання та освіти, тобто забезпечити повну зайнятість та збільшити інвестиції у людський капітал. І саме це кардинально відрізняє концепцію капіталізму співучасті У.Хаттона від концепції К.Шваба, в Маніфесті якої держава як така жодного разу не згадується - використовується лише вкрай невизначений та значно менш вагомий з точки зору відображення якостей суверенної влади термін «уряди».

Ідейний зв'язок між концепцією капіталізму стейхолдерів К. Шваба та більш ранніми концепціями трансформації капіталізму проаналізованим не вичерпується. Так, професор Роберт Ешфорд появу концепції стейхолдерів пов'язує з постулатами бінарної економіки, розробленої у 1950-х рр. на основі праць американського юриста-економіста Луїса Келсо, винахідника Плану управління акціями співробітників (ESOP) та автора книги «Маніфест капіталізму» 1958 р.

Один із очевидно здійснених прогнозів Л. Келсо – це неухильне падіння заробітної плати найманих працівників і отримання всіх переваг технологічного прогресу виключно власниками капіталу. Дійсно, як і в Маніфесті стейкхолдерів К. Шваба, в основу теорії бінарної економіки покладений принцип економічної справедливості з усіх аспектів виробництва благ - участі, розподілу та обмежень. Вона спирається на ідею про те, що суспільство зобов'язано забезпечити всім людям добре здоров'я, житло, освіту та незалежний дохід, а також відповідальне за охорону навколишнього середовища. Водночас, теорія бінарної економіки, на відміну від концепції К.Шваба, відхиляє самостійність «вільного ринку», як і його чесний та ефективний розвиток. На переконання вченого, свобода (а з нею і демократія) досягається тільки в тому випадку, якщо всі люди зможуть отримати незалежну економічну базу від володіння капіталом, використовуючи безвідсоткові позички, видані центральним банком. Отже, як мінімум, сама ідея відмовитися від спекулятивного лихварства, найважливішого привілею банківського капіталу, на якому тримається існуюча світова капіталістична система, і на яку не зазіхає К.Шваб, відрізняє концепцію бінарної економіки Л.Келсо від концепції стейкхолдерів.

Звісно, можна пригадати й інші концепції, співзвучні ідеям капіталізму стейкхолдерів К. Шваба. Це ідеї англійських професорів Коїмбатура Прахалада та Стюарта Харта, викладені в написаній ними у співавторстві статті «Багатство в основі піраміди» 2002 року, яка нині вважається основою бізнес-моделі інклюзивного капіталізму, націленої на надання товарів та послуг найбільш бідним людям у світі. Це й «концепція процвітання», запропонована американськими вченими Томом Дональдсоном та Джимом Уолшем у 2015 році, в якій головною цінністю проголошується повага людської гідності, а не отримання прибутку. І «теорія справедливості» американського філософа Джона Роулза, автора однойменної книги 1971 року, який з цього приводу зауважив: «...соціальна співпраця уможливує краще життя для всіх, на відміну від ситуації, коли всі діють виключно самостійно в ім'я власних інтересів» [24].

Висновки.

1. Ідеї та концепції щодо формування такої форми капіталізму, метою якої є не лише

накопичення капіталу, а й поліпшення суспільства, почали з'являтися майже від ствердження капіталістичної системи. В політичному контексті вони були покликані обґрунтувати можливість поступової зміни класової природи капіталізму під впливом соціально-економічних процесів, в науковому – запропонувати альтернативу вченню марксизму. Однією з таких ранніх концепцій є концепція «колективного капіталізму».

2. В умовах наявної сьогодні системної кризи глобальної ліберальної капіталістичної системи та масштабного наступу на права і свободи громадянського суспільства капіталізм піддався новій хвилі критики з боку дослідників його природи, у відповідь на що його прихильниками було проголошено необхідність його трансформації в щось більш соціальне привабливе, наповнення його новими сенсами.

3. Однією з сучасних концепцій трансформації капіталізму є капіталізм стейкхолдерів К. Шваба, який передбачає радикальну трансформацію всіх глобальних інститутів через уряди, суспільства, бізнес та зацікавлених сторін у вигляді укладання нового суспільного договору, у межах якої бізнес-компанії мають піклуватися не лише про прибутки та збитки, а й відчувати соціальну відповідальність, у тому числі, в сфері охорони оточуючого середовища, оцінка чого має відображатися на основі нового комплексного показника їх діяльності - «створення усупільнювальної вартості».

4. Капіталізм стейкхолдерів не є ідейною новацією і в цілому представляє собою узагальнення інтелектуальних досягнень великої кількості учених. Методологічною основою концепції капіталізму стейкхолдерів як за «Духом і буквою», так і на рівні макромоделі виступає однойменна концепція стейкхолдерів Едварда Фрімена, яка сприйнята школами бізнесу, провідними корпораціями, регулюючими органами та некомерційними організаціями.

5. Капіталізм стейкхолдерів К.Шваба представляє собою водночас і макромодель суспільної формації нового типу, і глобальну політичну декларацію, і теоретичну конструкцію, і політичний рух, й ідеологічну мету.

6. Ця концепція декларується як антагоністична щодо теорії корпоративного егоїзму і пропонується як краща альтернатива щодо двох домінуючих сьогодні різновидів капіталізму - «акціонерного» та «державного».

7. Основними ідейно-змістовними категоріями цієї концепції є поняття «усуспільнення власності», «довготривалі цінності», «загальна відповідальність» та «зацікавлені сторони».

8. В частині проголошеного цілеспрямування ідеї, аналогічні ідеям концепції К. Шваба, містяться в теорії справедливості Дж. Роулза, концепціях «врівноважуючої сили» та «нового індустріального суспільства» Дж. Гелбрейта, теорії бінарної економіки Л. Келсо, «зацікавлених сторін» Е.Фрімена, «капіталізму співучасті» У. Хаттона, «інклюзивного капіталізму» К. Прахалада і С. Харта, концепції процвітання Т. Дональдсона та Дж. Уолша.

9. У порівнянні з концепцією К.Шваба більшою системністю, змістовністю, реальністю, моральною обґрунтованістю, державно-правовою та соціальною спрямованістю відзначаються концепції «врівноважуючої сили» Дж. Гелбрейта,

«зацікавлених сторін» Е. Фрімена та «капіталізму співучасті» У.Хаттона, а також теорія бінарної економіки Л.Келсо, які, окрім іншого, містять конкретні пропозиції щодо реформування сучасної держави (у тому числі, «держави загального добробуту») у дійсно соціально активну державу.

З державно-правового та інструментального підходів в числі недоліків концепції капіталізму стейкхолдерів К.Шваба можна назвати недооцінку соціального значення суверенної держави та максимізацію соціального значення корпорацій, а також ігнорування факту неможливості трансформації глобального ліберального капіталізму у напрямку заявленої мети при збереженні всього інструментарію, наробленого їм для реалізації своїх, обумовлених його природою, завдань - насамперед, паразитарної спекулятивно-лихварської складової фінансово-банківської системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Robert Kuttner. High-stakes capitalism. The Washington Post, April 8, 1996. URL: <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1996/04/08/high-stakes-capitalism/e7f2176d-7740-4ff9-b442-9f099f635009/>
2. Davos Manifesto 1973: A Code of Ethics for Business Leaders. Dec 2, 2019. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2019/12/davos-manifesto-1973-a-code-of-ethics-for-business-leaders/>
3. Шваб К. Чого ми хочемо? Три моделі майбутнього на вибір. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/forum-udavosiyakzminuyetsyakapitalizmekonomikanovini50057107.html?fbclid=IwAR1F_dwfo3aMo5rnMimhU_BIP9qQB48Y3otdKq4Iae52eb9nBVm0R29gxo
4. Davos Manifesto 2020: The Universal Purpose of a Company in the Fourth Industrial Revolution. Dec 2, 2019 URL: <https://www.weforum.org/agenda/2019/12/davos-manifesto-2020-the-universal-purpose-of-a-company-in-the-fourth-industrial-revolution/>
5. Klaus Schwab with Peter Vanham. Stakeholder Capitalism: A Global Economy that Works for Progress, People and Planet. Wiley; 1st edition, 2021. 304 pp. URL: <https://www.amazon.com/Stakeholder-Capitalism-Global-Economy-Progress/dp/1119756138>
6. Українська мережа Глобального договору ООН. URL: <https://web.archive.org/web/20090819030628/http://www.globalcompact.org.ua/ua>
7. Френсіс Фукуяма. «Кінець історії» URL: <https://anthologyforthelazy.webnode.com.ua/l/frensis-fukuyama-kinets-istoriji/>
8. Robert Heilbroner. The Triumph of Capitalism. / The New Yorker, January 23, 1989. URL: <https://www.newyorker.com/magazine/1989/01/23/the-triumph-of-capitalism>
9. Robert Degen. The Triumph of Capitalism. Routledge, 2017. URL: <https://www.amazon.com/Triumph-Capitalism-Robert-Degen-ebook/dp/B074CKJQLB>
10. Reviewed for EH.NET by Joseph M. Santos. Robert A. Degen, The Triumph of Capitalism. URL: https://eh.net/book_reviews/the-triumph-of-capitalism
11. Тома Пікетті. Капітал у XXI столітті / Пер. з англійської Н.Палій. К.: Наш Формат, 2016. – 696 с.
12. Ернандро де Сото. Загадка капіталу: Чому капіталізм перемагає лише на Заході і ніде більше / пер. з англ. М.Климчук. — К.: Ніка-Центр, 2012. — 232 с.
13. Тарасов О.М. «Друге видання капіталізму» в Росії // Вперед. Debout, les damnés de la terre. URL: <https://vpered.wordpress.com/2013/03/07/tarasov-2nd-edition-of-capitalism/>
14. Adolf A. Berle & Gardiner C. Means. The Modern Corporation & Private Property. With a new introduction by Murray Weidenbaum and Mark Jensen. Routledge, 2017. URL: <https://www.perlego.com/book/1578366/the-modern-corporation-and-private-property-pdf>
15. Історія економічних учень / Підручник / за ред. Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко. Київ: КНЕУ, 2001. С. 471-477.

16. Шиманська О. Джон Гелбрейт – видатний теоретик нового індустріального суспільства. Вісник НТЕУ № 1, 2011. С. 170-177.

17. Edward Freeman. Strategic Management: A Stakeholder Approach. Pitman, 1984. 276 p.

18. Freeman R. E., Velamuri S. R. A New Approach to CSR: Company Stakeholder Responsibility. *Corporate Social Responsibility: Reconciling Aspiration with Application* / Ed. by A. Kakabadse, M. Morsing. N. Y.: Palgrave Macmillan, 2006. P. 9–23.

19. Freeman R. E., Martin K., Parmar B. Stakeholder Capitalism // *Business Ethics Quarterly*. 2007. Vol. 74. N 4. P. 303–314.

20. Professor Robert Ashford's 'Inclusive Capitalism' Gains International Support // Syracuse University/News, Wednesday, September 27, 2017. URL: <https://news.syr.edu/blog/2017/09/27/professor-robert-ashfords-inclusive-capitalism-gains-international-support/>

21. Louis O. Kelso and Mortimer J. Adler. The capitalism manifesto. Random house, New York, 1958. 279 pp.

22. Thomas B. Edsall. Can Capitalists Save Capitalism? *The New York Times*. 20.01.2015. URL: <https://www.nytimes.com/2015/01/21/opinion/can-capitalists-save-capitalism.html>

23. Thomas Donaldson and James P. Walsh. *Toward a Theory of Business*. 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/284359470_Toward_a_Theory_of_Business

24. John Rawls. *A Theory of justice*. Harvard University Press, Belknap Press, 1971. 624 pp. / Why does Rawls think there is a conflict of interests in every society? URL: <https://personal.lse.ac.uk/voorhoev/Rawls%20for%20Great%20Thinkers.pdf>

Стаття надійшла до редакції 05.04.2023

Стаття рекомендована до друку 12.05.2023

N.A ZHUK

PhD (Law), associate professor

departments of public management, administration and law

E-mail: nazhuk2016@gmail.com

ORCID: [0000-0002-3172-8470](https://orcid.org/0000-0002-3172-8470)

National University "Poltava Polytechnic named after Yuri Kondratyuk"

Poltava, 36000, 24 Pershotravnevy prospect

CONCEPTS OF THE TRANSFORMATION OF CAPITALISM AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF THE CAPITALIST TYPE OF STATE AND LAW: A CRITICAL AND COMPARATIVE ANALYSIS IN THE LIGHT OF THE IDEAS OF THE MACRO MODEL OF "STAKEHOLDER CAPITALISM" BY K. SCHWAB

ABSTRACT. *Introduction.* The article is devoted to the study of early and modern concepts of the transformation of capitalism as a socio-legal formation that determines the typological parameters of the state, law and society as a whole, in terms of their main ideas and proposals for reforming the latter.

Summary of the main results of the study. On the basis of the methodology of dialectics and comparative legal analysis, the history of the appearance, development, nature and purpose of various ideas, theories and concepts, including the most modern ones, regarding the justification of the possibility of a gradual change in the class nature of capitalism in the direction of combining the goal of capital accumulation with the improvement of society is subjected to a critical study.

Conclusions. It is argued that in the conditions of the existing systemic crisis of the global capitalist system and a large-scale attack on the rights and freedoms of civil society, capitalism has been subjected to a new wave of criticism, in response to which its supporters have announced another attempt to transform it into something more socially attractive in the form of "stakeholder capitalism". which is declared to be antagonistic to the theory of corporate egoism and is offered as a better alternative to shareholder and state capitalism. At the same time, K. Schwab's stakeholder capitalism is not an ideological innovation and represents a generalization of the ideas of a large number of scientists in a given direction, but at the same time it lacks the advantages of other concepts: yes, the concepts are characterized by greater systematicity, content, reality, moral justification, state-legal and social orientation "balancing force" by J. Galbraith, "interested parties" by E. Freeman and "participation capitalism" by U. Hutton, as well as the theory of binary economy by L. Kelso, which, among other things, contain specific proposals for reforming the modern state (including "general welfare state") into a truly socially active state.

KEY WORDS: *capitalist state, concepts of transformation of capitalism, stakeholder capitalism, shareholder capitalism, state capitalism, collective capitalism, community property, general responsibility, long-term values, binary economy.*

REFERENCES

1. Robert Kuttner. High-stakes capitalism. The Washington Post, April 8, 1996. URL: <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1996/04/08/high-stakes-capitalism/e7f2176d-7740-4ff9-b442-9f099f635009/>
2. Davos Manifesto 1973: A Code of Ethics for Business Leaders. Dec 2, 2019. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2019/12/davos-manifesto-1973-a-code-of-ethics-for-business-leaders/>
3. Schwab K. What do we want? Three future models to choose from. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/forum-udavosiyakzminuyetsyakapitalizmekonomikanovini50057107.html?fbclid=IwAR1F_dwfo3aMo5rnMimhU_BIP9qQB48Y3otdKq4Iae52eb9n BVm0R29gxo. (in Ukrainian)
4. Davos Manifesto 2020: The Universal Purpose of a Company in the Fourth Industrial Revolution. Dec 2, 2019 URL: <https://www.weforum.org/agenda/2019/12/davos-manifesto-2020-the-universal-purpose-of-a-company-in-the-fourth-industrial-revolution/>
5. Klaus Schwab with Peter Vanham. Stakeholder Capitalism: A Global Economy that Works for Progress, People and Planet. Wiley; 1st edition, 2021. 304 pp. URL: <https://www.amazon.com/Stakeholder-Capitalism-Global-Economy-Progress/dp/1119756138>
6. Ukrainian Network of the UN Global Compact. URL: <https://web.archive.org/web/20090819030628/http://www.globalcompact.org.ua/ua>. (in Ukrainian)
7. Francis Fukuyama. "The end of history". URL: <https://anthologyforthelazy.webnode.com.ua/l/frensis-fukuyama-kinets-istoriji/> (in Ukrainian)
8. Robert Heilbroner. The Triumph of Capitalism. / The New Yorker, January 23, 1989. URL: <https://www.newyorker.com/magazine/1989/01/23/the-triumph-of-capitalism>
9. Robert Degen. The Triumph of Capitalism. Routledge, 2017. URL: <https://www.amazon.com/Triumph-Capitalism-Robert-Degen-ebook/dp/B074CKJQLB>
10. Reviewed for EH.NET by Joseph M. Santos. Robert A. Degen, The Triumph of Capitalism. URL: https://eh.net/book_reviews/the-triumph-of-capitalis/
11. Tom Piketty. Capital in the XXI century / Trans. from the English N. Palii. K.: Nash Format, 2016. – 696 p. (in Ukrainian)
12. Hemandro de Soto. The Riddle of Capital: Why Capitalism Wins Only in the West and Nowhere Else / trans. from English M. Klymchuk. Kyiv: Nika-Center, 2012. 232 p. (in Ukrainian)
13. Tarasov O.M. "The Second Edition of Capitalism" in Russia. Вперед. Debout, les damnés de la terre. URL: <https://vpered.wordpress.com/2013/03/07/tarasov-2nd-edition-of-capitalism/>. (in Ukrainian)
14. Adolf A. Berle & Gardiner C. Means. The Modern Corporation & Private Property. With a new introduction by Murray Weidenbaum and Mark Jensen. Routledge, 2017. URL: <https://www.perlego.com/book/1578366/the-modern-corporation-and-private-property-pdf>
15. History of economic students / Textbook / edited by LA. Korniychuk, N.O. Tatarenko. Kyiv: KNEU, 2001. P. 471-477. (in Ukrainian)
16. Szymanska O. John Galbraith is an outstanding theoretician of the new industrial society. *Bulletin of NTEU*. No. 1, 2011. P. 170-177. (in Ukrainian)
17. Edward Freeman. Strategic Management: A Stakeholder Approach. Pitman, 1984. 276 p.
18. Freeman R. E., Velamuri S. R. A New Approach to CSR: Company Stakeholder Responsibility. *Corporate Social Responsibility: Reconciling Aspiration with Application* / Ed. by A. Kakabadse, M. Morsing. N. Y.: Palgrave Macmillan, 2006. P. 9–23.
19. Freeman R. E., Martin K., Parmar B. Stakeholder Capitalism // *Business Ethics Quarterly*. 2007. Vol. 74. N 4. P. 303–314.
20. Professor Robert Ashford's 'Inclusive Capitalism' Gains International Support // Syracuse University/News, Wednesday, September 27, 2017. URL: <https://news.syr.edu/blog/2017/09/27/professor-robert-ashfords-inclusive-capitalism-gains-international-support/>
21. Louis O. Kelso and Mortimer J. Adler. The capitalism manifesto. Random house, New York, 1958. 279 pp.
22. Thomas B. Edsall. Can Capitalists Save Capitalism? The New York Times. 20.01.2015. URL: <https://www.nytimes.com/2015/01/21/opinion/can-capitalists-save-capitalism.html>
23. Thomas Donaldson and James P. Walsh. Toward a Theory of Business. 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/284359470_Toward_a_Theory_of_Business
24. John Rawls. A Theory of justice. Harvard University Press, Belknap Press, 1971. 624 pp. / Why does Rawls think there is a conflict of interests in every society? URL: <https://personal.lse.ac.uk/voorhoev/Rawls%20for%20Great%20Thinkers.pdf>

The article was received by the editors 05.04.2023

The article is recommended for printing 12.05.2023

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-03>

УДК 347.73:336.22

М.Л. РАФАЛЬСЬКИЙ

аспірант юридичного факультету,

адвокат

E-mail: maksimrafalskiy@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9016-8613>

Академія адвокатури України

м. Київ, 01032, бульвар Тараса Шевченка, 27

МЕТОДИ БОРОТЬБИ З ПРАВОПОРУШЕННЯМИ В ДЕЦЕНТРАЛІЗОВАНИХ СИСТЕМАХ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Ця стаття присвячена дослідженню методів боротьби з правопорушеннями в децентралізованих системах, зокрема в мережах блокчейн. Автор проводить аналіз основних підходів до боротьби з такими правопорушеннями і розглядає різні методи, які можуть бути використані для попередження, виявлення та вирішення вказаних проблем. В статті розглядаються можливі ризики та виклики, пов'язані з боротьбою з правопорушеннями в децентралізованих системах, а також висвітлюються переваги та недоліки різних підходів.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Надано роз'яснення особливостей та складності організації роботи децентралізованих мереж таких як блокчейн, і від повідно, складність виявлення та протидії правопорушенням в таких мережах. Також надано роз'яснення щодо різних підходів та методів боротьби із правопорушеннями в децентралізованих системах, а також які є методи боротьби з такими правопорушеннями, та які методи пропонує автор статті.

Висновки. Вперше уніфіковано та надано перелік основних методів із правопорушеннями в децентралізованих мережах таких як блокчейн саме в контексті кримінального права. Також розглянуто методи боротьби та попередження із такими правопорушеннями з точки зору різних підходів, в тому числі, юридичного, технічного, організаційного тощо. В цілому, стаття пропонує висновки щодо різних підходів до попередження та протидії із правопорушеннями в децентралізованих системах, розгляд різних методів боротьби із такими правопорушеннями, а також наголошує на необхідності продовжувати дослідження в цій області.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *децентралізовані мережі, блокчейн, кібербезпека, атаки, кримінальне право.*

Як цитувати: Рафальський М. Л. Методи боротьби з правопорушеннями в децентралізованих системах. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2023. Вип. 35. С. 24-34. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-03>

In cites: Rafalskiy M. L. (2023). Methods of combating offenses in decentralized systems. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 24-34. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-03>(in Ukrainian)

Вступ. У сучасному світі децентралізовані мережі стають все більш популярними і поширеними.

Проте разом з їхніми перевагами, такими як відсутність централізованого керівництва, відкритість, ефективність, гнучкість і використання криптографічних протоколів для захисту інформації, з'являються й певні проблеми. Одна з таких проблем - це можливість зловживання децентралізованою мережею для здійснення правопорушень, таких як атаки та шахрайство. Вивчення проблематики боротьби з правопорушеннями в децентралізованих системах має велике

значення як для наукових досліджень, так і практичних застосувань. Оскільки децентралізовані системи стають все більш поширеними, з'являється необхідність розуміти, які виклики та проблеми пов'язані з їх використанням. Наприклад, в сфері фінансів децентралізовані мережі стають все популярнішим засобом здійснення транзакцій. Однак, це також призводить до появи нових видів фінансових правопорушень, таких як різні види атак. Вивчення проблематики боротьби з такими правопорушеннями дозволяє розробляти ефективні та безпечні рішення для захисту фінансових транзакцій в

децентралізованих мережах. Крім того, в децентралізованих мережах можуть виникати і інші види правопорушень, наприклад, різні види шахрайства та зловживання довірою. Вивчення таких проблем дозволяє розробляти ефективні механізми контролю та захисту від цих правопорушень. Вивчення проблематики правопорушень у децентралізованих системах може сприяти вирішенню різноманітних завдань, пов'язаних з розробкою ефективних методів виявлення, розслідування та запобігання правопорушень в таких системах, а також стимулювати розвитку нових технологій, які зменшать ймовірність виникнення правопорушень у децентралізованих системах.

Мета дослідження. Опис та аналіз існуючих та потенційних методів виявлення, розслідування та запобігання правопорушень в децентралізованих системах є досить важливим на сьогоднішній день. Таке дослідження дозволяє зрозуміти, які методи використовуються наразі, які є їх переваги та недоліки, а також які можуть бути потенційні шляхи розвитку та вдосконалення таких методів. Результати огляду методів боротьби із правопорушеннями у вказаних системах можуть бути корисними для практичних застосувань в галузі кібербезпеки та правопорядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Щодо праць з даної проблематики, то у вітчизняній юридичній літературі саме щодо методів боротьби із правопорушеннями в децентралізованих системах досліджень практично не проводили, особливо в контексті кримінального права. Існують окремі дослідження та статті, які присвячені аналізу правових аспектів децентралізованих систем, включаючи аналіз їхнього впливу на кримінальне право, а також аналіз правопорушень в сфері обігу віртуальних активів. Дослідження в цій сфері проводили Ю.П. Калайда, К.О. Черевко, О.О. Любич, Т.Л. Дмитренко, В.В. Козій, М.О. Думчиков, Я.А. Шевцов, О.О. Коротка, Д.В. Казначеева, П.П. Бурдін, В.Д. Іванюк, В. Школьніков, О. Корнейко, Ю. Орлов.

Однією з основних проблем, пов'язаних із правопорушеннями в децентралізованих системах, таких як блокчейн, є те, що вони можуть бути дуже складні для виявлення, розслідування та попередження. Наприклад, у децентралізованих мережах кількість учасників може бути дуже великою, а їх дії можуть бути анонімними. Це робить процес

виявлення та розслідування правопорушень надзвичайно складним. Крім того, в децентралізованих системах можуть виникати такі види правопорушень, як атаки, шахрайство, зловживання довірою та інші види кіберзлочинності. Ці правопорушення можуть завдати значної шкоди користувачам децентралізованих мереж, включаючи втрату фінансових активів, викрадення конфіденційної інформації, пошкодження репутації та інші наслідки.

У відкритих мережах атакам протидіють у такі способи, як розробка та запровадження центральним вузлом відповідного захисного програмного забезпечення, адміністративні заходи, наприклад, постійна звітність та централізоване зведення даних. В децентралізованих мережах все складніше, враховуючи особливості функціонування децентралізованих мереж. Наразі боротьба із правопорушеннями вирішується декількома способами. Один із них – це технічний. Наприклад, що в консенсус Proof of stake (PoS) закладений такий механізм, що учасникам невігодно здійснювати атаки. За допомогою proof-of-stake (POS) власники криптовалют перевіряють блокові транзакції на основі кількості поставлених монет. Якщо брати основну ідею, то PoS вносить таку новацію в порівнянні з Proof of Work (PoW), яка полягає в тому, що користувачі, які володіють великою кількістю криптовалюти, зацікавлені в першу чергу в тому, щоб ця система досягала консенсусу серед усіх валідаторів коректним чином, і була невразливою до різних атак, збоїв типу дабл-спендінг (подвійне витрачання монет), атаки на роздвоєння блокчейну, підтвердження неправильних транзакцій, або якимось іншим шахрайством в децентралізованій мережі. Відповідно, використовуючи цю ідею, були побудовані такі алгоритми, в яких ймовірність того, що валідатор зможе сформувати правильний блок та підтвердити транзакції, буде пропорційно до кількості його монет у гаманці порівняно з монетами, які беруть участь у PoW. Атака 51% обчислювальної, а саме голосувальної здатності якщо загальними словами, не має сенсу для PoS, тому що власник більшості монет, які беруть участь у PoS, фінансово не зацікавлений проводити таку атаку, тому що якщо це станеться, то сама валюта втратить свою репутацію (за рахунок повторного відтворення або витрати одних і тих самих монет, неконтрольованої емісії). Відповідно, власник цих монет отримає фінансову втрату,

тому що монети фактично знецінюються у всій системі. Підтримка нового вузла в мережі та володіння деякими монетами – це вже достатні умови для того, щоб працювати з PoS. Отже, «атака 51» в PoS немає сенсу, тому одним із варіантів рішення атаки 51 є перехід із PoW в PoS. Враховуючи, що деякі блокчейни і децентралізовані системи на них використовують PoW, тому це питання досі актуально. В свою чергу, у деяких блокчейнах PoW вже розроблені такі алгоритми, що дуже складно або взагалі неможливо змінити правила.

У деяких блокчейнах може бути закладений алгоритм, коли жодна із сторін не може ошукати іншу. Це проявляється в тому, що коли сторони генерують транзакції, вони публікують секретні значення та надсилають один одному. Якщо одна зі сторін захоче ввести в оману іншу, і опублікувати попереднє значення, де вона, наприклад, не відправляла монети другій стороні, алгоритм блокчейна побудований таким чином, що в цьому випадку та сторона, яку намагаються ошукати, може забрати всі монети собі.

Також простим технічним рішенням є такий алгоритм роботи мережі як більшість «чесних вузлів». Так, якщо користувачі будуть підключатися, наприклад, тільки до одного вузла мережі, то жодна перевірка не допоможе захиститися від обману, оскільки вказаний вузол може віддавати користувачам повністю неправильні дані, може віддавати такі заголовки, щоб вони відповідали тому, що він надсилає, і відповідно вводити в оману цих користувачів про реальну ситуацію в мережі блокчейн. Відповідно для того, щоб бути максимально впевненими в тому, що користувачам приходять правильні дані, їм потрібно максимально розподілити ті вузли, з якими вони «спілкуються». У цьому випадку користувачам потрібно «спілкуватися» з якомога більшою кількістю вузлів, і таким чином зловмисникам для того, щоб надсилати користувачам неправильні дані, потрібно буде захопити вже набагато більше вузлів.

Також, в блокчейні захист від обману може бути закладений в Дереві Меркла. Дерево Меркла – це математична структура даних на основі хешу, яка збирає результати всіх транзакцій у блоці. Це метод швидкої перевірки точності даних децентралізованим способом. Завдяки своїм функціональним можливостям Дерево Меркла використовують більш ефективно у плані шифрування даних блокчейну. У Дереві Меркла одна сторона не

зможе ошукати іншу через ту властивість хеш-функції, незворотності та стійкості до колізій, які закладені в нього на рівні алгоритму. Дерево Меркла використовується для отримання ідентифікатора блоку. Отримуючи ідентифікатор блоку, хешується його заголовок, в який і входить значення Дерева Меркла. Коли зловмисник хоче підробити одну транзакцію, змінюється вказане значення, відповідно, Дерево Меркла теж зміниться, і всі верифікатори, валідатори бачитимуть, що зловмисник намагається змінити транзакцію. Також принцип довіри закладено у федеративних сайдчейнах (federated sidechains). Сайдчейн — це незалежний розподілений реєстр із власним алгоритмом консенсусу, типами й правилами транзакцій. Кожен сайдчейн ланцюг керується власним набором серверів (включаючи валідаторів) і не покладається на валідаторів в головній мережі для транзакцій у сайдчейні. У федерейтед сайдчейн працюють з використанням Multisignature address - адреси, до якої прив'язано кілька пар ключів. У цьому випадку виділяється деяка підмножина умовно довірених сторін, яким сторони довіряють, при цьому вони довіряють тому, що всі разом вони не зможуть для того, щоб витратити монети раніше. Вся модель безпеки ґрунтується на наявності достатньо великого набору окремих учасників у групі чи федерації, які розподілені географічно та загальноповідомі.

Отже, керівним принципом протидії правопорушенням в децентралізованих мережах є такий алгоритм дії блокчейну, що у її учасників є стимул чесно працювати у мережі. Наприклад, в BFT-протоколах такого стимула немає. Вони розроблені для так званих permissioned ledgers, тобто вони розроблені без урахування самого стимулу для учасників чесно працювати в самій мережі. Передбачається, що такі стимули перебувають поза роботою самого протоколу. Не розглядаються ні нагороди за блок, ні різні стратегії поведінки користувачів. В цьому випадку для сучасних дослідників залишається дуже широка область і з точки зору теорії ігор, і точки зору розробки стратегії винагороди для учасників, для того, щоб повноцінно розгорнути такі протоколи для роботи в децентралізованих мережах. На противагу BFT-протоколам, в PoS є вказаний стимул. У PoS користувачам з великою кількістю монет, які інвестували у криптовалюту, не вигідно робити атаки, тому що у разі успішної атаки відбудеться знецінення криптовалюти, і їх

інвестиції теж знеціняться. Тому найвигідніша стратегія – це чесне дотримання протоколу.

Також можуть бути такі алгоритми, що достатньо тільки одного чесного учасника, щоб система діяла. Так, у протоколах Zero-knowledge proofs (доказ з нульовим розголошенням (інформації)) є властивість, що тільки один учасник повинен бути не скомпрометований, щоб результати обчислень збереглися у безпеці. Zero-knowledge proofs - це метод, за допомогою якого одна сторона (доказуючий) може довести іншій стороні (верифікатору), що щось правдиве, не розкриваючи жодної інформації, окрім факту, що це конкретне твердження є істинним. Інакше кажучи, щоб скомпроментувати генерацію довірених параметрів системи, кожен із учасників має бути скомпрометований. Вся надійність зазначених протоколів повністю залежить від довіри до цієї групи людей, а саме до того, що вони коректно скористалися протоколом формування загальних системних параметрів та знищили використані секрети. Взагалі, такий принцип, як стимул поводити себе чесно в блокчейні, без обману та шахрайства, був закладений розробниками, виходячи з різних теорій математичних моделей прийняття оптимальних рішень в умовах конфлікту. Наприклад, з точки зору теорії ігор, якщо два суб'єкти покладуть у свій платіжний канал по 5 біткоїнів, і якщо кожен з них у будь-який момент часу не обманюватиме, вони залишатимуться при своїх коштах. У одного буде 5 біткоїнів, у іншого буде теж 5 біткоїнів. Якщо ж один із суб'єктів обманюватиме, тоді його 5 біткоїнів дістануться іншому суб'єкту. Тобто, моделюються такі сценарії, що перебувати в ситуації «не обманювати» більш вигідно, і розуміти, що нікому із суб'єктів не вигідно обманювати, і вигідно підтримувати комунікацію між собою, і вигідно зберігати канал у відкритому стані. Хоча теорія ігор знаходить застосування у соціальних, економічних та політичних науках, вона також застосовується до функціонування основних блокчейнів, включаючи Біткойн. Теорія ігор була введена в блокчейн Біткойна для того, щоб передбачити поведінку майнерів і, перш за все, спонукати їх до добросесної поведінки.

У контексті розподілених технологій питання довіри може мати багато вимірів. Якщо роль розподіленої техносоціальної системи полягає в тому, щоб з'єднати людей, якщо вона дозволяє або спирається на співпрацю окремих осіб у вимірі

міжособистісної довіри, питання полягає в тому, як ми можемо (або: чи потрібно нам) довіряти незнайомцю (часто анонімному), з яким ми використовуємо ту саму розподілену систему. З іншого боку, ми також повинні мати певний рівень довіри до самої системи, і в цьому випадку нам потрібно дивитися на інституційні аспекти довіри. Тут головне питання полягає в тому, чи надійні технології, на які ми покладаємося. Ми можемо визначити технологію у вузькому сенсі, і, отже, питання довіри та надійності технічних систем, і артефактів спрощується до питання технічної надійності: безпека комп'ютерних систем, відсутність у них помилок та вразливостей, чи працює система так, як задумувалась та рекламувалася. Більш широке визначення також враховує людські та інституційні елементи, які розробляють і керують цими технічними системами, а отже, надають їм право власності. У такому підході питання довіри стає більш схожим на більш традиційні форми інституційної довіри. Управління технологіями охоплює ці людські та інституційні елементи, а вплив управління на надійність технічних систем перетворив це питання на галузь досліджень, що швидко розвивається.

Крім атак та шахрайства, передбачені і правомірні дії у децентралізованих мережах, в яких рішення приймаються більшістю користувачів, тобто, передбачається електронне самоврядування або блокчейн-демократія. До речі, вищевказану Концепцію спрощеної верифікації платежів (SPV) можна розглядати як приклад електронної демократії, де вузли самі визначають «правила гри». Важливо враховувати, що від повного вузла мережі SPV відрізняється тим, що користувачі особисто не перевіряють транзакції, тому що в них просто немає всіх даних, щоб їх перевірити. Користувачі по суті перевіряють, щоб дана транзакція була перевірена і підтверджена більшістю вузлів в мережі. Відповідно, в даному випадку користувачі довіряють тому, що більшість вузлів в мережі проводять дану політику, вони дотримуються правил мережі і не проводять будь-яких махінацій. Тобто, відмінність в тому, що користувачі не самі перевіряють транзакції, а довіряють це більшості.

Також актуальним питанням в цій темі є розслідування таких правопорушень та встановлення осіб-правопорушників. Складність розслідування правопорушень в децентралізованих системах, таких як

блокчейн, може бути викликано рядом факторів. По-перше, транзакції у блокчейні анонімні, тому ідентифікація злочинців може бути складною. Хоча у деяких блокчейнах використовуються публічні ключі для ідентифікації користувачів, іноді їх може бути важко пов'язати з реальними особами. По-друге, транзакції у блокчейні є не змінними, тому якщо правопорушення відбулось, воно може бути зафіксоване назавжди. Це може ускладнити процес виправлення такого правопорушення та повернення втрачених коштів. По-третє, децентралізована структура блокчейнів означає, що немає централізованої влади, яка може регулювати транзакції або розслідувати злочини. Це може призвести до того, що учасники мережі повинні взаємодіяти самостійно, щоб виявляти та розслідувати правопорушення. По-четверте, масштабність блокчейнів може призвести до того, що розслідування правопорушень може стати дуже складним завданням. Наприклад, Біткоїн, найбільший блокчейн в світі, має велику кількість користувачів і транзакцій, що ускладнює процес виявлення та розслідування вказаних правопорушень.

На сьогодні є дуже ускладненим вирішення як питання встановлення правопорушників, які «ховаються» в мережі як окремі комп'ютери/вузли, так і питання, а чи дійсно блокчейн є децентралізованим, і рішення в ньому приймаються багатьма фізичними особами, як окремими комп'ютерами/вузлами, а не однією особою, яка є власником десятків різних комп'ютерів/вузлів. На даний час одним із вирішень вказаних проблем є пропозиція відслідковувати весь ланцюжок транзакції конкретної криптовалюти, яка стала предметом правопорушення, які по ідеї на різних етапах можна зв'язати з конкретними особами, наприклад, інтернет-магазинами, криптобіржами, офіційними майнерами. Наприклад, у біткоїні легко відстежити за конкретною адресою всю історію платежів, так як база даних вказаного блокчейну відкрита, а індексація за адресами проводиться доволі легко. Крім того, можна побачити весь ланцюжок повної передачі монет, як вони розподілялися і ходили між різними адресами, це також допоможе зв'язати адреси та їх відповідність між цією адресою та конкретними користувачами. Проте, наявність деанонізованих осіб надто ускладнює встановлення правопорушників. Наприклад, в мережі Біткоїн все працює без визначення особистості. Тож постає питання, чому не

можна персоналізувати гаманець, тобто прив'язати його до конкретної особи. Біткоїн як платіжний протокол не вимагає прив'язки якоїсь особистості, тому що він працює за законами математики, а математика не дозволяє описати людину як особистість. Більше того, це не є необхідною умовою для перевірки транзакцій, тобто тут достатньо просто електронно-цифрового підпису, а щодо того, хто володіє відповідним ключем і може генерувати такі підписи, це вже питання, яким Біткоїн не займається. Відповідно, біткоїнами може володіти якийсь робот, якийсь комп'ютер за певним алгоритмом, може володіти людина, може одним і тим же не витраченим виходом володіти кілька людей, або кілька людей можуть знати один і той самий особистий ключ. Що стосується персоналізації, незважаючи на те, що порушується приватність у плані того, що біткоїн можна деанонізувати, проте, знаходячи зв'язки того, що певній людині належить певний особистий ключ або певний набір особистих ключів відповідних адрес, з певним ступенем, з певною ймовірністю можна стверджувати, що конкретні монети належать конкретним людям. В загальному плані база даних Біткоїна відкрита, але ніяких даних про конкретних осіб у ній не вказано. Про те, як складно відслідкувати транзакції, можна побачити на прикладі криптобіржі Bitfinex. Так, в 2016 році з однієї з найбільших у світі криптобірж Bitfinex було викрадено біткоїнів на суму 1,33 мільярда доларів. Спочатку пропонували велику винагороду для тих, хто зможе відслідкувати весь ланцюжок транзакцій, куди вивели викрадені кошти. А потім запропонували вже самим хакерам за винагороду повернути викрадені кошти. Сукупна винагорода становила приблизно 400 мільйонів доларів США за поточною ціною BTC, якщо всі біткоїни будуть повністю відновлені.

Іншим важливим в цій частині постає питання, чи можна притягти до відповідальності розробників блокчейнів. Через повну децентралізацію в блокчейні нерідко неможливо дізнатися, хто є розробниками. Як варіант, якщо ці розробники анонізовані, навіть якщо не безпосередньо. Так, для того, щоб почати роботу в блокчейні, вузлу необхідно зробити запит на один із DNS серверів, які підтримуються розробниками ядра блокчейна або членами ком'юніті, і зберігають базу про існуючі активні ноди (вузли). Служби доменних імен (Domain name

Services (DNS)) — це загальнодоступні каталоги, розміщені в мережі комп'ютерів, які приймають вхідні дані від користувачів Інтернету та веб-сайтів, наприклад через браузер, і переводять їх у форми, зрозумілі комп'ютерам. Після запиту на DNS сервер новий вузол дізнається IP-адреси, до яких він хоче під'єднатися. Після цього він підключається до цих вузлів і відбувається протокол звіряння версій. І після цього вузлу потрібно завантажити весь актуальний блокчейн, який активний на даний час. Після того, як існуючі блоки синхронізовані, цей вузол починає брати повну участь у протоколі передачі даних через мережу та обмінюватися новими блоками та транзакціями з іншими вузлами. Якщо за вказаними DNS серверами стоять анонімізовані учасники, тоді є можливість розуміти, яке саме програмне забезпечення було в черговому оновленні, коли відбулася атака, яка стала можлива, наприклад, через вразливість у вказаному оновленому програмному забезпеченні, і з цієї точки вже проводити розслідування, чи було спеціально допущено вказану вразливість, чи це зроблено ненавмисно.

Друге питання, а чи взагалі розробники несуть відповідальність. Насправді будь-яке програмне забезпечення, яке офіційно поширюється, має так звані Terms of use (Умови використання), відповідно в них прописано, що користувачі можуть фактично пред'явити розробникам у випадку, якщо виникли якісь проблеми під час використання їх програмного забезпечення. Ці особливості відрізняються від одного додатка до іншого, і по суті як і завжди, все полягає тільки в тому, наскільки користувачі довіряють розробникам програми. Проте, Terms of use має місце, коли це програмне забезпечення пов'язане офіційно із розробниками. Постає логічне питання, як бути в даній ситуації із програмним забезпеченням, яке розробили анонімні розробники, наприклад, вихідний комп'ютерний код розподіленої децентралізованої мережі, де відбуваються транзакції криптовалют. Також один із способів впевнитись, що розробникам можна довіряти — це перевірка на спеціальному вебсервісі для спільної розробки програмного забезпечення GitHub, де розробники можуть викласти свої напрацювання в розробці програмного забезпечення, а інші користувачі можуть виявити помилки, а іноді і спеціальні шпаринини, в програмному коді, які залишають розробники для здійснення

майбутніх правопорушень. Далі, треба з'ясувати, а чи дійсно це було правопорушення, тобто дія з явним умислом, недбалість чи просто людський фактор. Наприклад, коли розробники знали, але не уникли прихованих умов у коді, у смарт-контракті, або вважали, що такі приховані умови не є небезпечними. Або, наприклад, у неявному вигляді, через недолік досвіду, були зроблені помилки розробників. Або навмисно були написані програмістами такі приховані умови з метою повного контролю над кодом, наприклад, під час емісії tokenів ICO (initial coin offering), або вразливість, яка дозволяє розробникам змінювати ціну токена, знищувати токени, блокувати транзакції. Або використання небезпечних алгоритмів, коли програмісти просто крадуть чужий код і застосовують у проекті, при цьому не знають, які в первинному коді були вразливості. З іншої сторони, розробники блокчейну теж повинні бути захищені від неаргументованих позовів. Так, нещодавно австралійський комп'ютерний вчений Райт подав до суду на 15 розробників блокчейну, намагаючись повернути близько 111 000 біткоїнів — на даний момент вартістю близько 2,5 мільярда доларів — після того, як він втратив зашифровані ключі доступу до них, коли його домашню комп'ютерну мережу нібито зламали. На його думку, розробники блокчейну для мережі біткоїну мали передбачити механізм повернення доступу до гаманців при втраті ключів. В цій ситуації позиція суду повинна бути в тому, що опція повернення доступу до гаманців не передбачалась в самій логіці блокчейну, в іншому випадку губиться сама суть цієї технології, і позитивне рішення у вказаному позові призведе до колапсу ринку криптовалют.

Отже, які можуть бути способи боротьби та попередження вказаних правопорушень. Один із варіантів вирішення проблеми з шахрайством у блокчейні — штраф, який встановлений, наприклад, в системі платіжних каналів Lightning network. Дані платіжні канали необхідні для того, щоб здійснювати транзакції між користувачами розподілених систем швидко, не фіксуючи проміжні стани у головному блокчейні.

Крім цього, це ще спосіб маршрутизації платежів через безліч каналів, об'єднаних однією мережею. Важлива властивість Lightning network платіжних каналів полягає в тому, що вони є trustless, це означає, що два

суб'єкти, які передають один одному цінності всередині цих каналів, можуть не довіряти один одному. Вони можуть не сподіватися на добру волю кожного з них, їм достатньо того, що вони розуміють, що протокол lightning network влаштований таким чином, що за спроби порушити консенсус інша сторона платіжних каналів буде оштрафована. Технологія блокчейн дозволяє користувачам довіряти тому, що всі в системі обмінюються тією ж інформацією. Завдяки переміщенню довірчого елемента до системи, що перевіряється криптографічно, потреба довіряти будь-якій окремій особі зникає. Таким чином, це система «довіри без довіри» («trustless trust»). Також, у децентралізованій біржі на базі atomic swap передбачено штраф за невиконання своїх зобов'язань з виконання ордера з купівлі-продажу монет. Так, коли розміщується заявка на децентралізованій біржі, користувачам необхідна гарантія, що заявку на виконання ордера буде виконано. Тому що якщо немає таких гарантій, тоді це чудовий механізм для маніпуляції ціною, оскільки суб'єкт може скасувати свій ордер. Так, у цьому випадку покупець може виставити ордер, потім у разі чого може його прибрати, хоча він не має такої опції. Саме тому на централізованій біржі є гарантія виконання ордера. Доки ордер існує на децентралізованій біржі, там необхідно ввести штрафи в тій чи іншій валюті, якщо суб'єкти захочуть порушувати дану їм обіцянку і не захочуть виконувати свої власні ордери. Різниця між централізованими та децентралізованими біржами та системою штрафів на останніх в тому, що гарантія виконання ордера у разі централізованих бірж – це весь баланс у бірж, а в децентралізованих біржах необхідні штрафи в межах порушення зобов'язань. Також методом попередження вказаних правопорушень може бути механізм застави. Заставні суми використовуються задля забезпечення виконання зобов'язань. Чим більша застава, тим більша ймовірність виконання. Користувач (трейдер) сам собі будує ймовірності виконання, виходячи із співвідношення застави та суми угоди. Ідеологія заставних сум при використанні децентралізованих бірж полягає в тому, що не обов'язково будувати систему таким чином, щоб у заставу потрапляла вся сума як на централізованих біржах. У деяких випадках користувачеві надається можливість залишати меншу заставу, ніж уся сума угоди. Таким чином кожен користувач самостійно

вирішуватиме, які ордери швидше за все будуть виконані, виходячи з розміру заставних сум, тому що чим більше застава сума, тим більша ймовірність того, що ордер буде виконаний.

Участь медіатора як спосіб протидії шахрайству. Медіатор по суті виступає вирішувачем виконання транзакції.

Наприклад, є два учасники, сторона-1 та сторона-2, і є медіатор між ними. Кожна зі сторін і медіатор має свої особисті відкриті ключі. І, наприклад, сторона-1 заявляє, що монети можуть бути переведені лише якщо дві з трьох сторін підпишуть транзакцію. І таку саму операцію проводить сторона-2. Якщо сторони домовилися між собою, тобто підписали транзакцію удвох, то одразу відбувається переведення коштів, і у зворотний бік теж. Якщо ж ні, тут вступає медіатор, який виконує свою роль, вирішує суперечку між двома сторонами. В цьому випадку сторони надають йому певні докази, і він на підставі цих доказів може підписати транзакцію, яка переведе цінність одній чи іншій стороні. За такої схеми медіатор не може забрати собі монети, але в цьому випадку існує ризик, що він змовиться з однією зі сторін, а друга сторона залишиться ні з чим.

Томудругий спосіб – це збільшити кількість медіаторів.

Аудит як засіб контролю та протидії правопорушенням. Він може проводитись в централізованих та децентралізованих мережах. Аудитору потрібно підключитися до одного або кількох валідаторів мережі, далі завантажити історію транзакцій і верифікувати її відповідно до правил протоколу. Внаслідок цього аудитор отримує кінцевий стан облікової системи. Цей кінцевий стан він повинен звірити з тими станами, які отримали валідатори чи інші аудитори, які використовують клієнти для своїх цифрових гаманців. Якщо стан аудитора збігається з тим, що бачать клієнти та інший валідатор, значить все в обліковій системі виконано правильно і всі транзакції враховані. Якщо є якісь розбіжності, кінцевий стан не збігається, значить щось у роботі валідаторів було порушено, і треба взяти історію транзакцій і виконати всі транзакції заново. Це не вплине на кінцевих користувачів, але дозволить відновити правильний стан кінцевої облікової системи. У децентралізованому середовищі аудитору фактично потрібно стати частиною мережі, тобто запустити та підтримувати вузол аудитора. У порівнянні з традиційними

обліковими системами, аудит децентралізованих мереж вважається більш автоматизованим і достовірним, в деяких випадках він може виконуватися в режимі реального часу. Якщо аудитор стає частиною мережі, і запускає свій власний вузол, він у режимі реального часу отримує транзакції звичайних користувачів, застосовує їх до свого стану облікової системи та бачить, які вони мають бути у кожний наступний момент часу. Хоча автоматичний аналіз є корисним інструментом для виявлення типових вразливостей, він не може виявити всі недоліки безпеки. Його мета — знайти недоліки безпеки та вразливості в коді. Це необхідний крок у криптобезпеці, оскільки блокчейни працюють на складних наборах самовиконуваного коду, а це означає, що ручна перевірка іноді все ще необхідна. В деяких блокчейн проєктах, які є децентралізованими, є ті особи, яких можна притягнути до відповідальності за правопорушення. Так, наприклад, якщо схематично розглянути ролі платформи токенизації, то там є розробники програмного забезпечення, є певна спільнота, яка приймає ключові рішення щодо якихось змін у протоколі, є регулятор - це як правило представник якогось політичного характеру, який стежить за виконанням усіх законодавчих норм тощо, далі є облікова система самих вузлів валідаторів, облікова система для вузла аудитора, адміністратори платформи та кінцеві користувачі. Якщо це стосується проєктів, де власники та/або розробники деанонімізовані, то це не тільки як спосіб боротьби із правопорушеннями, а і як важіль контролю на рівні щоденної операційної діяльності. Також протидія шахрайству може бути прописана на рівні алгоритмів. Технологія блокчейн може забезпечити платформі токенизації деякі властивості, залежно від середовища функціонування. Для розподіленого загальнодоступного середовища це такі властивості як перевірка цілісності бази даних, синхронізація в режимі реального часу, консенсус серед валідаторів, прозорість і аудит в режимі реального часу, а також доказ шахрайства. Доказність шахрайства полягає в тому, що якщо всі транзакції зберігаються в ланцюжку блоків, клієнтське програмне забезпечення може зберігати заголовки цих блоків і перевіряти свої транзакції, підтверджені на входження у відповідні блоки. Якщо через якийсь момент часу облікова система заявляє, що частина транзакції не була

підтверджена або зникла кудись з історії, або з'явилися інші транзакції, то клієнт може мати доказ, який він отримав у минулому. Це дозволить йому повідомити про це керівникам або регулюючим органам і власне довести шахрайство з боку облікової системи. Тобто в такій системі є доказованість шахрайства, на відміну від розподіленого децентралізованого середовища, тому що децентралізовані системи не піддаються регулюванню, і офіційний регулятор не матиме значення, тому що правила є загальноприйнятими для всіх, і неможливо відкрите співтовариство змусити змінити історію. Тому і придумані різні консенсуси, щоб ця відкрита спільнота сама всередині регулювала підтримку життєдіяльності системи тим, щоб її учасники були чесними.

Підсумовуючи, зазначаємо, що враховуючи повсюдне розповсюдження децентралізованих мереж і їх широку інтеграцію в фінансові системи, проблема правопорушень у вказаних мережах стає досить актуальною. Методів боротьби із вказаними правопорушеннями є кілька, серед яких виділяємо технічні, на рівні розробки безпеченого програмного забезпечення, розробки нових або удосконалення існуючих консенсусів блокчейнів, впровадження на технічному рівні таких алгоритмів і консенсусів в блокчейнах, щоб мінімізувати саму можливість здійснювати правопорушення, впровадження аудиторів і медиаторів, а також юридичні методи. На нашу думку, дієвим інструментом на сьогодні в децентралізованих мережах є проходження KYC (Know Your Client («Знай свого клієнта»)), дана операція проводиться для ідентифікації клієнтів, законності та суті операції) для деанонімізації учасників мережі та надання їм суб'єктності, не тільки нести обов'язки та відповідальність, але і мати права для відшкодування нанесених їм збитків. Також проведення широкої інформаційної роботи на тему того, що учасники самі несуть відповідальність понесення збитків у разі їх діяльності в децентралізованих мережах, де учасники представлені без ідентифікації особи. В розрізі кримінального права, на нашу думку, до вказаних правовідносин необхідно застосовувати міжнародні принципи, угоди, наприклад, стандарти Anti-money laundering (AML), які засновані на процедурах, спрямованих на протидію відмиванню грошей та обмеження правопорушників від перетворення незаконних коштів на законні доходи. Іншим дієвим інструментом є

моніторинг переведення коштів з криптовалют в фіатні кошти, який може проводитись на рівні банківських установ. Адже, рано чи пізно шахрайські проекти захочуть перевести свої криптокошти в готівку, і на цьому етапі їх можна виявити, наприклад, банк може запросити походження коштів, аж до виписок з транзакціями криптовалют або договір, інший документ, який підтверджує передачу токенів (англ. Token transferring instrument). Що стосується проблем вирішення питань у самоврядуванні у блокчейні, тут можна застосувати аналогію вирішення суперечок на он-лайн маркетплейсах (Alternative Dispute Resolution). Отже, правопорушення є серйозною

проблемою в децентралізованих системах, таких як блокчейн, тому необхідно розробляти нові методи боротьби з ними. Важливість цієї проблеми полягає в тому, що вказані правопорушення можуть призвести до великих фінансових втрат, викликати сумніви щодо безпеки і надійності децентралізованих систем та загрожувати їхньому подальшому розвитку. Розробка нових методів боротьби з цією проблемою може значно сприяти забезпеченню ефективної та безпечної роботи децентралізованих систем та підвищити рівень довіри до них. Таким чином, подальші наукові дослідження та практичні застосування в цій сфері є дуже важливими для їхнього розвитку та успішної імплементації у різних галузях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. What Does Proof-of-Stake (PoS) Mean in Crypto? [Інтернет]. Investopedia. [цит. за 21, Лютий 2023]. Доступний у: <https://www.investopedia.com/terms/p/proof-stake-pos.asp>
2. Синхронизация кошельков с Биткоин сетью [Інтернет]. Хабр. [цит. за 21, Лютий 2023]. Доступний у: <https://habr.com/ru/company/distributedlab/blog/416469/>
3. What Is a Merkle Tree & What Is Its Role in Blockchain? [Інтернет]. Bybit Learn. 2022 [цит. за 30, Січень 2023]. Доступний у: <https://learn.bybit.com/blockchain/what-is-merkle-tree/>
4. Federated Sidechains | XRPL.org [Інтернет]. [цит. за 30, Січень 2023]. Доступний у: <https://xrpl.org/federated-sidechains.html>
5. Shinobi. Federated Sidechains Are Bitcoin's Original Upgradeable Sidechain Implementation [Інтернет]. Bitcoin Magazine - Bitcoin News, Articles and Expert Insights. [цит. за 21, Лютий 2023]. Доступний у: <https://bitcoinmagazine.com/technical/federated-sidechains-bitcoin-original>
6. Обзор актуальных протоколов достижения консенсуса в децентрализованной среде [Інтернет]. Хабр. [цит. за 21, Лютий 2023]. Доступний у: <https://habr.com/ru/company/distributedlab/blog/419185/>
7. Zero-knowledge proofs | ethereum.org [Інтернет]. [цит. за 22, Лютий 2023]. Доступний у: <https://ethereum.org/en/zero-knowledge-proofs/>
8. Теория игр в криптовалютах [Інтернет]. Decimal. 2022 [цит. за 22, Лютий 2023]. Доступний у: <https://decimalchain.com/blog/ru/teoriya-igr-v-kriptovalyutax/>
9. Becker M, Bodó B. Trust in blockchain-based systems. Internet Policy Review [Інтернет]. 20, Квітень 2021 [цит. за 30, Січень 2023];10(2). Доступний у: <https://policyreview.info/glossary/trust-blockchain>
10. Как работает мультиподпись в Биткоине [Інтернет]. Хабр. [цит. за 22, Лютий 2023]. Доступний у: <https://habr.com/ru/company/distributedlab/blog/415757/>
11. Up to US\$400 Million Reward for Return of Stolen 2016 Bitcoin [Інтернет]. [цит. за 04, Лютий 2023]. Доступний у: <https://www.bitfinex.com/posts/494>
12. Coinscapture. 7 Best Blockchain DNS For 2022 [Інтернет]. Medium. 2022 [цит. за 22, Лютий 2023]. Доступний у: <https://medium.com/coinscapture/7-best-blockchain-dns-for-2022-d9645cb80560>
13. GitHub: Let's build from here [Інтернет]. GitHub. [цит. за 04, Лютий 2023]. Доступний у: <https://github.com/>
14. Self-proclaimed bitcoin inventor's \$2.5 bln lawsuit can go to trial—London court | Reuters [Інтернет]. [цит. за 08, Лютий 2023]. Доступний у: <https://www.reuters.com/legal/self-proclaimed-bitcoin-inventors-25-bln-lawsuit-can-go-trial-london-court-2023-02-03/>
15. Summary: Blockchain, The Rise of Trustless Trust? Kevin Werbach, University of Pennsylvania, 2019 [Інтернет]. [цит. за 22, Лютий 2023]. Доступний у: https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1002&context=pennwhartonppi_bschool
16. Принципы работы и особенности применения atomic swap [Інтернет]. Хабр. [цит. за 22, Лютий 2023]. Доступний у: <https://habr.com/ru/company/distributedlab/blog/417337/>
17. Введение в смарт-контракты [Інтернет]. Хабр. [цит. за 22, Лютий 2023]. Доступний у: <https://habr.com/ru/company/distributedlab/blog/413231/>
- Gondek C. What is a Blockchain Security Audit? [Інтернет]. [цит. за 22, Лютий 2023]. Доступний у: <https://originstamp.com/blog/what-is-a-blockchain-security-audit/>

Стаття надійшла до редакції 11.04.2023

Стаття рекомендована до друку 15.05.2023

M. L. RAFALSKIY

PhD student, Faculty of Law,
Lawyer

E-mail: maksimrafalskiy@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9016-8613>

The Academy of Advocacy of Ukraine
Kyiv, 01032, Tarasa Shevchenka boulevard, 27

METHODS OF COMBATING OFFENSES IN DECENTRALIZED SYSTEMS

ANNOTATION. *Introduction.* This article is devoted to the study of methods of combating offenses in decentralized systems, in particular in blockchain networks. The author analyzes the main approaches to combating such offenses and considers various methods that can be used to prevent, identify and solve the specified problems. The article examines the potential risks and challenges associated with fighting crime in decentralized systems, and highlights the advantages and disadvantages of different approaches.

Summary of the main results of the study. An explanation of the peculiarities and complexity of organizing the work of decentralized networks such as blockchain, and, accordingly, the complexity of detecting and countering offenses in such networks is provided. Clarification is also provided regarding various approaches and methods of combating offenses in decentralized systems, as well as what methods there are for combating such offenses, and what methods the author of the article proposes.

Conclusions. For the first time, a list of the main methods with offenses in decentralized networks such as blockchain has been unified and provided in the context of criminal law. Methods of combating and preventing such offenses from the point of view of various approaches, including legal, technical, organizational, etc., are also considered. Overall, the article offers conclusions on different approaches to preventing and countering crimes in decentralized systems, reviews different methods of combating such crimes, and emphasizes the need for further research in this area.

KEYWORDS: *decentralized networks, blockchain, cyber security, attacks, criminal law.*

REFERENCES

1. What Does Proof-of-Stake (PoS) Mean in Crypto? [Internet]. Investopedia. [cited for 21, February 2023]. Available at: <https://www.investopedia.com/terms/p/proof-stake-pos.asp>
2. Synchronization of wallets with the Bitcoin network [Internet]. Habr [cited for 21, February 2023]. Available at: <https://habr.com/ru/company/distributedlab/blog/416469/> (in Ukrainian)
3. What Is a Merkle Tree & What Is Its Role in Blockchain? [Internet]. Bybit Learn. 2022 [cited for 30, January 2023]. Available at: <https://learn.bybit.com/blockchain/what-is-merkle-tree/>
4. Federated Sidechains | XRPL.org [Internet]. [cited for 30, January 2023]. Available at: <https://xrpl.org/federated-sidechains.html>
5. Shinobi. Federated Sidechains Are Bitcoin's Original Upgradeable Sidechain Implementation [Internet]. Bitcoin Magazine - Bitcoin News, Articles and Expert Insights. [cited for 21, February 2023]. Available at: <https://bitcoinmagazine.com/technical/federated-sidechains-bitcoin-original>
6. Overview of current consensus-building protocols in a decentralized environment [Internet]. Habr [cited for 21, February 2023]. Available at: <https://habr.com/ru/company/distributedlab/blog/419185/> (in Ukrainian)
7. Zero-knowledge proofs | ethereum.org [Internet]. [cited for 22, February 2023]. Available at: <https://ethereum.org/en/zero-knowledge-proofs/>
8. Theory of games in cryptocurrencies [Internet]. Decimal. 2022 [cited for 22, February 2023]. Available at: <https://decimalchain.com/blog/ru/teoriya-igr-v-kriptovalyutax/> (in Ukrainian)
9. Becker M, Bodó B. Trust in blockchain-based systems. Internet Policy Review [Internet]. 20, April 2021 [cited for 30, January 2023]; 10(2). Available at: <https://policyreview.info/glossary/trust-blockchain>
10. How multi-signature works in Bitcoin [Internet]. Habr [cited for 22, February 2023]. Available at: <https://habr.com/ru/company/distributedlab/blog/415757/> (in Ukrainian)
11. Up to US\$400 Million Reward for Return of Stolen 2016 Bitcoin [Internet]. [cited for 04, February 2023]. Available at: <https://www.bitfinex.com/posts/494>
12. Coincapture. 7 Best Blockchain DNS For 2022 [Internet]. Medium. 2022 [cit. for 22, February 2023]. Available at: <https://medium.com/coinscapture/7-best-blockchain-dns-for-2022-d9645cb80560>
13. GitHub: Let's build from here [Internet]. GitHub. [cited for 04, February 2023]. Available at: <https://github.com/>
14. Self-proclaimed bitcoin inventor's \$2.5 bln lawsuit can go to trial—London court | Reuters [Internet]. [cited for 08, February 2023]. Available at: <https://www.reuters.com/legal/self-proclaimed-bitcoin-inventors-25-bln-lawsuit-can-go-trial-london-court-2023-02-03/>
15. Summary: Blockchain, The Rise of Trustless Trust? Kevin Werbach, University of Pennsylvania, 2019 [Internet]. [cited for 22, February 2023]. Available at: https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1002&context=pen-nwhartonppi_bschooll

16.Principles of operation and features of the use of atomic swap [Internet]. Habr. [cited for 22, February 2023]. Available from: <https://habr.com/ru/company/distributedlab/blog/417337/> (in Ukrainian)

17.Introduction to smart contracts [Internet]. Habr. [cited for 22, February 2023]. Available from: <https://habr.com/ru/company/distributedlab/blog/413231/>(in Ukrainian)

18.Gondek C. What is a Blockchain Security Audit? [Internet]. [cited for 22, February 2023]. Available from: <https://originstamp.com/blog/what-is-a-blockchain-security-audit/>

The article was received by the editors 11.04.2023

The article is recommended for printing 15.05.2023

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-04>

УДК 342.9

А.М. СТЕБЕЛЄВ

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права, адвокат

E-mail: stebeliev.advokat@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2318-1209>

Національний аерокосмічний університет імені М.С. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

м.Харків, 61000, вул. Чкалова, 17

ОСНОВНІ ПЕРЕВАГИ ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ТА КОНФЛІКТІВ У ПУБЛІЧНО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ

АНОТАЦІЯ. У статті аналізуються питання, пов'язані з перевагами застосування альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів та конфліктів. Указується на те, що сучасна судова система, що виступає окремою гілкою державної влади, займає особливе місце у системі механізму держави та, відповідно, має власні компетенційні можливості у цій сфері. Проте, як і будь-яка система державних установ, вона не позбавлена спільних недоліків, сукупність яких суттєвим чином знижує можливості судової системи забезпечувати вирішення всієї гами правових спорів та конфліктів, що не можуть бути розв'язані сторонами без залучення фахової «третьої особи».

Зокрема, вказується на те, що до таких недоліків можна віднести такі як неефективність судової системи, тривалі строки розгляду справ, банальну тяганину, формалізованість, не повне врахування реальних законних інтересів, не завжди належне виконання судових рішень, суттєві судові витрати тощо. Всі ці недоліки виступають чинником, що підштовхує широке коло осіб до пошуку нових способів вирішення спорів та конфліктів, минаючи державні судові процедури. При цьому, фактично йдеться про те, що чинником зародження та доволі динамічного розвитку альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів, у тому числі й публічно-правових, в різних державах є з одного боку значні недоліки наявних судових систем, а з іншого реальні переваги вказаних вище приватних систем вирішення спорів.

Констатується той факт, що переваги альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів, у тому числі й у публічно-правовій сфері, зумовлені тими недоліками, що притаманні офіційній судовій системі. Саме недоліки останньої підштовхнули до інтенсивного пошуку альтернативних способів та виступи чинником подальшого динамічного поширеного їх використання. У той же час, альтернативне вирішення спорів має й свої особливі переваги безвідносно до слабкості функціонування державного суду.

Зауважується, що чинник економії державних коштів, про який ідеться у контексті запровадження альтернативного вирішення спорів та конфліктів доволі часто виступає рушійною силою до запровадження нових підходів та інноваційних рішень. У той же час, система альтернативного вирішення спорів та конфліктів має цілу низку й інших переваг, які у першу чергу спрямовані на забезпечення законних інтересів сторін, на реалізацію відносно комфортного порядку вирішення правових спорів та конфліктів. Адже, належно організований процес застосування всієї сукупності різноманітних форм, способів та методів через вищенаведені їх переваги буде розвантажувати судову систему, формувати відповідні умови для доступу до правосуддя для інших суб'єктів, сприятиме законності та правопорядку, зменшенню конфліктності між сторонами, створюватиме умови для більш гарантованого та комфортного дотримання та реалізації законних інтересів сторін, покращенню ситуації з виконанням рішень судів, запровадженню інноваційних підходів у межах юридичної практики, сприятиме розробці та реалізації нових прийомів та способів юридичної техніки, гармонійному розвитку правової системи тощо.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: альтернативне вирішення правових спорів та конфліктів, правосуддя, процесуалізація, публічно-правовий спір, конфлікт, медіація, арбітраж.

Як цитувати: Стебелєв А.М. Основні переваги використання альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів у публічно-правовій сфері. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2023. Вип. 35. С. 35-40. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-04>

In cites: Stebeliev A.M. (2023). The main advantages of using alternative methods of resolving disputes and conflicts in the public-legal sphere. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 35-40. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-04> (in Ukrainian)

Прискорена динаміка суспільних відносин вимагає формування ефективної та результативної системи вирішення правових спорів та конфліктів, виникнення яких є невід'ємним атрибутом діяльності будь-яких суб'єктів, у тому числі й тих, що діють у межах публічного права. Безперечно, судова система, що виступає окремою гілкою державної влади, займає особливе місце у системі механізму держави та, відповідно, має власні та унікальні компетенційні можливості у цій сфері. Проте, як і будь-яка система державних установ, вона не позбавлена спільних недоліків, сукупність яких суттєвим чином знижує можливості судової системи забезпечувати вирішення всієї гами правових спорів та конфліктів, що не можуть бути розв'язані сторонами без залучення фахової «третьої особи».

Так, у процесуальній правовій доктрині аналізуються перешкоди реалізації права на суд, серед яких у першу чергу вказують на високу завантаженість «традиційних» судів, на те, що судова система на сьогодні не передбачає граничних строків остаточного вирішення справи по суті (установлюються лише строки судового розгляду справи), а система оскаржень, як правило, призводить до того, що рішення стосовно предмету спору може набрати законної сили лише через кілька років після виникнення спору і протягом всього цього часу стосунки між сторонами будуть надмірно напруженими.

З цим твердженням варто погодитися та додати те, що така система, яка тривалий час не здатна вирішити спір, формує загальний стан конфліктності, який тривалий час буде залишатися високим та вказане становище у першу чергу безпосередньо не відповідає інтересам сторін. Поширення такого стану речей, що є неминучим з огляду на вищевказані системні недоліки, призводить до підвищення рівня конфліктності у суспільстві в цілому, а це вже суперечить інтересам як суспільства, так і держави. При цьому негативний ефект особливо відчувається тоді, коли тривалий конфлікт існує між приватними особами та суб'єктом, що здійснює публічно-владні управлінські функції. І хоча, під суб'єктом владних повноважень процесуальний закон розуміє не лише орган державної влади, але й орган місцевого самоврядування, їх посадову чи службову особу, а також іншого суб'єкта при здійсненні ними публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства, в тому

числі на виконання делегованих повноважень, або наданні адміністративних послуг (пункт 7 частини першої статті 4 Кодексу адміністративного судочинства України), все одно тривалий конфлікт з будь-якими з названих суб'єктів, як правило, негативно відбивається безпосередньо саме на авторитеті держави.

Отже, до недоліків судової системи у сфері вирішення правових спорів та конфліктів можна віднести такі як неефективність судової системи, тривалі строки розгляду справ, банальну тяганину, формалізованість, не повне врахування реальних законних інтересів, не завжди належне виконання судових рішень, суттєві судові витрати тощо. Всі ці недоліки виступають чинником, що підштовхує широке коло осіб до пошуку нових способів вирішення спорів та конфліктів, минаючи державні судові процедури. Ю. Д. Притика не випадково вказує на те, що існують сталі уявлення про альтернативне вирішення спорів та конфліктів з точки зору розуміння їх як приватної системи, яка виникла на протигагу публічному (державному) порядку вирішення спорів. Фактично, йдеться про те, що чинником зародження та доволі динамічного розвитку альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів, у тому числі й у сфері публічного права, в різних державах є з одного боку значні недоліки наявних судових систем, а з іншого реальні переваги вказаних вище приватних систем вирішення спорів.

Держава, як третя сторона правового спору та конфлікту, має і переваги, які в основному пов'язані з наданням процесу вирішення спорів та конфліктів офіційного, чітко структурованого, роками відпрацьованого та загальнообов'язкового характеру. До того ж, як зауважує О. С. Ткачук, захист прав особи та організації, державних та суспільних інтересів, а також вирішення правових конфліктів традиційно в усьому світі пов'язується із правосуддям. Адже сильна й незалежна судова влада, належно організована та ефективно працююча судова система є неодмінним атрибутом правової держави. Проте названі якості юрисдикційних процедур держави подекуди створюють зайві бюрократичні перепони, що сприяє концентрації зусиль лише у напрямі фактологічного аналізу ситуації з ігноруванням реальних інтересів та цінностей сторін, які вони прагнуть відстояти.

До того ж у деяких випадках зайва процедурно-процесуальна формалізованість, що не може розглядатися повною мірою як

релевантна до конкретних життєвих ситуацій, з якими пов'язані спори та конфлікти, має здатність суттєво нівелювати значущість такої діяльності держави в очах сторін. Більш того, за таких умов невикористання компромісних процедур, навіть після винесення рішення суду, буде залишатися високий та не знятий рівень конфліктності між сторонами, що створить суттєву перешкоду і на шляху виконання таких рішень. Це зайвий раз підкреслює той факт, що рішення суду, яким він поставив формальну крапку у спорі, не завжди буде реальним засобом припинення конфлікту між сторонами. Як зазначається в юридичній літературі, доволі часто винесення судового рішення не означає владнання, залагодження чи припинення конфлікту, а натомість може спровокувати його подальшу ескалацію.

Такий стан речей формує сталий попит на належне функціонування альтернативної системи вирішення спорів та конфліктів, що знайшло своє підтвердження як на доктринальному рівні, так і на рівні практичного формування та подальшого оволодіння новими прийомами та способами юридичної техніки поза організації та функціонування офіційних державних структур. Більш того, такий загальний і потужний тренд не міг не бути сприйнятим державою, які зробила перші кроки у напрямі формування незалежної та недержавної інституційної системи професійних посередників – медіаторів. Зокрема, лише у 2021 році було ухвалено Закон України «Про медіацію», який визначає правові засади і порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту (спору), статус медіатора, принципи здійснення медіації, вимоги до підготовки медіаторів та інші питання, які пов'язані з цією процедурою.

Крім того, усвідомлення недоліків традиційних офіційно державних процедур призвело до внесення змін до чинного процесуального законодавства у частині, що стосується можливості врегулювання спору за участю судді в адміністративному, цивільному та господарському судочинствах. У цьому випадку йдеться про запровадження у судову систему вирішення спорів та конфліктів основних підходів та принципів, що притаманні недержавному альтернативному порядку їх вирішення, зокрема, таких як добровільність, конфіденційність, мінімізована формалізованість тощо. Отже, переваги альтернативних способів вирішення спорів та

конфліктів, у тому числі й у публічно-правовій сфері, зумовлені тими недоліками, що притаманні офіційній судовій системі. Саме недоліки останньої підштовхнули до інтенсивного пошуку альтернативних способів та виступали чинником подальшого динамічного поширеного їх використання. У той же час, альтернативне вирішення спорів має й свої особливі переваги безвідносно до слабкості функціонування державного суду. Разом із тим, вартими уваги є всі переваги такого вирішення спорів, аналіз яких необхідний для подальшого їх розвитку.

У юридичній літературі звертається увага на те, що існування у більшості держав світу альтернативних систем вирішення спорів та конфліктів варто розглядати як позитивний чинник, оскільки вирішення спорів шляхом посередництва, арбітражу, переговорів, консультацій, а також інших альтернативних способів дозволяє вирішувати спори без утручання держави і вони можуть вирішуватись набагато швидше. Альтернативні способи вирішення спорів певною мірою можуть бути джерелом економії коштів для держави, оскільки вони існують самостійно і не вимагають коштів для їх надання від держави, тоді як, зокрема, в Україні система господарських судів щорічно вимагає досить великих витрат на утримання таких судів.

Безперечно, чинник економії державних коштів доволі часто виступає рушійною силою до запровадження нових підходів та інноваційних рішень. У той же час, система альтернативного вирішення спорів та конфліктів має цілу низку й інших переваг, які у першу чергу спрямовані на забезпечення законних інтересів сторін, на реалізацію відносно комфортного порядку вирішення правових спорів та конфліктів. Зокрема, Н. Ю. Голубева, аналізуючи такий різновид способів альтернативного вирішення спорів та конфліктів як онлайн вирішення спорів, указує на їх переваги та недоліки. Так, зокрема, до їх переваг над іншими способами вирішення спорів вона відносить те, що вони, по-перше, мають неформальний та гнучкий характер, по-друге, вони не пов'язані занадто суворими правилами процедури та доказування, по-третє, мають доволі низьку вартість участі або взагалі така вартість відсутня, по-четверте, може реалізовуватися щодо сторін, які перебувають далеко одна від одної, по-п'яте, підходить для спорів, у яких сторони емоційно не можуть перебувати в одному приміщенні,

по-шосте, підходить для людей із обмеженими фізичними можливостями, по-сьоме, для їх провадження не обов'язково потрібно залучення професійних юристів.

Як видно, всі наведені переваги стосуються у першу чергу сторін спору, формування принципово нових та якісно інших умов для вирішення спорів та конфліктів.

У свою чергу, на думку І. Божук та С. Дяченка, до основних переваг альтернативних способів вирішення спорів та захисту прав слід віднести спрощену процедуру й відсутність елементу доказування, відсутність жорстко формалізованих правил поведінки, вільний вибір посередника (медіатора, арбітра, консультанта та ін.), приватний (недержавний) характер, негласність та конфіденційність вирішення спору, можливість особистого контролю за реалізацією та просування процедури, необмеженість у часі.

Саме тому, варто констатувати той факт, що рушійна сила, яка сприяє запровадженню та поширенню альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів йде не лише від держави, але у першу чергу від суспільства.

Серед широкого кола переваг альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів, у тому числі й публічно-правових, слід особливий акцент зробити на тих, що мають стосунок як до інтересів сторін, так і до інтересів суспільства та держави. Зокрема, до названих вище можна віднести такі як сприяння розвитку громадянського суспільства, відхід від підходів, що базуються на зайвому патерналізмі, конфіденційність та створення комфортного середовища для вирішення спорів та конфліктів.

Зокрема, поширене використання альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів можна розглядати як чинник розвитку громадянського суспільства, мінімізації патерналістських тенденцій з боку держави, поширення та популяризації у суспільстві базових цінностей свободи, верховенства права, політичного, економічного та ідеологічного плюралізму.

Особливо такий підхід стосується вирішення публічно-правових спорів та конфліктів з огляду на те, що сторони (у першу чергу йдеться про приватних осіб) будуть мати право вибору захисту своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. У цьому контексті Р. Кирилюк зауважує, що ефективність механізму позасудового вирішення спорів є

досить красномовним індикатором зрілості громадянського суспільства, оскільки патерналізм виступає чи не найбільшою перешкодою для розвитку країни.

До переваг альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів традиційно відносять повну конфіденційність. Як зазначається у юридичній літературі, однією з таких переваг є повна конфіденційність, тобто цілковито відсутній ризик розголошення інформації, що не завжди забезпечується у судовому розгляді. Варто відзначити те, що у літературі про це йшлося у тому числі й до ухвалення Закону України «Про медіацію». З набуттям чинності вказаним Законом питання конфіденційності набуло особливого розуміння через структуровану урегульованість цього питання.

Адже стаття 6 Закону, що цілком присвячена конфіденційності у сфері реалізації медіації як одного зі способу альтернативного вирішення спорів та конфліктів складається з цілої низки чітко сформульованих нормативно-правових приписів, які у сукупності забезпечують реалізацію такого обов'язкового режиму здійснення медіації. У той же час, відхилення від такого режиму є можливим з огляду на добровільний, диспозитивний та договірний характер альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів. Так, відповідно до абзацу 1 частини першої статті 6 Закону, медіатор та інші учасники медіації, а також суб'єкт, що забезпечує проведення медіації, не мають права розголошувати конфіденційну інформацію, якщо інше не встановлено законом або якщо всі сторони медіації не домовилися у письмовій формі про інше.

Враховуючи те, що основні види альтернативного вирішення спорів та конфліктів традиційно сформувались як засоби вирішення спорів та конфліктів з широкого кола соціально-психологічних питань та ситуацій, а вже потім, з огляду на їх універсальний характер, були адаптовані до умов юриспруденції, то їх сильною стороною є мінімізація негативного психологічного впливу на учасників спору чи конфлікту.

Наведена сторона альтернативних способів для широкого загалу є особливо цінною, з огляду на великий досвід співпраці широкого кола громадян з різними бюрократичними установами та інституціями, що було набуто як у радянський час, так і у постсоціалістичний період існування нашої держави. У літературі звертається увага на те,

що має місце мінімальна емоційно-психологічна напруга учасників конфлікту, оскільки медіація націлена на консенсус, а не на компроміс.

Отже, розвиток та подальше удосконалення правового регулювання комплексного інституту альтернативного вирішення публічно-правових спорів та конфліктів є об'єктивною вимогою часу та складовою процесу забезпечення верховенства права, глибокого реформування органів публічної влади, у тому числі й судової, мінімізації корупційних практик, більш широкого залучення інститутів громадянського суспільства, а також формування цілісної системи альтернативного вирішення публічно-правових спорів та конфліктів. У свою чергу,

належно організований процес застосування всієї сукупності різноманітних форм, способів та методів через вищенаведені їх переваги буде розвантажувати судову систему, формувати відповідні умови для доступу до правосуддя для інших суб'єктів, сприятиме законності та правопорядку, зменшенню конфліктності між сторонами, створюватиме умови для більш гарантованого та комфортного дотримання та реалізації законних інтересів сторін, покращенню ситуації з виконанням рішень судів, запровадженню інноваційних підходів у межах юридичної практики, сприятиме розробці та реалізації нових прийомів та способів юридичної техніки, гармонійному розвитку правової системи тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Правова доктрина України : у 5 т. - Х. : Право, 2013. Т. 3 : Доктрина приватного права України / Н. С. Кузнєцова, Є. О. Харитонов, Р. А. Майданик та ін. ; за заг. ред. Н. С. Кузнєцовой. 760 с.
2. Качук О. С. Судові та альтернативні способи вирішення приватних юридичних конфліктів: міжнародний досвід та українські перспективи. Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція. 2015. № 8. Том. 2. С. 22-25.
3. Про медіацію : Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 7. Ст.5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення 5 квітня 2023 р.)
4. Заросило В. О., Капля О. М., Муравйов К. В., Минюк Д. І., Минюк О. Ю. Альтернативні шляхи вирішення юридичних спорів та їх застосування в Україні. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, Vol. 28, No. 4, 2021 С. 232.
5. Голубева Н. Ю. Онлайн вирішення спорів (ODR): переваги та недоліки. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів : матеріали круглого столу (Одеса, 29 березня 2021 р.) / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубевої ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2021. С. 8. URL: <https://hdl.handle.net/11300/14491>
6. Божук І., Дяченко С. Судова практика застосування альтернативних способів урегулювання спорів. Підприємство, господарство і право. 2019. № 12. С. 11-15.

Стаття надійшла до редакції 8.04.2023

Стаття рекомендована до друку 19.05.2023

A.M. STEBELIEV

PhD (Law), associate professor of the law department, lawyer

E-mail: stebeliev.advokat@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2318-1209>

National Aerospace University named after M.E. Zhukovsky

"Kharkiv Aviation Institute"

Kharkiv, 61000, str. Chkalova, 17

THE MAIN ADVANTAGES OF USING ALTERNATIVE METHODS OF RESOLVING DISPUTES AND CONFLICTS IN THE PUBLIC-LEGAL SPHERE

ABSTRACT. The article analyzes issues related to the advantages of using alternative methods of resolving public legal disputes and conflicts. It is pointed out that the modern judicial system, acting as a separate branch of state power, occupies a special place in the system of the state mechanism and, accordingly, has its own competence in this area. However, like any system of state institutions, it is not without common shortcomings, the totality of which significantly reduces the judicial system's ability to provide resolution of the entire range of legal disputes and conflicts that cannot be resolved by the parties without the involvement of a professional "third party".

In particular, it is pointed out that the inefficiency of the judicial system, long terms of consideration of cases, banal red tape, formalization, incomplete consideration of real legal interests, not always proper execution of court

decisions, substantial court costs, etc. can be attributed to such shortcomings. All these shortcomings act as a factor that pushes a wide range of people to find new ways to resolve disputes and conflicts, bypassing state court procedures. At the same time, we are actually talking about the fact that the factor of the birth and quite dynamic development of alternative methods of resolving disputes and conflicts, including public legal ones, in various states are, on the one hand, significant shortcomings of the existing judicial systems, and on the other hand, the real advantages of the above-mentioned private dispute resolution systems.

It is noted that the advantages of alternative methods of resolving disputes and conflicts, including in the public legal sphere, are caused by the shortcomings inherent in the official judicial system. It was the shortcomings of the latter that prompted an intensive search for alternative methods and became a factor in their further dynamic widespread use. At the same time, alternative dispute resolution has its own special advantages regardless of the weakness of the functioning of the state court.

It is noted that the factor of saving public funds, which is discussed in the context of the introduction of alternative resolution of disputes and conflicts, quite often acts as a driving force for the introduction of new approaches and innovative solutions. At the same time, the system of alternative resolution of disputes and conflicts has a number of other advantages, which are primarily aimed at ensuring the legitimate interests of the parties, at implementing a relatively comfortable procedure for resolving legal disputes and conflicts. After all, a properly organized process of applying the entire set of various forms, methods and methods due to their above-mentioned advantages will relieve the judicial system, create appropriate conditions for access to justice for other subjects, promote legality and law and order, reduce conflict between the parties, create conditions for more guaranteed and comfortable observance and implementation of the legal interests of the parties, improvement of the situation with the execution of court decisions, introduction of innovative approaches within legal practice, will contribute to the development and implementation of new techniques and methods of legal technique, harmonious development of the legal system, etc.

KEYWORDS: *alternative resolution of legal disputes and conflicts, justice, proceduralization, public legal dispute, conflict, mediation, arbitration.*

REFERENCES

1. Legal doctrine of Ukraine: in 5 volumes - Kh.: Pravo, 2013. Volume 3: Doctrine of private law of Ukraine / N. S. Kuznetsova, E. O. Kharitonov, R. A. Maidanyk, etc. ; in general ed. N. S. Kuznetsova. 760 p. (in Ukrainian)
2. Tkachuk O.S. Judicial and alternative ways of resolving private legal conflicts: international experience and Ukrainian perspectives. Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Ser. : Jurisprudence. 2015. No. 8. Vol. 2. P. 22-25. (in Ukrainian)
3. On mediation: Law of Ukraine dated November 16, 2021/ No. 1875-IX. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2022. No. 7. Article 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (date of application April 5, 2023) (in Ukrainian)
4. Zarosylo V. O., Kaplya O. M., Muravyov K. V., Mynyuk D. I., Mynyuk O. Yu. Alternative ways of resolving legal disputes and their application in Ukraine. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Vol. 28, No. 4, 2021 P. 232. (in Ukrainian)
5. Golubeva N. Yu. Online dispute resolution (ODR): advantages and disadvantages. Alternative methods of resolving civil disputes: materials of the round table (Odesa, March 29, 2021) / by general ed. Doctor of Law, Professor N. Yu. Golubeva; NU "Odesa Law Academy". Odesa: Phoenix, 2021. P. 8. URL: <https://hdl.handle.net/11300/14491>(in Ukrainian)
6. Bozhuk I., Dyachenko S. Judicial practice of alternative dispute resolution methods. Enterprise, economy and law. 2019. No. 12. P. 11-15. (in Ukrainian)

The article was received by the editors 08.04.2023

The article is recommended for printing 19.05.2023

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-05>

УДК. 340.132.1

А. М. ШУЛЬГА

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін

E-mail: a.shulga1959@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7634-3665>

Харківський національний університет внутрішніх справ

м. Харків, 61080, проспект Льва Ландау, 27

ЮРИДИЧНА ПОМИЛКА ЯК ПОНЯТТЯ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* У статті, після репрезентації помилки як соціального явища, предметом дослідження є юридична помилка, котра розуміється як правозначуща дія (бездіяльність) у стані добросовісної омани, результат якої не відповідає її меті (цілям), може або має бути виправленим, не спричинює або спричинює юридичну відповідальність. Сформульовано поняття юридичної помилки, вказані її основні ознаки, а також створено (за правовою кваліфікацією) класифікацію її основних видів. Мета статті припускає насамперед характеристику юридичної помилки з позицій загальнотеоретичної юриспруденції, визначення її як родового правничого поняття з обґрунтуванням його термінологічної форми та внутрішньої логіки.

Короткий зміст результатів дослідження. «Помилка» – усталене соціальне явище. Одним із її видів є юридична помилка. За своїми основними ознаками (об'єктивними і суб'єктивними) вона є правозначущою (правомірною, протиправною) поведінкою у формі дії або бездіяльності; є поведінкою у стані добросовісної омани; є поведінкою, результат якої не відповідає її меті (цілям); її негативний (небажаний) результат може бути або має бути виправленим; є поведінкою, що не спричинює або спричинює юридичну відповідальність. Виокремлення видів юридичної помилки («за правовою кваліфікацією») вказує, що вона являє собою: правомірну поведінку (допустиму); об'єктивно протиправне діяння («безвинне діяння»); помилку («позитивну», «негативну» за наслідками) в протиправності діяння; помилку як цілеспрямований результат правопорушення (обману).

Висновки. За правовою кваліфікацією юридична помилка – це дуалістичне явище, це правомірна або протиправна дія (бездіяльність). Неусвідомлюваність помилки в мисленні традиційно відображає термін «добросовісна омана» (усвідомлюваність помилки означає відсутність «стану омани»). За джерелом омани необхідно розрізнявати дію (бездіяльність) у стані омани як результату помилки та дію (бездіяльність) у стані омани як результату обману. Телеологічна неадекватність («цільова нерелевантність») результату поведінки є зовнішнім виразом помилковості конкретної цільової дії (бездіяльності) людини як суб'єкта цілепокладання. Юридична помилка як об'єктивно протиправне діяння (безвинне діяння, що унеможливує умисел як форму вини) є правореалізаційною помилкою, котра звертає увагу на необхідність розрізнення «добросовісної помилки» і «навмисної помилки» (має ознаки «обману», «фальсифікації») як протилежних явищ. Класифікація видів юридичної помилки не зводиться до її розуміння як об'єктивно протиправного діяння, до її типологізації за видами юридичної діяльності. Дана класифікація загалом має відношення як до правомірної, так і протиправної поведінки суб'єктів права.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: юридична помилка, добросовісна омана, добросовісна помилка, навмисна помилка

Як цитувати: Шульга А.М. Юридична помилка як поняття загальнотеоретичної юриспруденції. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2023. Вип. 35. С. 41-51. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-05>

In cites: Shulha A.M. (2023). Legal error as a concept of general theoretical jurisprudence. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 41-51. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-05> (in Ukrainian)

Вступ. Помилка як соціальне явище є загальновідомим, багатоаспектним, різномунітним і достатньо вивченим явищем. Поняття помилки, зокрема, є поняттям філософії, логіки, існують різного роду наукові класифікації помилок. Помилка як юридичне

явище була предметом низки чисельних історичних і сучасних досліджень.

Відповідно у науковому правничому слововжитку використовуються терміни «правова помилка», «юридична помилка», «добросовісна помилка», «навмисна помилка»,

тощо. Видова багатоманітність помилок у сфері дії права спричинила потребу у визначенні узагальнюючого (загальнотеоретичного) поняття юридичної (правової) помилки і створенні аналогічної класифікації її видів. Проте розвиток даного поняття, як і розвиток відповідної класифікації усе ще має місце в юридичній науці.

Стан наукової розробки проблеми. На сьогодні доробком вітчизняної юридичної науки є низка статей, присвячених поняттю істини у праві, поняттю та видам правової (юридичної) помилки (Загороднюк С.О., Каленіченко Л. І., Колеснікова І. А., Лановенко І. П., Левицька О. В., Минькович-Слободяник О. В., Міневич О. І. та ін.), проте, незважаючи на існуючі результати доктринального розуміння помилка як «поняття» або «категорії» правознавства, є підстави для репрезентації в межах окремої спеціальної статті відносно концептуально оновленого даного поняття, сформульованого в результаті невіддільного від змісту відповідного нормативного матеріалу узагальнюючого дослідження з позицій загальнотеоретичної юриспруденції.

Мета дослідження. Основна мета статті припускає характеристику юридичної помилки з позицій загальнотеоретичної юриспруденції, визначення її як родового правничого поняття з обґрунтуванням його термінологічної форми та внутрішньої логіки. При цьому додатковою метою статті є формулювання термінологічно негроміздкого визначення юридичної помилки як адекватного правовій реальності загальноправового (загальногалузевого) поняття, котре відповідає потребам юридичної практики і є концептуальною основою для створення максимально узагальнюючої класифікації видів юридичної помилки.

Основні результати дослідження. 1. Помилка як соціальне явище. Існує крилатий латинський вислів: «Ergare humanum est» – «Людині властиво помилятися». *Неминучість* існування помилок в людській діяльності відображає низка й інших загальновідомих висловів. Приміром, часто-густо кажуть: «Не помиляється лише той, хто нічого не робить», «Одні вчаться на власних помилках, інші – на чужих». Конфуцій зазначав: «Справжні помилки – помилки, котрі не виправляються». Після того як за наказом Наполеона Бонапарта був розстріляний один із представників французької аристократії з'явилась класична політична сентенція: «Це гірше ніж злочин, це помилка» («C'est pire qu'un crime, c'est une

faute»). Поняття помилки іноді прямо присутнє у назві творів мистецтва, нерідко зустрічається у змісті їх сюжету. Приміром, є оповідання А. К. Дойла «Помилка капітана Шарки» (1911 р.). Оповідання цього ж автора «Людина з блідим обличчям» (1927 р.) завершується виправленням «неправильного діагнозу», встановленням, що відповідна хвороба є неінфекційною і, головне, вилікованою. Дане оповідання звертає увагу на споконвічний принцип життєдіяльності суспільства: «помилки існують – помилки виявляються – помилки усуваються». Приміром виправляються (вчителем, редактором тощо) *мовні помилки* (є їх *типологія*). Проте, безумовно, існують також помилки, які виправити неможливо. Прикладом може бути «лікарняна помилка», наслідком котрої стала смерть людини.

Помилки мають місце в усіх сферах життєдіяльності суспільства (економіка, політика тощо). Помилки бувають побутові, професійні, наукові тощо. Приміром, у зв'язку з фактом професійної помилки вчителя у процесі здійснення ним дистанційного навчання (проект «Всеукраїнська школа онлайн»), який набув широкого розголосу, в парламенті України для підтримки педагогів низка народних депутатів влаштувала флешмоб під гаслом «Маю право на помилку».

Прикладом наукової помилки може бути ситуація, коли у 1950-х роках психолог А. Маслоу стверджував, що у людини більше немає *інстинктів*, оскільки людина має здатність їх долати у певних ситуаціях. Освічені люди знають, що в моделях світобудови геоцентричну систему Птолемея (вважалась істинною півтори тисячі років) у 16 ст. замінила геліоцентрична система Коперника.

Помилки здійснені – вивчаються (задля їх неповторення в майбутньому). Приміром, предметом аналізу розвідки США нещодавно були помилки в прогнозах щодо України та Афганістану. Помилки потенційно можливі – прогножуються (з метою їх унеможливлення або мінімізації негативних наслідків). Приміром, глава МВФ заявила, що впровадження *цифрової валюти центрального банку* («Central Bank Digital Currency», скорочено – «CBDC») має здійснюватися вкрай обережно, особливо існує загроза появи помилок при впровадженні роздрібних CBDC, оскільки вони трансформують фінансову систему таким чином, що «ми не зовсім знаємо, до яких наслідків це може привести»

(«we don't quite know what consequences it could bring»).

На потенційну можливість помилки у висловленому судженні, як правило, прогнозувальному, іноді вказує слово «ймовірно» («likely»), котре, приміром, нерідко використовує Institute for the Study of War (приклад: даний військовий підрозділ «likely secured the western administrative borders...»). На сьогодні актуальним є питання помилки *штучного інтелекту*, помилки у функціонуванні *автономної робототехніки*, котра у найближчому майбутньому має на полі бою замінювати військовослужбовців. У 2020 р. в Лівії ударний квадрокоптер самостійно націлювався на солдата і без наказу оператора зробив летальний постріл. Вже створюються керовані штучним інтелектом повністю автономні системи озброєнь, котрі повинні самостійно шукати ціль і самостійно приймати рішення про її знищення (про її «життя і смерть»). При цьому доречно вказати, якщо «метод спроб і помилок» іноді використовується у навчанні людей, то «метод зворотного поширення помилки» є одним із найважливіших методів навчання *нейронних мереж*.

З огляду на філософську науку, вічна «проблема помилки» невіддільна від «проблеми істини» як філософського поняття, від вчення про *абсолютну істину* і *відносну істину* (припускає неточне відображення об'єкта в процесі його пізнання). Рішення, прийняте на основі відносно (не повною мірою) істинного знання може бути помилковим. Не випадково в *математичній статистиці* є поняття «стандартна помилка» («standard error»), є поняття «помилка першого роду» (приклад: аналіз крові виявив ознаки захворювання, хоча людина його не має) і «помилка другого роду» (приклад: аналіз крові не виявив ознаки захворювання, хоча людина його має). В *обчислювальній математиці* існує *теорія похибок*, в класифікації похибок є поняття «неусувна похибка», тобто уникнути її неможливо, така похибка «не контролюється в процесі чисельного розв'язку задачі», вона лише «може бути зменшена».

З огляду на повсякденне життя людей, їх буденну свідомість, часто-густо особа має прийняти і приймає рішення не тому, що «знає», а тому що «вірить» або «припускає» (діє на основі припущення про існування чи відсутність чого-небудь, тобто чинить «on the presumption that»). Проте, приміром, в Україні юристам відомо, що відповідно до ч. 3 ст. 62

Конституції України обвинувачення не може ґрунтуватися на *припущеннях*. У свою чергу, будь-яка *наукова гіпотеза* є твердженням-*припущенням* щодо проблематики дослідження. Таке припущення, приміром у фізичних науках, експеримент як певна цілеспрямована дія (діяльність) та її результат може підтвердити або спростувати.

В літературній мові *помилка* як поведінкове явище – це помилка в мисленні, у мовленні, в діях. Помилкою є «неправильна думка», «неправильність у... написанні слова», «неправильність у вчинках, діях», тобто, інакше кажучи, існують помилкові *ментальні, мовні (вербальні), фізичні дії*.

2. *Помилка як юридичне явище*. Одним із видів помилок є *юридичні помилки*. Існують, приміром, доктринальні, правоінтерпретаційні, правозастосовчі, правотворчі помилки (з огляду на «типологію правових помилок»). Існує і потреба в загальнотеоретичному розумінні даного відносно дискусійного поняття, оскільки класифікація юридичних помилок не зводиться до їх виокремлення за видами юридичної діяльності (правотворчі, правозастосовчі, правотлумачні помилки тощо). «Помилка як категорія правознавства» усе ще залишається актуальним предметом наукового аналізу.

Юридична помилка (у подальшому – ЮП) у контексті функціонування механізму правового регулювання (може мати місце на будь-якій його стадії) – складне юридичне явище, конкретизоване розуміння якого залежить, приміром, від типу правового регулювання, що виражається формулою «дозволено все, крім забороненого законом», або – «заборонено все, крім дозволеного законом». «ЮП» – це одночасно і *родовий* (узагальнюючий), і *галузевий* (має певні особливості розуміння) правничий термін. ЮП як загальноправове поняття необхідно відрізнити від суміжних галузевих понять, що мають свої особливості прикладного характеру (приклади: «помилка в кримінальному праві», «омана» в цивільному праві).

На нашу думку, орієнтуючись на потреби практичної юридичної діяльності, на те, що за правовою кваліфікацією, котра невіддільна від «закону виключеного третього» («*Tertium non datur*» – третього не дано: «або – або»), тобто *правозначуща поведінка* – це або «правомірна поведінка», або – «протиправна поведінка», ЮП – це *правозначуща дія (бездіяльність) у стані добросовісної омани, результат якої не відповідає її меті (цілям), може або має бути*

виправленим, не спричинює або спричинює юридичну відповідальність. При такому підході до розуміння ЮП, за основними об'єктивними і суб'єктивними ознаками ЮП є правозначущою поведінкою у формі дії або бездіяльності; є поведінкою у стані добросовісної омани (є станом психічної діяльності особи); є поведінкою, результат якої не відповідає її меті (цілям); є поведінкою, негативний (небажаний) результат якої може бути або має бути виправленим; є поведінкою, що не спричинює або спричинює юридичну відповідальність.

1. ЮП є правозначущою поведінкою, тобто поведінкою, що має місце у сфері дії права, має зв'язок з нормами права, має ознаки, котрі загалом характеризують її як поведінку правомірну (дозволену) або протиправну (заборонену). Сукупність таких ознак (ознаки «правочину», «крадіжки» тощо), передбачених нормою права як абстрактним правилом поведінки (іноді – низкою норм), нерідко називають *моделлю* поведінки. Є *моделі* «можливої» та «належної» поведінки суб'єктів права, формально визначеної як їх «суб'єктивні права», «юридичні обов'язки» або «свободи», «повноваження» тощо.

Орієнтуючись на поняття «*модель поведінки*», ЮП, приміром, може розумітись як «відхилення суб'єкта права від моделі поведінки, передбаченої правовою нормою». Проте необхідно зазначити, що *модель* правомірної поведінки, котра за своїми наслідками може бути помилковою, не завжди є чітко визначеною законодавцем. Наприклад, «*дискреційні норми права*» як вид уповноважувальних («дозвільних») норм надають суб'єктові владних повноважень («дискреційних повноважень») можливість приймати певні рішення на свій власний розсуд (у межах закону, відповідно до конкретної життєвої ситуації). Приміром, слідчий на свій власний розсуд (з огляду на матеріали кримінальної справи та на особу обвинуваченого) обирає відповідний запобіжний захід («арешт», «підписка про невийзд» тощо). Оскільки практика – критерій істини, котра завжди є конкретною, іноді *результат* прийнятого слідчим *цілеспрямованого* рішення вказує на його помилковість. Помилка виправляється прийняттям більш доцільного рішення (приміром, «підписка про невийзд» замінюється «арештом»), обумовленого *змінюю ситуації*, тобто помилка може мати місце і в межах моделі (нормативної моделі) правомірної поведінки. Такого роду поведінку завжди передбачають так звані «ситуативні («ситуаційні»

норми», котрі прямо вказують, що управлінське рішення приймається «відповідно до ситуації». В ситуації, що відносно швидко (не передбачувано) змінюється, зазвичай дії підпорядковуються певній одній основній меті: врятувати життя тяжкопораненого (дії військового медика), перемогти на полі бою (дії командира військового підрозділу) тощо.

«Помилковість» поведінки не завжди означає її протиправність. Прикладом може бути будь-яка «правотворча помилка» («змістовна помилка», коли норму права прийнято в установленому законом порядку і в інтересах усього суспільства в цілому, але її *мета* не досягається. Приміром, такою метою може бути протидія алкоголізму. У 2011 році в парламент України було внесено законопроект щодо вилучення з кодексу про адміністративні правопорушення статті, яка передбачає відповідальність за самогоноваріння. Головне науково-експертне управління Верховної Ради України дійшло висновку, що скасування адміністративної відповідальності за самогоноваріння не узгоджується з державною політикою протидії алкоголізму.

За формою поведінки, помилковою може бути не тільки дія, але й бездіяльність (приклад: адвокат звертається до суду з клопотанням про призначення експертизи, щоб усунути «інформаційну прогалину» в матеріалах справи, котра виникла внаслідок помилкового неприйняття відповідного правозастосовчого рішення слідчим).

2. З огляду на суб'єктивні ознаки, ЮП є поведінкою у стані добросовісної омани. Характеризуючи *оману* як певний стан психічної діяльності особи необхідно розрізняти (за джерелом виникнення): 1) *оману як результат власних ненавмисних розумових дій*; 2) *оману як результат цілеспрямованих сторонніх (зовнішніх) дій*.

В сучасній філософії «омана» («fallacy») характеризується як результат «помилки» або «обману» («deception»). Омана – це уявлення, думка або хід думки, щодо яких хоча й існує упевненість, що вони правильні, проте вони не відповідають істині, фактичним обставинам, предмету (матеріальна помилка) або суперечать логічним законам (формальна помилка). Джерелами омани можуть бути: недосконалість розумових здібностей, недостатній пізнавальний матеріал, погане знання джерел помилок, необачні узагальнення тощо. Від омани, яка виникає ненавмисно, необхідно відрізнити *оману*, яка є

результатом обману людини людиною (приміром, з використанням «штучного інтелекту», технологій «deepfake»). Інакше кажучи, філософсько-психологічна термінологія припускає, що «дія у стані омани» – це: 1) дія у стані омани як результату помилки; 2) дія у стані омани як результату обману. Критерій розрізнення зазначених дій – джерело омани: «внутрішнє» (власна «ненавмисна» розумова діяльність, самодетерміноване помилкове мислення) або «зовнішнє» (чийсь навмисний інформаційний вплив на процес розумової діяльності іншого).

Неусвідомлюваність помилки в мисленні традиційно відображає термін «добросовісна омани» (*усвідомлюваність* помилки означає відсутність «стану омани»). Даний термін також зазвичай використовується при аналізі ознак ЮП. «Умовою/причиною правової помилки може бути лише ненавмисна і неусвідомлювана, тобто добросовісна омани» («омани, коли людина вважає своє судження, уявлення істинним, правильним, не усвідомлюючи його неадекватності реальним фактам чи обставинам»).

Термін «добросовісна омани» робить логічний наголос на тому, що з огляду на ЮП як *свідомо-вольову* поведінку дана поведінка характеризується відсутністю *вини* у формі *умислу*, проте дія у стані *добросовісної омани* не завжди унеможливує *вину*, а саме – *недбалість*. Приміром, *добросовісна омани* лікаря є однією з ознак *лікарської помилки*. У свою чергу, «добросовісна омани лікаря» як ознака *лікарської помилки* припускає «відсутність елементів недбалості та професійного невігластва», дана ознака допомагає «відрізнити лікарську помилку від недбалості».

Прикладом дії у стані *добросовісної омани* за наявності *вини* у формі *недбалості* може бути ситуація, коли медсестра, взявши ампулу з ліками, і не переконавшись в тому, що в даній ампулі знаходяться саме ті ліки, які необхідні для уколу, робить укол хворому, наслідком чого є його отруєння й смерть. При цьому медсестра помилково вважає (*не усвідомлює* «помилку»), що робить укол тими ліками, які необхідні для даного уколу.

3. З огляду на природу ЮП, науковці, згадуючи, праці М. М. Вопленко, який писав: помилка – «результат неправильної дії, який не досягає мети» («результат, який не досягає цілей правового регулювання»), наголошують, що «помилка є... конкретним результатом діяння суб'єкта права». Помилка в поведінці

припускає відсутність збігу її *результату* як об'єктивного явища з її *метою* як суб'єктивним (ментальним) явищем, тобто має місце неадекватність результату поведінки її меті. З огляду на принцип «практика – критерій істини» і такі контрарні поняття логічного мислення як «істина» та «помилка», існування «істинності та хибності» *міркувань, телеологічна (цільова) неадекватність результату* поведінки є зовнішнім виразом неістинності (помилковості, неправильності) конкретної цільової дії (бездіяльності). Прикладом такої дії може бути гра в шахи, гра в карти, рулетку в казино, коли є ціль – виграти і є результат – програш, як наслідок помилкових дій (дій, об'єктивно неадекватних їх меті, оскільки виграє той, хто не помиляється або робить менше помилок).

З огляду на лексичне значення слів «релевантність» (відповідність), «нерелевантність» (невідповідність), *телеологічна (цільова) неадекватність результату* поведінки як ознака її помилковості, вказує, інакше кажучи, на його (результату) *цільову нерелевантність* (вказує на «цільову нерелевантність помилкової поведінки»). Приміром, «на сьогодні можна констатувати проблему із релевантним застосуванням практики ЄСПЛ», дана проблема «виявляється у тому, що до певних правовідносин застосовуються рішення ЄСПЛ, які, просто кажучи, "не про те"».

Додатково звернімо увагу на те, що правомірна, протиправна, як і будь-яка інша, *свідомо-вольова* поведінка людини завжди є *цілеспрямованою* («цілі») можуть бути правомірними, протиправними). *Цілеспрямованою* може бути не тільки *дія*, але й *бездіяльність* (приклад: немовля не годують, щоб воно померло). *Мета* у свідомості людини являє собою певний *психічний образ* (образ бажаного результату). *Цілепокладання* є характерною ознакою *діяльності* («трудової», «правотворчої», «правозастосовчої» тощо) людини.

Діяльність як філософське поняття підкреслює особливість людини як живої істоти в природі, як суб'єкта активності у світі об'єктивної реальності. *Діяльність* у психологічній науці розуміється як система взаємодій суб'єкта зі світом, у процесі яких виникає і втілюється в об'єкті *психічний образ*. *Діяльність* являє собою найвищий рівень *поведінки* людини («поведінка» на відміну від «діяльності» може бути і неусвідомлюваною). *Одиницею* діяльності як предмета наукового

пізнання є дія (активність, спрямована на досягнення усвідомлюваної мети).

Будь-яка психомоторна дія являє собою єдність, узгодженість розумового (думки, образи тощо) та моторного (макро- та мікрорухи тіла). Іноді психомоторні дії як єдність «внутрішньої» і «зовнішньої» поведінки оцінюються як помилкові. Помилки можуть мати і в суто «внутрішній» поведінці людини, зокрема, в її мисленні. Помилкові судження знаходять об'єктивацію у висловлюваннях («мовній» поведінці) – «помилкових висловлюваннях», за логікою речей. Приміром, метою тлумачення норм права є встановлення їх істинного (дійсного) змісту. Відповідно при правотлумачній помилці результат тлумачення не відповідає його меті, тобто має місце помилкове судження, а не істинне судження щодо змісту норми права.

Якщо правозначуща помилкова дія (бездіяльність) має негативний (небажаний) результат (результат *опредметнює* помилку), такий результат може бути або має бути виправленим, тобто його виправлення є реалізацією суб'єктом ЮП відповідного свого «суб'єктивного права» або «юридичного обов'язку». Приміром, спадкодавець виправляє помилку у змісті свого заповіту, зменшує коло спадкоємців, після отримання негативної інформації про особу, якій він до цього також заповідав частину свого майна. Іноді помилки можуть не виправлятися. Наприклад, не ставиться питання про повернення незначної грошової суми при її переведенні «з телефону на телефон», коли має місце помилка у введеному номері телефону.

У свою чергу нерідко існує юридично унормована процедура обов'язкового виправлення ЮП. Приміром, в банківській діяльності, коли гроші «помилково зараховані на рахунок неналежного отримувача», такого роду помилку виправляють відповідно до норм Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» (ст. 35), а також положень «Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті» (п. 2.36, п. 2.37).

4. Особливість природи ЮП підкреслює те, що ЮП як поведінкове явище не спричинює або спричинює юридичну відповідальність. Приміром, у тексті ст.119 Податкового кодексу України є термін «помилка», дана стаття передбачає відповідальність (фінансову, кримінальну) за помилки у звітності. На сьогодні є законопроект в якому зазначено, що

«Платники податків, які у своїй звітності припустилися помилок, відповідатимуть лише в тому разі, якщо їхні описки призвели до збитків держави». Виокремлення видів ЮП за правовою кваліфікацією, котра завжди має зв'язок з поняттям «юридична відповідальність», має, на нашу думку, найбільш істотне теоретико-прикладне значення.

З точки зору юридичної практики, обумовленої чинним законодавством,

ЮП – це помилка, що має місце в межах «реалізації норм права» (формально є правореалізаційною помилкою) або має відношення до відображення в правосвідомості особи ознак «правопорушення», або є цілеспрямованим наслідком «правопорушення». З огляду на види ЮП (за правовою кваліфікацією), ЮП – це: а) правомірна поведінка («допустима»); б) об'єктивно протиправне діяння («безвинне діяння»); в) помилка (позитивна, негативна) в протиправності діяння; г) помилка як цілеспрямований результат правопорушення («обману»).

А. Насамперед ЮП – це допустима правомірна поведінка. Приклади такої поведінки: неправильно набраний номер телефону; відправлення посилки з помилковим чи неіснуючим індексом (таку посилку іноді повертають відправнику); стилістична помилка в тексті курсової роботи студента.

З певної точки зору, є підстави для судження, що іноді навіть існує «право на помилку». Приміром, відповідно до ст. 9. Закону України «Про захист прав споживачів» «Споживач має право обміняти непродовольчий товар належної якості ... якщо товар не задовольнив його за формою, габаритами...). Інакше кажучи, споживач «має право обміняти...» товар, якщо він помилився щодо його «форми, габаритів...», тобто у неявному вигляді (імпліцитно) дана стаття фактично передбачає «право на помилку». Іноді таке «право» є прямо (текстуально) визначеним. Наприклад, при складанні схеми орієнтирів «Помилка у визначенні відстані до орієнтирів з використанням бінокля... повинна бути не більш як 5%...», «з використанням ЛПР-1, помилка у визначенні відстані повинна бути не більше як на 20 м.»

У даному контексті також доцільно звернути увагу: свобода висловлення поглядів (ст. 34 Конституції України) передбачає можливість висловлення оціночних суджень, котрі об'єктивно можуть бути як

істинними («правдивими»), так і помилковими. Відповідно до ст. 47-1 Закону України «Про інформацію» ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за висловлення оціночних суджень. *Оціночними судженнями*, за винятком образи чи наклепу, є висловлювання (приклад: «критика»), які не містять фактичних даних, вони не підлягають спростуванню, доведенню їх правдивості. Якщо «наявність факту можна довести», то «правдивість оціночних суджень – неможливо», такого роду судження потенційно завжди може бути помилковим (і одночасно правомірною мовною поведінкою).

Б. Нерідко ЮП являє собою *об'єктивно протиправне діяння* (не спричинює «юридичну відповідальність»). Помилка як об'єктивно протиправне діяння (у подальшому – ОПД) – явище небажане (за «матеріальною ознакою»; є соціально значущим негативним явищем), але допустиме явище (за «формальною ознакою»; немає усіх ознак складу правопорушення), допустиме як ОПД. Такого роду поведінка «прямо не дозволена, але й не заборонена», є «добросовісною поведінкою» (принципово), поведінкою у стані *добросовісної омани*.

ЮП як ОПД – це «безвинне діяння» (за іншою термінологією, ЮП – «це... об'єктивно-протиправний результат/епізод/фрагмент діяльності суб'єкта правовідносин...»), це діяння, вчинене у стані добросовісної омани («добросовісна омана» – додаткова, конкретизуюча ознака такого діяння).

Відповідна *поведінкова дія* («помилкова дія»), маючи які-небудь зовнішні (формальні) ознаки правопорушення (приміром, «неправильна кваліфікація злочину» може бути і «цілеспрямованою», і «помилковою»), не має такої суб'єктивної ознаки як *вина* (умисел). Навпаки, ознакою ЮП є її здійснення *ненавмисно*, ЮП – це «добросовісна» дія, результат «омани» (неусвідомлюваної) як самодетермінованого психологічного явища правосвідомості суб'єкта вчинення ЮП («омана» припускає «Хибне сприйняття дійсності... уявний образ чого-небудь, що помилково сприймається як дійсний»). Відповідно щодо ЮП як виду ОПД діє принцип «немає вини – немає відповідальності» і, скажімо так, принцип «негативний результат помилки має бути усунути». Приміром, видом («за суб'єктом») правозастосовчих помилок є «судові помилки», відповідні «помилкові дії можуть

бути виправленими самим судом (в порядку самоконтролю) або вищим судом», при цьому «наявність помилки не обов'язково свідчить про вину судді».

Аналогічною за основними юридичними ознаками є ситуація в аеропорту, коли після перевірки рентген-сканером ручної поклажі з неї вилучаються побутові речі (іграшкова зброя, гострі предмети тощо), *заборонені до перевезення повітряним транспортом*, після чого поклажа та її власник-пасажира, що пройшов через *рамку металодетектора*, допускаються до перевезення літаком.

Одним із найбільш досліджених видів ЮП як ОПД є *правозастосовча помилка*, котра, зокрема, є помилкою, що «вчиняється лише неумисно, внаслідок добросовісної омани», «є певним результатом (негативним) професійної діяльності», «ліквідується... у встановленому законом порядку». При цьому, правозастосовча помилка, котра являє собою результат умислу або необережності є правопорушенням, тобто винним діянням (приміром, службовим злочином).

ЮП як ОПД звертає увагу на необхідність розрізнення «добросовісної помилки» і «навмисної помилки» (має ознаки «обману», «фальсифікації») як протилежних явищ. Приміром, існує поняття «помилка в показаннях свідка», котра є ОПД, обумовленим «психологією свідка».

Є, зокрема, особливості сприйняття свідком зовнішніх ознак людини, які залежать від віку особи, що сприймає такі ознаки, у «процесі сприйняття можуть виникати помилки». У той же час, «Завідомо неправдиве показання свідка» (ч.1. ст. 384 КК України) – злочин (форма вини – «прямий умисел»). «Показання свідка» – правомірне поведінка (є виконанням «процесуального обов'язку»). Загалом «неправдивість» у показаннях свідка – забороняється, але неправдивість не завжди є «завідомою».

Помилка як ОПД – змішане за формально-юридичними ознаками явище (у процесі правореалізації правомірне поведінка трансформується остаточно в ОПД).

Приміром, діяння як «виправданий ризик» (ч.1 ст. 42 КК України) є ОПД, що має і ознаку правомірної поведінки («досягнення значної суспільно корисної мети»), і ознаку протиправності («заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам»). Поняття «виправданий ризик» не унеможливає здійснення якої-небудь помилки у відповідних діях («обґрунтованих», «розрахованих»).

Помилка як ОПД – це *правореалізаційна* помилка, якщо мати на увазі, приміром, такі її основні види як правотворча, правозастосовча, правотлумачна помилка. Поняття «правореалізаційна помилка» припускає помилку, котра являє собою результат реалізації норм права, що має місце в межах об'єктивної юридично *можливої* або *належної* поведінки, у процесі реалізації *суб'єктивних прав, юридичних обов'язків*, передбачених нормами права.

В. ЮП також може являти собою помилку в *протиправності* діяння. Її види (за наслідками): а) *позитивна* ЮП (унеможливує «юридичну відповідальність»); б) *негативна* ЮП (не унеможливує «юридичну відповідальність»). *Позитивна* ЮП припускає, що особа вважає своє діяння правопорушенням, хоча формально-юридично дане діяння не є правопорушенням (відсутня норма права, що передбачає його як правопорушення), тобто має місце «*уявне правопорушення*» (існує виключно в «правосвідомості» особи як її певний когнітивний елемент, абсолютно неадекватний об'єктивній реальності). На відміну від позитивної ЮП, *негативна* ЮП не унеможливує «юридичну відповідальність». *Негативна* ЮП припускає, що особа не вважає своє діяння правопорушенням, хоча формально-юридично дане діяння є правопорушенням (є норма права, що передбачає його як правопорушення). Приміром, «діяння за законом є злочином, а особа вважає, що воно не є злочином», у такому випадку «вина і кримінальна відповідальність не виключаються».

Негативна ЮП – одна із можливих (необов'язкових) ознак правопорушення. Приміром, у контексті характеристики *суб'єктивної сторони* складу злочину іноді має місце певне «помилкове уявлення» особи щодо фактичних та/або юридичних обставин діяння (є «фактична» та/або «юридична» помилка). В кримінальному праві під «ЮП» розуміють виключно помилку особи стосовно юридичних обставин діяння.

У більш широкому плані, з огляду на можливі ознаки діяння-правопорушення, *негативною* ЮП є будь-яке «*незнання закону*» (ст. 68 Конституції України) як незнання заборони, коли особа хибно припускає, що заборонене є дозволеним (у правосвідомості особи є *прогалина* у знанні закону, *компенсована* відповідним неадекватним судженням – «фантазмом», за термінологією

Л. Петражицького, автора психологічної теорії права). Прикладом може бути ситуація, коли має місце незнання закону, що «торгівля в містах із рук на вулицях... та в інших нестворених місцях» (ст. 160 КпАП України) забороняється і здійснюється відповідна торгівля як результат помилкової думки про відсутність такої заборони.

Г. Ще один варіант взаємозв'язку понять «*помилка*» і «*правопорушення*»: помилка може бути результатом правопорушення. ЮП як результат правопорушення – це помилкова *правомірна поведінка* як результат обману (правомірна поведінка у стані омани, причиною якого є обман). Приміром, у цивільному праві правопорушенням є «обман», навмисне введення однією особою іншої в *оману*, щоб вона прийняла певне помилкове рішення. Відповідний *правочин* визнається судом недійсним (ст. 230 ЦК України). Термін «помилка» іноді прямо зустрічається в текстах законів. Наприклад, в Законі України «Про захист прав споживачів» у п. 2. ст. 19 («Заборона нечесної підприємницької практики») йдеться про такого роду «підприємницьку практику», коли «споживач помиляється при вчиненні правочину щодо обставин, які мають істотне значення». Помилка, зокрема, також може бути результатом *шахрайства* як «заволодіння чужим майном... шляхом обману...» (ст. 190 КК України).

Зазначене свідчить, що ЮП може розумітись як ОПД, але загалом не зводиться до «ОПД» як результату правової кваліфікації *помилкової поведінки*.

Висновки. Помилка як юридичне поведінкове явище являє собою правозначущу дію (бездіяльність), об'єктивовану у стані добросовісної омани, результат якої не відповідає її меті (цілям). Загалом, залежно від сфери правового регулювання, де має місце такий результат, він може (добровільно) або має (зобов'язує) бути виправленим, не спричинює або навпаки припускає юридичну відповідальність. ЮП, котра унеможливує юридичну відповідальність – це: правомірна поведінка, в межах якої допускається вчинення помилки у стані добросовісної омани; помилка як ОПД («безвинне діяння»); позитивна помилка в протиправності діяння; неусвідомлювана помилка особи як цілеспрямований результат правопорушення («обману»), вчиненого іншою особою. Негативна помилка в протиправності діяння спричинює юридичну відповідальність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Куляс П. П. Типологія помилок: підручник-монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. 464 с.
2. Маю право на помилку – освітній Комітет Верховної ради виступив проти «хейту» вчителів. URL: <https://vseosvita.ua/news/maiu-pravo-na-pomylku-osvitnii-komitet-verkhovnoi-rady-vystupyv-proty-kheitu-vchyteliv-14541.html>
3. Maslow, Abraham H. (1954). «Instinct Theory Reexamined». *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row. 369 p.
4. Lillis K., Bertrand N. US intelligence community launches review following Ukraine and Afghanistan intel failings. URL: <https://edition.cnn.com/2022/05/13/politics/us-intelligence-review-ukraine/index.htm>
5. IMF head: consequences of retail CBDC are unpredictable. URL: <https://www.ledgerinsights.com/imf-retail-cbdcs-consequences-unpredictable/>
6. Russian Offensive Campaign Assessment, May 21, 2023. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-may-21-2023>
7. Final report of the Panel of Experts on Libya established pursuant to Security Council resolution. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/037/72/PDF/N2103772.pdf?OpenElement>
8. Gould Lauren. Intimacies of Remote Warfare. URL: <https://intimacies-of-remote-warfare.nl/irwprojects/the-realities-of-algorithmic-warfare-project/>
9. Голубєва К.М. Елементи теорії похибок (для студентів факультету комп'ютерних наук та кібернетики, ОП «Системний аналіз»): Методичні розробки. Київ, 2020. 22 с.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2001. 1440 с.
11. Янишина І. Юридичні помилки: стан наукового дослідження. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична: зб. наук. пр. Львів, 2012. Вип. 56. С. 53-57.
12. Міневич О. І. Поняття та види правових помилок: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2021. 20 с.
13. Каленіченко, Л. (2014). Помилка як категорія правознавства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*, (17). URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/1180>
14. Риндюк В. І. Правотворчі помилки: поняття, види, способи їх попередження, виявлення та виправлення URL: https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/8760/bmju_2012_8_5.pdf?sequence=1
15. Висновок на проект Закону України "Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення (щодо скасування правової норми, яка передбачає відповідальність за самогоноваріння)". URL: <https://ips.ligazakon.net/document/XI00724A?an=3>
16. Лемеха Р. І. Кримінальноправове значення лікарської помилки. URL: <http://lute.lviv.ua/fileadmin/www.lac.lviv.ua/data/DOI/2616-7611-2019-08-11.pdf>
17. Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
18. Бабанли Р., Пушкар П. До питання про (не)релевантне застосування практики Європейського суду з прав людини: практичні поради. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/140972-do-pitannya-pro-ne-relevantne-zastosuvannya-praktiki-yevropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-praktichni->
19. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Підручник. Харків: Право, 2008. 240 с.
20. Роговик Л.С. Психомоторна активність дітей в навчанні. URL: http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2003_01/sb01_57.pdf
21. Платники податків, які у своїй звітності припустилися помилок, відповідатимуть лише в тому разі, якщо їхні описки призвели до збитків держави. URL: <https://zib.com.ua/ua/15146.ht>
22. Методичний матеріал з розвідувальної підготовки для навчання військовослужбовців, призваних за мобілізацією // <https://tck.pl.ua/wp-content/uploads/2021/02/Rozvidualna-pidhotovka-metodychnyy-material.pdf>
23. Коташевська Т. Оціночні судження на телебаченні. URL: <https://detector.media/infospace/article/39825/2008-08-04-otsinochni-sudzhennya-na-telebachenni>
24. Добросовісність в судовій практиці. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Krat.pdf
25. Навчальні матеріали. Тема 5. Правозастосовні помилки: визначення поняття, види, причини появи, методи усунення. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/legal_documentation/info/lec5.html
26. Овчаренко О.М. Судова помилка: між категоріями свободи і відповідальності // <http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc6-3-1/08.pdf>
27. Каленіченко Л. І., Слинко Д. В. Правозастосовна помилка працівника Національної поліції як перепона на шляху досягнення мети правозастосовного процесу. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 3. С. 3-7.
28. Колеснікова І. А. Причини виникнення добросовісних помилок у показаннях потерпілих. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2015. Вип. 15. С. 105-113.

29. Загороднюк С.О. Поняття помилки та її значення для кримінальної відповідальності. URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/391/1/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8E%D0%BA%20%D0%A1.%D0%9E..pdf>

30. Нікітін А.О. Сутність та види помилок в кримінальному праві. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc8/66.pdf>

Стаття надійшла до редакції 01.04.2023

Стаття рекомендована до друку 17.05.2023

A. M. SHULHA

DSc (Law), Professor,

Professor Chair of Fundamental and Law Disciplines

E-mail: a.shulga1959@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7634-3665>

Kharkiv National University of Internal Affairs

Kharkiv, 61080, Lev Landau Avenue, 27

LEGAL ERROR AS A CONCEPT OF GENERAL THEORETICAL JURISPRUDENCE

ANNOTATION: *Introduction.* After presenting error as a social phenomenon, the article focuses on legal error, which is understood as a legally significant action (or inaction) in a state of good faith delusion, the result of which does not correspond to its purpose(s), can or should be corrected, and does not or does not entail legal liability. The author formulates the concept of a legal error, identifies its main features, and also creates a classification of its main types (by legal qualification). The purpose of the article is primarily to characterize legal error from the perspective of general theoretical jurisprudence, to define it as a generic legal concept with justification of its terminological form and internal logic.

Summary of the main research results. "Mistake" is a well-established social phenomenon. One of its types is a legal error. According to its main features (objective and subjective), it is a legally significant (lawful, unlawful) behavior in the form of action or inaction; it is behavior in a state of good faith delusion; it is behavior whose result does not correspond to its purpose(s); its negative (undesirable) result can or should be corrected; it is behavior that does not or does not entail legal liability. The distinction between the types of legal error ("by legal qualification") indicates that it is: lawful behavior (permissible); objectively unlawful act ("innocent act"); error ("positive", "negative" by consequences) in the unlawfulness of an act; error as a purposeful result of an offense (deception).

Conclusions. According to the legal qualification, a legal error is a dualistic phenomenon, it is a lawful or unlawful action (inaction). The unconsciousness of an error in thinking is traditionally reflected in the term "bona fide delusion" (awareness of an error means the absence of a "state of delusion"). According to the source of the delusion, it is necessary to distinguish between action (inaction) in a state of delusion as a result of a mistake and action (inaction) in a state of delusion as a result of deception. The teleological inadequacy ("target irrelevance") of the result of behavior is an external expression of the error of a specific targeted action (inaction) of a person as a subject of goal setting. A legal error as an objectively unlawful act (an innocent act which makes intent as a form of guilt impossible) is a law implementation error which draws attention to the need to distinguish between an "honest mistake" and an "intentional mistake" (having the features of "deception", "falsification") as opposite phenomena. The classification of types of legal error is not limited to its understanding as an objectively unlawful act, to its typology by types of legal activity. This classification generally applies to both lawful and unlawful behavior of legal entities.

KEYWORDS: *legal error, bona fide mistake, good faith mistake, intentional mistake.*

REFERENCES

1. Kulyas P.P. (2015) Typology of errors: textbook-monograph. Kyiv: Drahomanov National Pedagogical University. 464 p. (in Ukrainian).

2. I have the right to make a mistake - the Verkhovna Rada Education Committee opposed the "hate" of teachers. URL: <https://vseosvita.ua/news/mai-u-pravo-na-pomylku-osvitnii-komititet-verkhovnoi-rady-vystupyv-proty-kheitu-vchyteliv-14541.html> (in Ukrainian).

3. Maslow, Abraham H. (1954). «Instinct Theory Reexamined». *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row. 369 p.

4. Lillis K., Bertrand N. US intelligence community launches review following Ukraine and Afghanistan intel failings. URL: <https://edition.cnn.com/2022/05/13/politics/us-intelligence-review-ukraine/index.html>

5. IMF head: consequences of retail CBDC are unpredictable <https://www.ledgerinsights.com/imf-retail-cbdc-consequences-unpredictable/>

6. Russian Offensive Campaign Assessment, May 21, 2023. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-may-21-2023>

7. Final report of the Panel of Experts on Libya established pursuant to Security Council resolution URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/037/72/PDF/N2103772.pdf?OpenElement>

- 8.8. Gould Lauren. URL: Intimacies of Remote Warfare. URL: <https://intimacies-of-remote-warfare.nl/irwprojects/the-realities-of-algorithmic-warfare-project/>
9. Golubeva, K.M. (2020). Elements of the theory of errors (for students of the Faculty of Computer Science and Cybernetics, OP "System Analysis"): Methodical developments. Kyiv. 22 p. (in Ukrainian).
10. Busel, V. T. (Ed.). (2005). A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language. Perun. 1440 p.
- Yanyshyna, I. (2012). Legal errors: the state of scientific research. *Bulletin of Lviv University*. Legal Series: a collection of scientific papers. (56), 53-57 (in Ukrainian).
11. Minevych O. I. (2021). Concept and Types of Legal Errors: A General Theoretical Study. Candidate's thesis (12.00.01). Odesa. (in Ukrainian).
12. Kalenichenko, L. (2014). Error as a category of jurisprudence. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University*. Series "Law", (17). URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/1180> (in Ukrainian).
13. Ryniuk V. I. Law-making errors: concept, types, ways of their prevention, detection and correction. URL: https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/8760/bmju_2012_8_5.pdf?sequence=1 (in Ukrainian).
14. Opinion on the Draft Law of Ukraine "On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses (regarding the abolition of the legal provision providing for liability for moonshine production)". URL: <https://ips.ligazakon.net/document/XI00724A?an=3> (in Ukrainian).
15. Lemekha R. I. Criminal law significance of medical error. URL: <http://lute.lviv.ua/fileadmin/www.lac.lviv.ua/data/DOI/2616-7611-2019-08-11.pdf> (in Ukrainian).
16. Philosophical Encyclopedic Dictionary: an encyclopedia / NAS of Ukraine, G.S. Skovoroda Institute of Philosophy; editor-in-chief V.I. Shynkaruk. Kyiv: Abris, 2002. 742 p. (in Ukrainian).
17. Babanly, R., & Pushkar, P. On the issue of (in)relevant application of the European Court of Human Rights case law: practical advice. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/140972-do-pitannya-pro-ne-relevantne-zastosuvannya-praktiki-yevropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-praktichni> (in Ukrainian).
18. Konovalova, V.O. & Shepitko, V.Y. (2008). Legal Psychology: Textbook. Kharkiv: Pravo. 240 p. (in Ukrainian).
19. Rogovyk L.S. Psychomotor activity of children earning. URL: http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2003_01/sb01_57.pdf (in Ukrainian).
20. Taxpayers who made mistakes in their reporting will be held liable only if their mistakes caused losses to the state. URL: <https://zib.com.ua/ua/15146.ht> (in Ukrainian).
21. Methodological material on intelligence training for training military personnel called up for mobilization. URL: <https://tck.pl.ua/wp-content/uploads/2021/02/Rozviduvalna-pidhotovka-metodychnyy-material.pdf> (in Ukrainian).
22. Kotashevska, T. Value judgments on television. URL: <https://detector.media/infospace/article/39825/2008-08-04-otsinochni-sudzhennya-na-telebachenni> (in Ukrainian).
23. Good faith in judicial practice // https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Krat.pdf (in Ukrainian).
24. Training materials. Topic 5. Law Enforcement Errors: Definition, Types, Causes, Methods of Elimination. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/legal_documentation/info/lec5.html (in Ukrainian).
25. Ovcharenko, O.M. Miscarriage of justice: between the categories of freedom and responsibility. URL: <http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc6-3-1/08.pdf> (in Ukrainian).
26. Kalenichenko, L. I. & Slynko, D. V. (2019). Law Enforcement Error of a National Police Officer as an Obstacle to Achieving the Goal of the Law Enforcement Process // *Actual Problems of National Jurisprudence*. (3), 3-7 (in Ukrainian).
27. Kolesnikova, I. A. (2015). Causes of bona fide errors in the testimony of victims. *Theory and practice of forensic examination and criminalistics*. (15), 105-113 (in Ukrainian).
28. Zagorodniuk, S.O. The concept of error and its significance for criminal liability. URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/391/1/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8E%D0%BA%20%D0%A1.%D0%9E..pdf> (in Ukrainian).
29. Nikitin, A.O. Essence and Types of Errors in Criminal Law URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc8/66.pdf> (in Ukrainian).

The article was received by the editors 01.04.2023

The article is recommended for printing 17.05.2023

**КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО
CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW**

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-06>

УДК 342.722.3

О.С. АФОНІНА

аспірант юридичного факультету

E-mail: afonina.olha@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5078-3953>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

**РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ
ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ГРОМАДЯН, ЩО РЕАЛІЗУЮТЬСЯ ЗА
ДОПОМОГОЮ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ:
ДОСВІД УКРАЇНИ**

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті розглянуто еволюцію національного законодавства України за роки незалежності з точки зору формування правових засад реалізації форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Виявлено основні закономірності формування національного законодавства у досліджуваній сфері, виокремлено головні етапи та напрямки його розвитку, окреслено фактори, що впливали на зміст і динаміку відповідних реформ.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Процес розбудови незалежної, демократичної, правової держави в Україні безпосередньо пов'язаний із формуванням і розвитком правових засад інформаційного суспільства, партиципаторної демократії (демократії участі) та електронного врядування, а в контексті засад правового статусу особи – із забезпеченням права на участь в управлінні державними справами та на доступ до інформації.

Законодавче оформлення новопроголошеної незалежної української держави відбувалося в умовах стрімкого переходу світового співтовариства від індустріального до інформаційного суспільства, що відкривало нові можливості для демократичного транзиту. Формування нормативної бази для реалізації конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, мало послідовний і поступальний характер, здійснювалося з урахуванням наявного технологічного рівня та особливостей політичної системи, а також зовнішньополітичних зобов'язань нашої держави. До інструментів електронної демократії, які запровадженні відповідно до конституційного законодавства України, на сьогодні належать електронне голосування на виборах і референдумах, електронні петиції, а також консультації з громадськістю, громадські слухання та обговорення проєктів правових актів органів публічного управління за допомогою ІКТ.

Висновок. Обґрунтовано висновок про те, що процес формування нормативно-правової основи для реалізації політичної активності громадян за допомогою ІКТ можна розділити на чотири етапи: 1) підготовчий етап (1990-1997 рр.) – етап формування конституційно-правових засад політичної активності громадян України в умовах демократичної державності; 2) початковий етап (1997-2007 рр.) – етап формування конституційно-правових основ інформатизації та розбудови інформаційного суспільства в Україні; 3) центральний етап (2007-2018 рр.) – етап формування конституційно-правових основ «відкритого уряду» та «електронної демократії»; 4) сучасний етап (2019 р. – по теперішній час) – етап інтенсивного розвитку законодавства про правові форми політичної активності громадян із використанням ІКТ за провідної ролі Мінцифри. Розбудова конституційно-правових основ для реалізації політичної активності громадян в Україні відбувалася й відбувається на чіткій доктринально-концептуальній основі, з урахуванням міжнародних зобов'язань України та реального стану розвитку ІКТ й інформаційних відносин у публічній сфері. Як наслідок – Україна на сьогодні перебуває в авангарді демократичних держав світу за масштабами використання ІКТ в реалізації «відкритого уряду» та «демократії участі».

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *політичні права людини, інформаційно-комунікаційні технології, електронна демократія, електронне врядування, електронна участь, партиципаторна демократія.*

Як цитувати: Афоніна О.С. Розвиток законодавства про конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій: досвід України. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право».* 2022. Вип. 35. С. 52-67. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2022-34-06>

In cites: Afonina O.S. (2023). Development of the legislation on constitutional and legal forms of citizens' political activity that are implemented by information and communication technologies: the experience of Ukraine. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 52-67. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2022-34-06> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. У межах сучасного суспільно-технологічного розвитку є підстави говорити про початок епохи функціонування суспільства, головною відмінною характеристикою якого є не стільки обсяг генерованої та поширюваної інформації (як визначальний компонент інформаційного суспільства), скільки наявність принципово нових технологій та інструментів різнорівневої глобальної комунікації, котрі безпосередньо впливають на формати та особливості інформаційно-комунікаційної взаємодії між людьми, групами громадян, громадянським суспільством та органами публічної влади. Крім того, сучасні форми та технології інтернет-комунікації змінюють і способи інформаційного споживання, змінюючи традиційні уявлення про роль інформації в політичному житті суспільства.

Як наслідок, сьогодні формується таке суспільство, де основною політичною цінністю вже є не тільки (і не стільки) сама інформація, а комунікаційні технології та канали комунікації. Відповідно, стабільність сучасних політичних систем стає безпосередньо залежною від інформаційно-комунікаційного потенціалу суспільно-політичних відносин та ефективності його реалізації в актуальній політичній практиці з боку органів публічної влади, інституцій громадянського суспільства і пересічних громадян. Ця обставина ставить особливі вимоги до організації та реалізації процесів сучасного політичного управління як у внутрішньому, так і зовнішньому середовищі, що протікають на сьогодні в умовах активної конкуренції в національному та глобальному комунікаційних просторах.

Впровадження та вдосконалення технологій передачі та обробки інформації дозволило говорити про те, що постіндустріальне суспільство – це новий принцип соціально-технічної організації життя, що характеризується, перш за все, збільшенням кількості та значення інформації, а також зростанням ролі інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у всіх сферах життєдіяльності людей, у тому числі – й у політичній.

Разом з іншими аспектами суспільного життя, у кіберпростір дедалі глибше «занурюється» й політика, на що своєчасно має реагувати законодавець, створюючи нормативно-правову базу для комунікаційної взаємодії всіх суб'єктів політичної системи. На зламі тисячоліть цим шляхом пішли всі розвинені держави світу. Євроінтеграційні

прагнення України спонукають до відповідних змін і в національній правовій системі, однак здійснення таких змін має відбуватись на міцній доктринальній основі. Наша держава відзначається високими темпами розвитку новітніх форм політичної комунікації та їх впровадження у правові відносини, зокрема в аспекті нормативної регламентації тих форм політичної активності громадян, що здійснюються за допомогою ІКТ. Пройдений Україною за роки незалежності шлях розвитку національного законодавства в даній сфері заслуговує всебічного наукового аналізу та об'єктивної оцінки.

Стан наукового дослідження теми. Проблеми використання новітніх досягнень науково-технічної революції у сфері правового регулювання та правозастосовної діяльності потрапили до поля зору вітчизняних правників з початку 2000-х років і на сьогодні привертають дедалі більше уваги представників різних галузей юриспруденції. Зокрема, О.О. Берназюк намагався розкрити тенденції та перспективи розвитку цифрових технологій у праві, у т.ч. еволюцію вітчизняного законодавства у даній сфері. У свою чергу, А.Т. Назарко досліджував конституційно-правове забезпечення розвитку форм електронної демократії на місцевому рівні публічної влади в Україні. Ю.Ю. Соломко розглядала питання нормативно-правового забезпечення розбудови сервісно-орієнтованої держави за допомогою електронного урядування. Втім питання конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, так само як і розвиток українського законодавства у даній сфері, досі не отримали належного наукового аналізу.

Тож метою даної статті є надання розгорнутої характеристики еволюції конституційно-правового регулювання політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в Україні, визначення основних етапів розвитку законодавства у даній сфері, критична оцінка його сучасного стану та з'ясування перспектив його подальшого розвитку з урахуванням загальної динаміки політико-правових процесів в Україні. Досягнення поставленої мети забезпечуватиметься використанням історико-правового та формально-юридичного (догматичного), системно-структурного та структурно-функціонального методів дослідження.

Виклад основного матеріалу. Процес розбудови незалежної, демократичної, правової держави в Україні безпосередньо пов'язаний із формуванням і розвитком правових засад інформаційного суспільства, партиципаторної демократії (демократії участі) та електронного врядування, а в контексті засад правового статусу особи – із забезпеченням права на участь в управлінні державними справами та на доступ до інформації.

Відлік демократичного розвитку України розпочався з проголошення 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, у розділі II якої було визначено, що народ є єдиним джерелом державної влади в Україні, і це повновладдя реалізується на основі Конституції як безпосередньо, так і через депутатський корпус. Ухвалення даного політико-правового документа ознаменувало початок першого етапу нормативного закріплення конституційно-правових форм політичної активності громадян у незалежній українській державі.

У липні 1991 р. у розвиток демократичних положень Декларації про Державний суверенітет України та з метою забезпечення народовладдя і безпосередньої участі громадян в управлінні державними і місцевими справами було прийнято Закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», яким визначено порядок ініціювання, підготовки і проведення як конституційної форми безпосередньої демократії та важливої форми політичної активності громадян. Протягом 1991-1993 рр. було оновлено виборче законодавство щодо загальнодержавних виборів, яке передбачало проведення виборів на альтернативній основі в умовах реальної багатопартійності. Втім тогочасне законодавство про вибори і референдуми було орієнтоване на голосування паперовими бюлетенями і використання інформаційно-комунікаційних технологій не передбачало.

Законодавче оформлення новопроголошеної незалежної української держави відбувалося в умовах стрімкого переходу світового співтовариства від індустріального до інформаційного суспільства, що відкривало нові можливості для демократичного транзиту. Тож не дивно, що одним із перших законів, прийнятих після проголошення незалежності України став Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р., який встановив загальні правові основи одержання, використання, поширення та збереження

інформації, закріпив право особи на інформацію в усіх сферах суспільного і державного життя України, а також систему інформації, її джерела, визначив статусу учасників інформаційних відносин, врегулював доступ до інформації тощо. Важливою новелою даного Закону стало не тільки закріплення права на інформацію (ст. 9), але й покладення на органи державної влади та органи місцевого самоврядування обов'язку інформувати про свою діяльність та прийняті рішення, а також гарантування права на інформацію шляхом створення у державних органах спеціальних інформаційних служб або систем, які б забезпечували у встановленому порядку доступ до інформації (ст. 10).

Вихідні положення Декларації про державний суверенітет України та Закону України «Про інформацію» стали підґрунтям для відповідних норм Конституції України від 28 червня 1996 р., яка закріпила право кожної особи вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір (ч. 2 ст. 34), направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40), а також право кожного громадянина брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38). Принагідно слід відзначити, що пропозиція В.І. Понеділка – тодішнього голови Постійної комісії Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення свободи слова і засобів масової інформації – щодо розробки і прийняття Закону «Про національний інформаційний простір» підтримки і подальшого розвитку не отримала.

Вже через кілька місяців після набуття чинності Конституцією України – у жовтні 1996 р. – було прийнято Закон України «Про звернення громадян, який врегулював питання практичної реалізації громадянами України передбаченого Конституцією права вносити до органів державної влади, об'єднань громадян пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів. У такий спосіб законодавець легітимізував і легалізував ще одну форму політичної активності громадян, нормативно

забезпечивши громадянам України додаткові можливості для участі в управлінні державними і громадськими справами, для впливу на поліпшення роботи органів публічної влади, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, для обстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення. Втім і цього разу ІКТ були обійдені увагою, оскільки передбачалося тільки дві форми звернень: усна та письмова (ч. 3 ст. 5).

У травні 1997 р. було прийнято Закон України «Про місцеве самоврядування», який крім місцевих виборів і референдумів, а також загальних зборів громадян за місцем проживання, – звичних для вітчизняного конституціоналізму форм безпосередньої демократії, – передбачив і декілька нових форм політичної активності членів територіальних громад, зокрема місцеві ініціативи (ст. 9) та громадські слухання (ст. 13). За Законом, порядок внесення місцевої ініціативи на розгляд ради має визначатися представницьким органом місцевого самоврядування або статутом територіальної громади, а порядок організації громадських слухань – виключно статутом територіальної громади. Однак про можливість використання новітніх інформаційних технологій при організації та проведенні даних форм політичної активності громадян на місцевому рівні в законі не йшлося, а місцеві влади, при розробці відповідних актів, згадати про таку можливість не наважувалися, та й не мали для цього достатніх ресурсів.

Тож можемо констатувати, що на першому етапі (1990-1997 рр.) було сформовано нормативну (конституційну та законодавчу) основу для здійснення основних форм політичної активності громадян, однак із використанням традиційного інструментарію, характерного для індустріального суспільства.

Новий етап нормативного закріплення форм політичної активності громадян розпочався в 1998 році, коли було прийнято революційний за своїм змістом і наслідками Закон України «Про Національну програму інформатизації». У цьому документі, передусім, містилися легальні дефініції базових понять у відповідній сфері, зокрема надавалося визначення того, що таке «база даних», «інформатизація», «засоби інформатизації», «інформаційна технологія», «інформаційний ресурс» тощо. Таким чином категорії інформатики переводилися в юридичну площину, отримуючи законодавче

закріплення й конкретизацію. Головною метою Національної програми інформатизації стало створення необхідних умов для забезпечення громадян та суспільства своєчасною, достовірною та повною інформацією шляхом широкого використання інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки держави. Саме в цьому документі забезпечення доступу громадян та їх об'єднань до інформації державних органів та органів місцевого самоврядування, до інших джерел інформації, а також інформатизацію державного управління вперше було визначено в якості однієї з функцій державних органів (ч. 1 ст. 6). Фактично, в такий спосіб відбулося нормативне визнання необхідності розширення інструментарію (способів) реалізації політичної активності громадян за рахунок ІКТ.

Важливою в даному контексті стала також Постанова Верховної Ради України «Про Засади державної політики України в галузі прав людини» від 17 червня 1999 р. У Розділі II даного документа, серед основних напрямів державної політики в галузі прав людини, було закріплено забезпечення верховенства прав і основних свобод людини у відносинах з державою, а також створення належних умов, вироблення механізмів і процедур для повної і безперешкодної реалізації кожною особою своїх прав та законних інтересів. Безпосередньо про ІКТ в даному документі не йшлося, але в контексті розбудови інформаційного суспільства фраза про «вироблення механізмів і процедур» включала в себе й новітні здобутки науково-технічного процесу, у т.ч. й названі вище технології.

У 2007 році було затверджено Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр., де вперше на законодавчому рівні було закріплено термін «інформаційно-комунікаційні технології – ІКТ». Одними з основних стратегічних цілей розвитку інформаційного суспільства в Україні в цьому документі було визначено використання ІКТ для вдосконалення державного управління, відносин між державою і громадянами, становлення електронних форм взаємодії між органами державної влади та органами місцевого самоврядування і фізичними та юридичними особами; захист інформаційних прав громадян, насамперед щодо доступності інформації та підтримки демократичних інститутів. Досягнення означених цілей, на думку вітчизняного законодавця, має сприяти

становленню відкритого демократичного суспільства, яке гарантуватиме дотримання конституційних прав громадян щодо участі у суспільному житті, прийнятті відповідних рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

20 вересня 2011 р. у рамках сесії Генеральної Асамблеї ООН вісім країн-засновниць (Бразилія, Сполучені Штати Америки, Індонезія, Мексика, Норвегія, Філіппіни, Південно-Африканська Республіка, Велика Британія) започаткували міжнародну ініціативу «Відкритий Уряд», підписавши відповідну Декларацію Партнерства. Того ж року до цієї ініціативи приєдналася й Україна [16]. Кабінет Міністрів України Постановою від 13.06.2012 № 671 утворив Координаційну раду з питань реалізації в Україні міжнародної Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» та затвердив Положення про неї.

Перший План дій з впровадження Ініціативи «Партнерство „Відкритий Уряд”» в Україні на 80% складався із заходів, запропонованих громадськими експертами. План був обговорений під час Національного круглого столу та затверджений Урядом у 2012 р. Принагідно варто відзначити, що на *Глобальному саміті Партнерства український план дій був визнаний одним із найкращих*.

Останній, п'ятий План дій із впровадження Ініціативи був затверджений у лютому 2021 р. До цього плану увійшло 14 завдань, серед яких: забезпечення функціонування онлайн-платформи для взаємодії органів виконавчої влади з громадянами та інститутами громадянського суспільства (платформа «ВзаємоДія»); підвищення рівня прозорості в інфраструктурі, видобувних галузях та управлінні публічними фінансами;

забезпечення відкритості та прозорості обліку державної власності; надання доступу до інформації з питань патентування та розвитку інновацій; подальшого відкриття інформації про бенефіціарних власників; забезпечення доступу до гендерно дезаггегованих даних. Означений перелік завдань може слугувати ще одним свідченням того, що Україна перебуває в авангарді світового руху щодо запровадження ІКТ у публічно-правовий простір.

Загалом можна стверджувати, що партнерство «Відкритий Уряд» стало тією політико-правовою платформою, на основі якої вдалося поєднати форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, із потребами формування

сучасного демократичного (електронного і відкритого) врядування.

Із метою підвищення ефективності розвитку інформаційного суспільства в Україні необхідно було створити цілісну систему законодавства, гармонізовану з нормами міжнародного права з питань розвитку інформаційного суспільства та електронного врядування. Підготовка законопроектів мала відбуватися з проведенням їх громадських обговорень. На виконання поставлених завдань протягом 2010-2011 рр. було прийнято нову редакцію Закону України «Про інформацію», а також пов'язані з ним закони «Про доступ до публічної інформації» та «Про захист персональних даних». Натомість усі спроби кодифікації інформаційного законодавства завершилися невдало, що надало підстави деяким авторам стверджувати про повну безперспективність подальших спроб у даному напрямку [23, с. 169-172].

Із розвитком інформаційного суспільства та ускладнення геополітичного та посилення зовнішніх загроз дедалі більш уваги українська держава змушена була приділяти безпековим аспектам використання новітніх (у т.ч. інформаційно-комунікаційних) технологій у суспільному житті. Зокрема, у березні 2008 р. Рада національної безпеки і оборони, розглянувши комплекс питань щодо реалізації державної політики та забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері, констатуючи наявність гострих проблем, явищ та чинників, що створюють небезпеку національним інтересам України в цій сфері та негативно впливають на суспільний розвиток держави та реалізацію її євроінтеграційних прагнень, доручила Урядові розробити і внести у 6-місячний строк на розгляд Верховної Ради України проект Концепції національної інформаційної політики. Така Концепція мала б визначити основні напрями, засади і принципи національної політики та механізми її реалізації, а також пріоритети розвитку інформаційної сфери, бути спрямованою на створення умов для побудови в Україні розвинутого інформаційного суспільства, забезпечення пріоритетного розвитку інформаційних ресурсів та інфраструктури, впровадження новітніх інформаційних технологій, захист національних моральних і культурних цінностей, забезпечення конституційних прав людини і громадянина на свободу слова та вільний доступ до інформації.

На виконання вищеназваного рішення РНБО, у 2009 р. було прийнято Доктрину інформаційної безпеки України, де передбачалося три головні напрями інформаційного захисту:

1) інформаційно-психологічний, зокрема щодо створення сприятливого психологічного клімату в національному інформаційному просторі;

2) технологічний розвиток, зокрема щодо розбудови та інноваційного оновлення національних інформаційних ресурсів, упровадження новітніх технологій;

3) захист інформації, зокрема щодо забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності інформації в національних інформаційних ресурсах від кібернетичних атак.

У червні 2014 р., після того, як застосування Російською Федерацією технологій гібридної війни проти України перетворило інформаційну сферу на ключову арену протиборства, вищеназвану Доктрину було скасовано, але до цієї ідеї знов повернулися у грудні 2016 р. Нова Доктрина інформаційної безпеки України була затверджена Указом Президента України від 25.02. 2017 р. № 47/2017. У контексті предмета нашого дослідження варто відзначити, що в даному документі ефективна взаємодія органів державної влади та інститутів громадянського суспільства під час формування, реалізації державної політики в інформаційній сфері, а також забезпечення розвитку ІКТ та інформаційних ресурсів України було зазначено серед основних національних інтересів України в інформаційній сфері.

Нарешті, в грудні 2021 р. на зміну Доктрині прийшла Стратегія інформаційної безпеки України, котра діє дотепер. Однією зі стратегічних цілей у даному документі визначено розвиток інформаційного суспільства та підвищення загального рівня культури діалогу. Досягнення цієї доволі амбітної цілі планується забезпечити, зокрема, шляхом «стимулювання інновацій та забезпечення всебічного розвитку й захисту національної інформаційної інфраструктури» як певної сукупності різноманітних «інформаційних (автоматизованих) систем, інформаційних ресурсів, телекомунікаційних (електронних комунікаційних) мереж, засобів комунікацій і управління інформаційними потоками, а також організаційно-технічних структур, механізмів, що забезпечують їх функціонування».

У 2009 р. Україна, як і інші держави – члени Ради Європи, отримала Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи з електронної демократії, де йшлося, проміж іншого, про необхідність запровадження системи електронних петицій як дієвого механізму співпраці влади та суспільства. Це фактично стало каталізатором процесу підготовки до введення практики електронних петицій у нашої державі.

У червні 2013 р. до дискусії про електронні петиції в Україні долучилися активісти Громадського руху «За відповідальну владу», розпочавши розробку законопроекту «Про вотум недовіри посадовим особам», яким передбачалося, зокрема, використання електронних петицій. У липні 2014 р. проблема електронних петицій дійшла до стін парламенту: у Верховній Раді України було зареєстровано законопроект «Про право громадян ініціювати розгляд нормативних документів органами влади та місцевого самоврядування», де визначалися сутність електронної петиції, механізм її створення та реалізації. Втім прийняти ці законопроекти не вдалося. Натомість у березні 2015 р. главою держави на розгляд парламенту було подано законопроект, яким пропонувалося внести зміни і доповнення до Закону України «Про звернення громадян», аби у громадян нарешті з'явилася можливість направлення електронних петицій. Доля названого проєкту склалася більш вдало порівняно з вищеназваними: ініціатива глави держави була підтримана парламентаріями, і в липні 2015 р. Верховна Рада України прийняла зміни до ст. 5 Закону України «Про звернення громадян». Було встановлено, що особливою формою колективного звернення громадян до Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів та органів місцевого самоврядування є електронна петиція, і регламентовано порядок подання та розгляду електронних петицій.

У розвиток законодавчих положень про електронні петиції відповідні органи публічної влади різних рівнів прийняли власні нормативні акти, покликати адаптувати загальні підходи до специфіки свого правового статусу та організації роботи. Зокрема, порядок подання та розгляду електронної петиції у Верховній Раді України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України визначається відповідно главою 36-1 Регламенту Верховної Ради України, Указом Президента України «Про Порядок розгляду

електронної петиції, адресованої Президентів України», Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду електронної петиції, адресованої Кабінету Міністрів України». Натомість порядок розгляду електронних петицій в органах місцевого самоврядування визначається рішенням відповідної ради.

За інформацією, оприлюдненою громадським об'єднанням «Громадський простір», громадяни можуть подати е-петиції на офіційних вебсайтах: Президента України – <https://petition.president.gov.ua/>; Верховної Ради України – <https://itd.rada.gov.ua/services/Petitions/>; Кабінету Міністрів України <https://petition.kmu.gov.ua/> та органів місцевого самоврядування. А також через онлайн-платформи, такі як: «Розумне місто» (101 громада) – <https://rozumnemisto.org/project>; вебсайти об'єднаних громад України (814 громад) – <https://gromada.org.ua/>; «Мій Голос» (до будь-якого органу влади чи ОМС) – <https://miygolos.org.ua/>.

Загалом варто відзначити, що під час та після подій кінця 2013 – початку 2014 років в Україні відбувся сплеск громадської активності та формування попиту на нові механізми і форми здійснення демократичного контролю за діяльністю органів публічної влади та інноваційні інструменти впливу на них. Тож цілком закономірно, що на хвилі «постмайданних» змін основних векторів державної політики України відбулися суттєві зрушення в бік подальшого розширення сфер і напрямків застосування ІКТ для просування «електронної демократії» та «демократії участі». Важливим каталізатором відповідних змін у національному законодавстві стало підписання і ратифікація Верховною Радою восени 2014 р. Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Так, на виконання Угоди про асоціацію України з ЄС у 2015 р. науковцями було розроблено проекти Білих книг державної політики: «Електронна взаємодія», «У сфері адміністративних послуг», «Національна стратегія електронної ідентифікації України» та інші документи. За результатами широкої громадської дискусії у вересні 2016 р. Постановою Кабінету Міністрів України було затверджено «Положення про електронну взаємодію державних електронних інформаційних ресурсів».

Важливим напрямком подальших інноваційних перетворень конституційного

законодавства стало запровадження ІКТ до виборчого та референдарного процесів. Вітчизняний законодавець тривалий час остерігався запровадження ІКТ до інституту конституційних форм безпосередньої демократії, хоча у провідних країнах західної демократії це відбулося ще на початку 2000-х років. Втім ситуацію вдалося виправити у 2019 р. разом із прийняттям Виборчого кодексу України. Ст. 18 названого Кодексу передбачає можливість використання інноваційних технологій у виборчому процесі, принаймні в експериментальному порядку. Зокрема, Центральна виборча комісія може прийняти рішення про впровадження інноваційних технологій, технічних та програмних засобів під час організації та проведення виборів у формі проведення експерименту або пілотного проекту стосовно: 1) голосування виборців на виборчій дільниці за допомогою технічних засобів та програмних засобів (так зване «машинне голосування»);

2) проведення підрахунку голосів виборців за допомогою технічних засобів для електронного підрахунку голосів;

3) складання протоколів про підрахунок голосів, підсумки та результати голосування з використанням інформаційно-аналітичної системи.

У свою чергу, чинний Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 26.01.2021 (ч. 4 ст. 45, ч. 8 ст. 101, ч. 1 ст. 116) передбачає можливість електронного голосування, а також використання автоматизованої інформаційно-телекомунікаційної системи (ст. 23), порядок створення та функціонування якої затверджується Центральною виборчою комісією.

До інших інструментів електронної демократії, які запровадженні відповідно до законодавства України, належить також проведення консультацій із громадськістю, громадських слухань та обговорень проєктів правових актів органів публічного управління. Зазначена форма електронної двосторонньої взаємодії громадськості з відповідними органами передбачена як на регіональному (місцевому), так і на державному рівнях.

Зокрема, статтею 236 Регламенту Верховної Ради України та параграфом 42 Регламенту Кабінету Міністрів України передбачено обов'язковість проведення попереднього обговорення проєктів правових актів, які стосуються прав та обов'язків громадян, а також проєктів, які передбачають надання пільг, переваг окремим суб'єктам

господарювання, делегування функцій, повноважень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, зокрема організаціям недержавної форми власності. Процедуру проведення громадських слухань та обговорення проєктів правових актів в органах місцевого самоврядування визначено ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». При цьому недотримання процедури врахування громадської думки під час прийняття регуляторних актів може бути підставою для визнання протиправними та скасування відповідного акта органу державної влади або місцевого самоврядування, про що свідчить, зокрема, стала судовою практика в адміністративних спорах про оскарження регуляторних актів.

Рекомендована процедура проведення консультацій із громадськістю визначена у Постанові Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Зокрема, у п. 5 Постанови зазначається, що інформація, пов'язана з організацією та проведенням консультацій із громадськістю, оприлюднюється у спеціально створеній рубриці «Консультації з громадськістю» офіційного вебсайту органу виконавчої влади. Органи виконавчої влади щороку складають орієнтовний план проведення консультацій із громадськістю.

Поряд із визнанням прогресивності відповідних положень вищеназваних нормативних актів, маємо констатувати наявність у них певних прогалин у досліджуваній нами сфері. Зокрема, видається за необхідне доповнити ст. 236 Регламенту Верховної Ради України, ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та § 42 Регламенту Кабінету Міністрів України положенням про те, що громадські консультації та обговорення проєктів правових актів здійснюються шляхом розміщення відповідного проєкту на офіційному вебсайті розробника акта, щодо якого в установленій формі громадяни можуть подавати свої зауваження, заперечення та пропозиції, а звіт про їх розгляд, врахування/неврахування також розміщується на офіційному сайті відповідного органу.

Внесення відповідних доповнень, на наш погляд, сприятиме підвищенню ефективності даних правових форм політичної активності громадян та конструктивності взаємодії між органами публічної влади та громадськістю. У

лютому 2016 р. відбулася ще одна важлива подія – Україна приєдналася до Декларації відкритого парламенту, а Розпорядженням Голови Верховної Ради України було затверджено План дій із реалізації Декларації відкритості парламенту. У цьому Плані передбачається забезпечити зручність в користуванні та пошуку, обробці даних на веб-ресурсах Верховної Ради України, а також створити умови для можливості коментувати законопроєкти, які зареєстровані у Верховній Раді України та є предметом громадського обговорення (з використанням, зокрема, WEB-інтерфейсу та новітніх ІТ-засобів).

У листопаді 2017 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Концепцію розвитку електронної демократії в Україні та План заходів щодо її реалізації. Згідно з названою Концепцією, найбільш поширеними інструментами електронної демократії, що застосовуються сьогодні в Україні як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні, є електронні консультації, електронні петиції, електронні звернення та бюджети участі (громадські бюджети). Також створені ресурси для оприлюднення наборів даних у формі відкритих даних, у т.ч. з використанням електронних платформ, наприклад «Громадянське суспільство і влада», «Розумне місто» чи «Єдина система місцевих петицій», які поєднують у собі кілька електронних інструментів участі.

Водночас, як зазначено у самій Концепції, відсутність в Україні методології оцінки розвитку у сфері електронної демократії не дає можливості на даний час об'єктивно оцінити процеси, пов'язані із зазначеним питанням. Результати дослідження, проведеного в лютому 2015 р. Київським міжнародним інститутом соціології, засвідчили, що переважна більшість (71% респондентів) українців зацікавлені у взаємодії з суб'єктами владних повноважень, проте лише 19% опитаних використовують ІКТ для взаємодії з такими суб'єктами.

Новим витком розвитку цифрових технологій у праві стала схвалена Президентом України ініціатива «Держава у смартфоні». Для реалізації цього проєкту главою держави підписано Указ «Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг». Цим указом Урядові доручено, зокрема, вжити заходів щодо створення єдиного державного веб-порталу електронних послуг, на якому, в т.ч. з використанням смартфона або планшета,

забезпечуватиметься: а) можливість створення фізичними та юридичними особами електронних кабінетів; б) подання звернень, зокрема до державних органів та органів місцевого самоврядування, в т.ч. із забезпеченням автоматичного пересилання за належністю відповідному органу чи посадовій особі, та отримання інформації про хід і результати розгляду звернень; в) опитування щодо ініціатив, проектів у різних сферах суспільного життя.

На виконання названого вище указу глави держави, Кабінетом Міністрів України було затверджено «Порядок проведення опитування щодо ініціатив, спрямованих на вирішення питань державного управління у різних сферах суспільного життя, на Єдиному державному вебпорталі електронних послуг», який визначає конкретний організаційно-правовий механізм проведення відповідних опитувань з використанням Порталу Дія.

Говорячи про нормативну основу запровадження ІКТ у сферу політичної активності громадян та практику його реалізації, варто відзначити інституційну складову даного процесу та відповідні зміни в системно-структурній організації державної влади в Україні, що відбулися протягом другого десятиліття XXI століття. Важливою новелою в даному плані стало створення в 2011 р. Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України, котре в 2014 р. було реорганізоване в Державне агентство з питань електронного урядування України. З того часу запровадження ІКТ у публічно-владні відносини в нашій державі отримало додатковий імпульс та доволі чітке організаційно-правове спрямування. Яскравим свідченням цього став наказ Державного агентства з електронного урядування від 09.04.2019 № 24 «Про забезпечення реалізації деяких питань цифрового розвитку», який передбачив розроблення методичних рекомендацій з дотримання засад реалізації органами виконавчої влади принципів державної політики цифрового розвитку та надав легальне визначення поняттю «е-взаємодія».

У вересні 2019 р. Державне агентство з питань електронного урядування України було реорганізовано у Міністерство цифрової трансформації України, основними завданнями якого є формування та реалізація державної політики у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій, електронного урядування

та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства та ін. На виконання поставлених завдань Мінцифри розробляє пропозиції щодо: визначення цілей і завдань державної інформаційної політики, інтелектуальної власності та шляхів її реалізації; встановлення стандартів, норм, правил, порядків, класифікаторів у сферах, що належить до його компетенції; визначення порядку функціонування офіційних веб-сайтів органів виконавчої влади, державних інформаційно-аналітичних систем, державних інформаційних ресурсів, електронних реєстрів та баз даних. Також Мінцифри з метою організації своєї діяльності забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, залучення громадян до участі в управлінні державними справами, ефективну взаємодію з інститутами громадянського суспільства, здійснення громадського контролю за діяльністю Мінцифри, врахування громадської думки під час формування та реалізації державної політики з питань, що належать до його компетенції.

На сьогодні саме Мінцифри йде в авангарді інноваційних перетворень державного апарату, виступає ініціатором розробником новітніх інформаційних платформ, які дозволяють реалізувати політичну активність громадян через ІКТ. Зокрема, згідно з Наказом Міністерства цифрової трансформації України від 09.04.2021 № 49 передбачалося протягом 2021 р. створити модуль «Місцеві петиції» на Єдиному державному веб-порталі цифрових послуг, забезпечити повноцінну роботу онлайн-платформи для взаємодії органів публічної влади з інститутами громадянського суспільства [53]. Втім спочатку пандемія COVID-19, а згодом – пономасштабна агресія Росії змусили внести певні корективи у строки реалізації намічених планів.

Починаючи з 2021 р. і дотепер Мінцифрою продовжується активна робота над розробкою та тестуванням функціоналу онлайн-платформи для взаємодії органів виконавчої влади з громадянами, інститутами громадянського суспільства.

Складовими модулями онлайн-платформи «Взаємодія» є такі інструменти: «Електронні звернення», «Електронні запити на інформацію», «Електронні петиції», «Консультації з громадськістю», «Громадська експертиза», «Громадські ради», «Конкурси проектів інститутів громадянського суспільства», «Громадський бюджет», «Контакти органів виконавчої влади», «Публічні звіти

керівників органів виконавчої влади», «Сприяння розвитку громадянського суспільства», «Ініціатива «Партнерство «Відкритий Уряд», «Рекомендації та кращі практики», «Інформаційна база заінтересованих сторін» та інші програмні модулі», підсистеми та сервіси, необхідні для функціонування Платформи Взаємодія. Впровадження функціоналу онлайн-платформи «Взаємодія» відбуватиметься поетапно. Запуск першого етапу планувалося провести до кінця 2021 р. До нього мали увійти такі програмні модулі: «Електронні петиції (місцеві)», «Громадська експертиза», «Конкурси проектів інститутів громадянського суспільства», «Контакти органів виконавчої влади» «Публічні звіти керівників органів виконавчої влади», «Сприяння розвитку громадянського суспільства», «Ініціатива «Партнерство «Відкритий Уряд», «Рекомендації та кращі практики», «Інформаційна база заінтересованих сторін». Запуск другого етапу, до якого мають увійти програмні модулі «Громадські ради», «Громадський бюджет», «Електронні звернення», «Електронні запити на інформацію», «Консультація з громадськістю», було заплановано на 2022-2023 роки. Втім, знов-таки, негативні зовнішні фактори змусили дещо «посунути» намічені строки запровадження даної платформи.

Загалом проведене дослідження надає змогу зробити наступні висновки:

1. Процес формування нормативно-правової основи для реалізації політичної активності громадян за допомогою ІКТ розпочався у 1990 р., після проголошення Декларації про державний суверенітет України, і триває досі. Загалом цей процес умовно можна розділити на чотири етапи: 1) підготовчий етап (1990-1997 рр.) – етап формування конституційно-правових засад політичної активності громадян України в умовах демократичної державності; 2) початковий етап (1997-2007 рр.) – етап формування конституційно-правових основ інформатизації та розбудови інформаційного

суспільства в Україні; 3) центральний етап (2007-2018 рр.) – етап формування конституційно-правових основ «відкритого уряду» та «електронної демократії»; 4) сучасний етап (2019 р. – по теперішній час) – етап інтенсивного розвитку законодавства про правові форми політичної активності громадян із використанням ІКТ за провідної ролі Мінцифри.

2. Розбудова конституційно-правових основ для реалізації політичної активності громадян в Україні відбувалася й відбувається на чіткій доктринально-концептуальній основі, з урахуванням міжнародних зобов'язань України та реального стану розвитку ІКТ й інформаційних відносин у публічній сфері. Як наслідок – Україна на сьогодні перебуває в авангарді демократичних держав світу за масштабами використання ІКТ в реалізації «відкритого уряду» та «демократії участі».

3. Подальші перспективи розвитку конституційно-правових основ для політичної активності громадян з використанням ІКТ в Україні пов'язані з процесами децентралізації публічної влади та цифрової трансформації (діджиталізації) місцевого самоврядування. Розвиток ІКТ в загальних межах науково-технічної революції дозволяє зробити політичну активність, з одного боку, більш технологічною, а з іншого – більш доступною для переважної більшості громадян, незалежно від будь-яких соціальних ознак. Як наслідок – це розширює можливості використання ІКТ як для безпосередньої, так і для представницької демократії, зменшити «часовий люфт» для реагування громадськості на ті чи інші події чи явища суспільного життя і витрати на об'єктивацію відповідної реакції у певних правових формах. З'ясування особливостей і перспектив правового регулювання окремих форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ в Україні, є перспективним напрямом подальших досліджень у даній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- 1.Берназюк О.О. Цифрові технології у праві: тенденції та перспективи розвитку: дис... докт. юрид. наук: 12.00.07. Ужгород, 2021. 558 с.
- 2.Назарко А.Т. Конституційно-правове забезпечення розвитку форм електронної демократії на місцевому рівні публічної влади в Україні. *Науковий юридичний журнал*. 2021. №13. С.13-20. URL: <https://doi.org/10.32847/In.2021.13.2.02> (дата звернення: 30.11.2022)
- 3.Соломко Ю. Нормативно-правове забезпечення розбудови сервісно-орієнтованої держави за

допомогою електронного урядування. Ефективність державного управління. 2017. № 3 (52). Ч. 1. С. 168-175. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/efdu_2017_3_20.pdf (дата звернення: 30.11.2022)

4. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення 12.12.2022).

5. Про всеукраїнський та місцеві референдуми: Закон України від 03.07.1991 № 1286-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-12/ed19910703#Text> (дата звернення: 30.11.2022).

6. Про вибори Президента Української РСР: Закон Української РСР від 05.07.1991 № 1297-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1299-12#Text> (дата звернення: 30.11.2022).

7. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 18.11.1993 № 3623-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3623-12/ed19931118#Text> (дата звернення: 30.11.2022).

8. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12/ed19921002#Text> (дата звернення: 30.11.2022).

9. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-80> (дата звернення 12.12.2022).

10. Понеділко В. Куди – з рубежу Конституції? *Україна: інформація і свобода слова: збірник законодавчих актів, нормативних документів та статей фахівців / упоряд. А.М. Задворний*. Київ: Молодь, 1997. С. 678-689.

11. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.

12. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр/ed19970521#Text> (дата звернення: 30.11.2022).

13. Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 04.02.1998 № 74/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-вр#Text> (дата звернення: 15.01.2023).

14. Про Засади державної політики України в галузі прав людини: Постанова Верховної Ради України від 17.06.1999 № 757-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-14#Text> (дата звернення 12.12.2022).

15. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України від 09.01.2007 № 537-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> (дата звернення: 30.11.2022).

16. Про Ініціативу Партнерство „Відкритий Уряд” в Україні. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/partnerstvo-vidkritij-uryad/koordinacijna-rada> (дата звернення: 15.01.2022).

17. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації в Україні Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» від 13.06.2012 № 671. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2012-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.01.2023).

18. Про схвалення плану дій з впровадження в Україні Ініціативи “Партнерство “Відкритий Уряд”»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.04.2012 № 220-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2012-р#Text> (дата звернення: 30.11.2022).

19. Про затвердження плану дій із впровадження Ініціативи “Партнерство “Відкритий Уряд” у 2021-2022 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.02.2021 № 149-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/149-2021-р#Text> (дата звернення: 30.11.2022).

20. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII (в ред. Закону України від 13.01.2011 № 2938-VI). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 30.11.2022).

21. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 30.11.2022).

22. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 30.11.2022).

23. Роскошній І.В. Конституційно-правові засади взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства: дис... докт. філос.: спец. 081 Право. Харків, 2021. 253 с.

24. Про невідкладні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21.03.2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010525-08#Text> (дата звернення: 15.01.2023).

25. Про Доктрину інформаційної безпеки України: Указ Президента України від 08.07.2009 № 514/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514/2009#Text> (дата звернення: 15.01.2023).

26. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017#Text> (дата звернення: 15.01.2023).

27. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28.12.2021 № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#n7> (дата звернення: 15.01.2023).

28. Про вотум недовіри посадовим особам: законопроект. URL: <http://k-z.com.ua/ukrayna/30769-udnipropetrovsku-prezentovali-zakonproekt-pro-votum-nedoviri-posadovim-osobam> (дата звернення: 15.01.2023).
29. Про право громадян ініціювати розгляд нормативно-правових актів органами влади та місцевого самоврядування: законопроект. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4346%E0&skl=8 (дата звернення: 15.01.2023).
30. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції: Закон України від 02.07.2015 № 577-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 35. Ст.341.
31. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text> (дата звернення: 05.01.2023).
32. Про Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президенту України: Указ Президента України від 28.08.2015 № 523/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523/2015#Text> (дата звернення: 05.01.2022).
33. Про затвердження Порядку розгляду електронної петиції, адресованої Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.07.2016 № 457. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2016-p#Text> (дата звернення: 05.01.2023).
34. Електронні петиції в Україні: офіційний веб-сайт. Громадський простір. 2018. URL: <https://www.prostir.ua/?library=elektronni-petytsiji-v-ukrajini> (дата звернення: 05.01.2023).
35. Біла книга: електронна взаємодія / О.А. Вискуб, Р.В. Власенко, А.М. Галич та ін. Київ, 2015. URL: <http://cst.org.ua/docs/WhiteBook/present.ppt> (дата звернення: 15.01.2023).
36. Біла книга державної політики. У сфері адміністративних послуг. URL: https://rada.info/upload/users_files/04377233/7cd508c66c85aa5d845f6b90ccd5aad1.pdf (дата звернення: 15.01.2023).
37. Національна стратегія електронної ідентифікації України: Біла книга з електронного урядування / під ред. О. Потія та Ю. Козлова. URL: https://cdn.regulation.gov.ua/8d/f3/4c/32/regulation.gov.ua_File_196.pdf (дата звернення: 15.01.2023).
38. Деякі питання електронної взаємодії електронних інформаційних ресурсів: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.09.2016 № 606. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-2016-p#Text> (дата звернення: 05.01.2023).
39. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 15.01.2023).
40. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26.01.2021 № 1135-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> (дата звернення: 29.01.2023).
41. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text> (дата звернення: 05.01.2023).
42. Регламент Кабінету Міністрів України, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 08.07.2009 № 712. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/228286390> (дата звернення: 05.01.2023).
43. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-p#Text> (дата звернення: 05.01.2023).
44. Верховна Рада України приєдналася до Декларації відкритості парламенту і стала учасницею ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд». URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/124856.html> (дата звернення: 05.01.2023).
45. Про деякі заходи щодо забезпечення відкритості процесу роботи Верховної Ради України, її органів, народних депутатів України та Апарату Верховної Ради України: Розпорядження Голови Верховної Ради України від 05.02.2016 № 47. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/16-pr#Text> (дата звернення: 05.01.2023).
46. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 № 797-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-p#Text> (дата звернення: 15.01.2023).
47. Володимир Зеленський: Додаток «Дія» – це перший крок на шляху до побудови держави-сервісу. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-dodatok-diya-ce-pershij-krok-na-shlyahu-59633> (дата звернення: 05.01.2023).
48. Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг: Указ Президента України від 29.07.2019 № 558/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/558/2019#Text> (дата звернення: 05.01.2023).
49. Про затвердження Порядку проведення опитування щодо ініціатив, спрямованих на вирішення питань державного управління у різних сферах суспільного життя, на Єдиному державному вебпорталі електронних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2022 № 90. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90-2022-p#Text> (дата звернення: 15.01.2023).

50. Про забезпечення реалізації деяких питань цифрового розвитку: наказ Державного агентства з електронного урядування від 09.04.2019 № 24. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0024883-19#Tet> (дата звернення: 05.12.2022).

51. Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.09.2019 № 829. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-optimizaciyi-sistem-829> (дата звернення: 15.01.2023)

52. Питання Міністерства цифрової трансформації: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.01.2023).

53. План роботи Міністерства цифрової трансформації на 2021 рік: наказ Міністерства цифрової трансформації від 09.04.2021 № 49. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/ministry/%D0%9F%D0%BB%D0%B0%D0%BD_%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B8_%D0%9C%D1%96%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%B8_2021.pdf (дата звернення: 05.12.2022).

Стаття надійшла до редакції 01.04.2023

Стаття рекомендована до друку 17.05.2023

O.S. AFONINA

PhD student, Faculty of Law

E-mail: afonina.olha@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5078-3953>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

DEVELOPMENT OF THE LEGISLATION ON CONSTITUTIONAL AND LEGAL FORMS OF CITIZENS' POLITICAL ACTIVITY THAT ARE IMPLEMENTED BY INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES: THE EXPERIENCE OF UKRAINE

ANNOTATION. *Introduction.* The article examines the evolution of the national legislation of Ukraine during the years of independence from the point of view of the formation of the legal basis for the implementation of forms of political activity of citizens, which are implemented with the help of information and communication technologies (ICT). The main regularities of the formation of national legislation in the researched area are identified, the main stages and directions of its development are highlighted, and the factors that influenced the content and dynamics of the relevant reforms are outlined.

Summary of the main results of the study. The process of building an independent, democratic, legal state in Ukraine is directly related to the formation and development of the legal foundations of the information society, participatory democracy (democracy of participation) and e-governance, and in the context of the foundations of the legal status of an individual - with ensuring the right to participate in the management of state affairs and access to information.

The legislative design of the newly proclaimed independent Ukrainian state took place in the conditions of the rapid transition of the world community from an industrial to an information society, which opened up new opportunities for democratic transit. The formation of the regulatory framework for the implementation of constitutional and legal forms of political activity of citizens, which are implemented with the help of ICT, had a consistent and progressive character, was carried out taking into account the existing technological level and features of the political system, as well as the foreign policy obligations of our state. Electronic democracy tools introduced in accordance with the constitutional legislation of Ukraine today include electronic voting in elections and referenda, electronic petitions, as well as consultations with the public, public hearings and discussion of draft legal acts of public administration bodies with the help of ICT.

Conclusion. The conclusion that the process of formation of a regulatory and legal basis for the implementation of political activity of citizens with the help of ICT can be divided into four stages is justified: 1) preparatory stage (1990-1997) - the stage of formation of the constitutional and legal basis of political activity of citizens of Ukraine in the conditions democratic statehood; 2) the initial stage (1997-2007) - the stage of formation of the constitutional and legal foundations of informatization and development of the information society in Ukraine; 3) the central stage (2007-2018) - the stage of formation of the constitutional and legal foundations of "open government" and "electronic democracy"; 4) the modern stage (2019 to the present) is the stage of intensive development of legislation on legal forms of political activity of citizens using ICT under the leading role of the Ministry of Digital. The development of constitutional and legal foundations for the implementation of political activity of citizens in Ukraine took place and is taking place on a clear doctrinal and conceptual basis, taking into account Ukraine's international obligations and the real state of development of ICT and information relations in the public sphere. As a result, Ukraine

is currently at the forefront of democratic states in the world in terms of the use of ICT in the implementation of "open government" and "participatory democracy".

KEY WORDS: *political human rights, information and communication technologies, e-democracy, e-governance, e-participation, participatory democracy.*

REFERENCES

1. Bernaziuk O.O. Digital technologies in law: trends and prospects for development: diss... doc. law sciences: 12.00.07. Uzhhorod, 2021. 558 p. (in Ukrainian)
2. Nazarko A.T. Constitutional and legal support for the development of forms of electronic democracy at the local level of public power in Ukraine. *Scientific legal journal*. 2021. No. 13. P.13-20. URL: <https://doi.org/10.32847/ln.2021.13.2.02> (access date: 30.11.2022) (in Ukrainian)
3. Solomko Yu. Normative and legal support for the development of a service-oriented state with the help of electronic governance. *Efficiency of public administration*. 2017. No. 3 (52). Part 1. P. 168-175. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21 DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DO WNLOAD=1&Image_file_name=PDF/efdu_2017_3_20.pdf (access date: 30.11.2022). (in Ukrainian)
4. Declaration on State Sovereignty of Ukraine dated July 16, 1990 No. 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (access date 12.12.2022). (in Ukrainian)
5. On all-Ukrainian and local referendums: Law of Ukraine dated July 3, 1991 No. 1286-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-12/ed19910703#Text> (access date: 30.11.2022). (in Ukrainian)
6. On the elections of the President of the Ukrainian SSR: Law of the Ukrainian SSR dated 07/05/1991 No. 1297-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1299-12#Text> (access date: 30.11.2022). (in Ukrainian)
7. On elections of People's Deputies of Ukraine: Law of Ukraine dated 11/18/1993 No. 3623-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3623-12/ed19931118#Text> (access date: 30.11.2022). (in Ukrainian)
8. About information: Law of Ukraine dated 02.10.1992 No. 2657-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12/ed19921002#Text> (access date: 30.11.2022). (in Ukrainian)
9. Constitution of Ukraine dated June 28, 1996 No. 254k/96-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-80> (access date: 30.11.2022). (in Ukrainian)
10. Ponedilko V. Where to from the border of the Constitution? Ukraine: information and freedom of speech: a collection of legislative acts, regulatory documents and articles by specialists / edited by. A.M. Outdoor Kyiv: Molod, 1997. P. 678-689. (in Ukrainian)
11. On the appeal of citizens: Law of Ukraine dated 02.10.1996 No. 393/96-VR. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1996. No. 47. Art. 256. (in Ukrainian)
12. On local self-government in Ukraine: Law of Ukraine dated May 21, 1997 No. 280/97-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-VR/ed19970521#Text> (access date: 30.11.2022). (in Ukrainian)
13. Law of Ukraine "On the National Informatization Program" dated February 4, 1998 No. 74/98-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-VR#Text> (access date: 15.01.2023). (in Ukrainian)
14. On the Fundamentals of Ukraine's State Policy in the Field of Human Rights: Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine dated June 17, 1999 No. 757-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-14#Text> (access date 12.12.2022). (in Ukrainian)
15. On the Basic Principles of Information Society Development in Ukraine for 2007-2015: Law of Ukraine dated January 9, 2007 No. 537-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> (access date: 11/30/2022). (in Ukrainian)
16. About the "Open Government" Partnership Initiative in Ukraine. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/partnerstvo-vidkritij-uryad/koordinacijna-rada> (access date: 15.01.2022). (in Ukrainian)
17. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "Some issues of implementation in Ukraine of the Initiative "Open Government Partnership" dated 13.06.2012 No. 671. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2012-%D0%BF#Text> (access date: 15.01.2023). (in Ukrainian)
18. On the approval of the action plan for the implementation of the "Open Government Partnership" Initiative in Ukraine: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 04.05.2012 No. 220-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2012-p#Text> (access date: 30.11.2022). (in Ukrainian)
19. On the approval of the action plan for the implementation of the Open Government Partnership Initiative in 2021-2022: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February 24, 2021 No. 149 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/149-2021-p#Text> (access date: 30.11.2022). (in Ukrainian)
20. About information: Law of Ukraine dated 02.10.1992 No. 2657-XI (as amended by Law of Ukraine dated 13.01.2011 No. 2938-VI). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (date of application: 11/30/2022). (in Ukrainian)
21. On access to public information: Law of Ukraine dated January 13, 2011 No. 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (access date: 30.11.2022). (in Ukrainian)
22. On the protection of personal data: Law of Ukraine dated 01.06.2010 No. 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (access date: 30.11.2022). (in Ukrainian)
23. Roskoshny I.V. Constitutional and legal principles of interaction between a person and the state in the

conditions of the information society: diss... doc. philos.: spec. 081 Law. Kharkiv, 2021. 253 p. (in Ukrainian)

24. On urgent measures to ensure information security of Ukraine: Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated March 21, 2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010525-08#Text> (access date: 15.01.2023). (in Ukrainian)

25. On the Information Security Doctrine of Ukraine: Decree of the President of Ukraine dated 07.08.2009 No. 514/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514/2009#Text> (access date: 15.01.2023). (in Ukrainian)

26. On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated December 29, 2016 "On the Information Security Doctrine of Ukraine": Decree of the President of Ukraine dated February 25, 2017 No. 47/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017#Text> (access date: 15.01.2023). (in Ukrainian)

27. On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated October 15, 2021 "On Information Security Strategy": Decree of the President of Ukraine dated December 28, 2021 No. 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#n7> (access date: 15.01.2023). (in Ukrainian)

28. On the vote of no confidence in officials: draft law. URL: <http://k-z.com.ua/ukrayna/30769-udnipetrovsku-prezentuvali-zakonoproekt-pro-votum-nedoviri-posadovim-osobam> (access date: 15.01.2023). (in Ukrainian)

29. On the right of citizens to initiate consideration of normative legal acts by authorities and local self-government bodies: draft law. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4346%E0&skl=8 (access date: 15.01.2023). (in Ukrainian)

30. On amendments to the Law of Ukraine "On Appeals of Citizens" regarding electronic appeals and electronic petitions: Law of Ukraine dated July 2, 2015 No. 577-VIII. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2015. No. 35. Article 341. (in Ukrainian)

31. On the Regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine: Law of Ukraine dated February 10, 2010 No. 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text> (access date: 05.01.2023). (in Ukrainian)

32. On the procedure for consideration of an electronic petition addressed to the President of Ukraine: Decree of the President of Ukraine dated August 28, 2015 No. 523/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523/2015#Text> (access date: 05.01.2023). (in Ukrainian)

33. On approval of the Procedure for considering an electronic petition addressed to the Cabinet of Ministers of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 07.22.2016 No. 457. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2016-n#Text> (access date: 05.01.2023). (in Ukrainian)

34. Electronic petitions in Ukraine: official website. *Public space*. 2018. URL: <https://www.prostir.ua/?library=elektronni-petytsiji-v-ukrajini> (access date: 05.01.2023). (in Ukrainian)

35. White book: electronic interaction / O.A. Vyskub, R.V. Vlasenko, A.M. Halych et al. Kyiv, 2015. URL: <http://cst.org.ua/docs/WhiteBook/present.ppt> (access date: 15.01.2023). (in Ukrainian)

36. White book of state policy. In the field of administrative services. URL: https://rada.info/upload/users_files/04377233/7cd508c66c85aa5d845f6b90ccd5aad1.pdf (access date: 15.01.2023). (in Ukrainian)

37. National strategy of electronic identification of Ukraine: White book on electronic governance / ed. O. Potia and Yu. Kozlova. URL: https://cdn.regulation.gov.ua/8d/f3/4c/32/regulation.gov.ua_File_196.pdf (access date: 15.01.2023). (in Ukrainian)

38. Some issues of electronic interaction of electronic information resources: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 8, 2016 No. 606. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-2016-n#Text> (access date: 05.01.2023). (in Ukrainian)

39. Election Code of Ukraine dated 19.12.2019 No. 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (date of application: 15.01.2023). (in Ukrainian)

40. On the all-Ukrainian referendum: Law of Ukraine dated January 26, 2021 No. 1135-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> (access date: 29.01.2023). (in Ukrainian)

41. On the Regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine: Law of Ukraine dated February 10, 2010 No. 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text> (access date: 05.01.2023). (in Ukrainian)

42. Regulations of the Cabinet of Ministers of Ukraine, approved by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 07/08/2009 No. 712. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/228286390> (access date: 05.01.2023). (in Ukrainian)

43. On ensuring public participation in the formation and implementation of state policy: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 3, 2010 No. 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-n#Text> (access date: 05.01.2023). (in Ukrainian)

44. The Verkhovna Rada of Ukraine joined the Declaration of Openness of the Parliament and became a participant in the "Open Government Partnership" initiative. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/124856.html> (access date: 05.01.2023). (in Ukrainian)

45. On some measures to ensure the openness of the work process of the Verkhovna Rada of Ukraine, its bodies, people's deputies of Ukraine and the Apparatus of the Verkhovna Rada of Ukraine: Order of the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine dated 02.05.2016 No. 47. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/16-pr#Text> (access date: 05.01.2023). (in Ukrainian)

46. On the approval of the Concept of the development of electronic democracy in Ukraine and the plan of measures for its implementation: order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 8, 2017 No. 797-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-p#Text> (access date: 05.01.2023). (in Ukrainian)

47. Volodymyr Zelenskyi: The "Action" application is the first step on the way to building a service state. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-dodadok-diya-ce-pershij-krok-na-shlyahu-59633> (access date: 05.01.2023). (in Ukrainian)

48. On some measures to improve the access of individuals and legal entities to electronic services: Decree of the President of Ukraine dated 07/29/2019 No. 558/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/558/2019#Text> (access date: 05.01.2023). (in Ukrainian)

49. On the approval of the Procedure for conducting a survey on initiatives aimed at solving issues of public administration in various spheres of public life, on the Unified State Web Portal of Electronic Services: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February 7, 2022 No. 90. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90-2022-n#Text> (access date: 15.01.2023). (in Ukrainian)

50. On ensuring the implementation of some issues of digital development: Order of the State Agency for Electronic Government dated 04/09/2019 No. 24. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0024883-19#Text> (access date: 05.12.2022). (in Ukrainian)

51. Some issues of optimization of the system of central executive bodies: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 02.09.2019 No. 829. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-optimizaciyi-sistem-829> (access date: 15.01.2023). (in Ukrainian)

52. Issues of the Ministry of Digital Transformation: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 18, 2019 No. 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text> (access date: 15.01.2023). (in Ukrainian)

53. Work plan of the Ministry of Digital Transformation for 2021: Order of the Ministry of Digital Transformation dated 04/09/2021 No. 49. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/ministry/%D0%9F%D0%BB%D0%B0%D0%BD_%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%9C%D1%96%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%B8_2021.pdf (access date: 05.12.2022). (in Ukrainian)

The article was received by the editors 01.04.2023

The article is recommended for printing 17.05.2023

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-07>

УДК 342.565.2

Л.М. ГРИШКО

кандидат юридичних наук, завідувача сектором
муніципального права та місцевого самоврядування
E-mail: l.m.hryshko@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0347-1118>
НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
61024, м. Харків, 61024, вул. Чернишевська, 80

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА, ЗАКОННІСТЬ, КОНСТИТУЦІЙНІСТЬ ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ В МОНАРХІЯХ АРАБСЬКОГО СХОДУ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Нетипова термінологія для монархій Арабського Сходу з'являється на конституційному та законодавчому рівні. Якщо демократизація після Арабської весни розглядалася переважно як побудова «фасаду демократії», то у наш час є інституційні прояви впровадження елементів демократичного правління, утворюються нетипові для арабських держав інститути публічної влади, зокрема, конституційні суди. Метою дослідження є розкриття особливостей закріплення та реалізації принципів верховенства права, законності та демократизму, а також питань гарантування конституційності в Йорданії, Кувейті, Катарі та Бахреїні. Методологічну основу дослідження складає філософський діалектико-матеріалістичний підхід, що передбачає розгляд впровадження принципів верховенства права, законності та демократизму в умовах реформи державного ладу, як об'єктивної соціальної реальності, що сформувалася і постійно еволюціонує під впливом внутрішніх і зовнішніх протиріч разом із розвитком арабського суспільства. Також застосовано наступні методи: формально-юридичний, порівняльно-правовий, соціокультурного аналізу. Авторка робить застереження про неприпустимість буквального сприйняття нових юридичних понять та інститутів запроваджених в цих державах без з'ясування їх істинного змісту і розуміння особливостей державного ладу.

Короткий зміст. Політика держав та стратегічні плани розвитку прямо вказують на принципи верховенства права, законності та демократизму як на стратегічні цілі. Проаналізовано тексти конституцій щодо закріплення відповідних принципів, розкрито стратегічні цілі монархій Перської затоки щодо впровадження принципу верховенства права. Проведено аналіз законодавства щодо діяльності конституційних судів, та здійснено огляд практичної діяльності конституційних судів монархій Арабського Сходу.

Висновки. Принцип верховенства права не закріплено на конституційному рівні. Принцип законності, як принцип діяльності органів публічної влади виводиться з тексту конституцій. Принцип верховенства права теж не набув конституційного закріплення, однак, прагнення до справедливості та забезпечення прав людини, рівності прав та свобод, недоторканності особи, незалежної діяльності суддів визначається на рівні конституцій. Принцип демократизму у більшості конституцій закріплено прямо. При прийнятті рішень щодо державно-правового життя монархій Арабського Сходу конституційні суди керуються конституцією та міжнародно-правовими стандартами прав людини без посилення на положення шариату та ісламські традиції. Водночас, відзначається істотний вплив монарха та уряду на порядок формування конституційних судів Перської затоки. Принцип верховенства права за змістом не зводиться до принципу законності, а розглядається як керівний принцип демократизації, побудови справедливого та безпечного суспільства. Паралельне існування судів шариату та світських судів, утворення конституційних судів пояснює одночасне застосування понять «верховенство шариату», «верховенства права» та «конституційність». У монархії Арабського Сходу присутня двоїста система верховенства: верховенство шариату та верховенство права. Вони існують та розвиваються паралельно і не виключають одна одну. Забезпечення справедливості та рівних умов розвитку для усіх громадян є спільною метою для обох систем.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *права людини, конституційна реформа, конституційний суд, справедливість, іслам, закони шариату.*

Як цитувати: Гришко Л.М. Верховенство права, законність, конституційність та демократизація в монархії арабського сходу: сучасний стан та перспективи. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право».* 2023. Вип. 35. С. 68-78. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-07>

In cites: Hryshko L.M. (2023). The rule of law, legality, constitutionality and democratization in the monarchies of the arab east: current state and perspectives. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»,* (35), P. 68-78. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-07> (in Ukrainian)

© Гришко Л. М., 2023

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

Вступ. Нетипова термінологія для монархій Арабського Сходу (далі - МАС) з'являється на конституційному та законодавчому рівнях. Якщо демократизація після Арабської весни розглядалася переважно як побудова «фасаду демократії», то у наш час є інституційні прояви впровадження елементів демократичного правління, утворюються нетипові для арабських держав інститути публічної влади.

Зовнішня політика української держави переважно європоцентристська, однак не слід залишати поза увагою держави Арабського Сходу. Телеканали арабських монархій переважно дублюють російську пропаганду щодо війни в Україні, що свідчить про низький рівень розуміння процесів, що відбуваються у нашій державі та довіру до політики Російської Федерації (далі - РФ).

Водночас, держави Арабського Сходу теж прагнуть, як і Україна впровадити демократичні засади управління, тому важливо підтримувати ці процеси та здійснювати взаємообмін досвідом. Кризовий військовий період яскраво продемонстрував недоліки зовнішньої політики України щодо взаємодії в усіх сферах з арабськими країнами. Водночас, монархії Арабського Сходу при голосуванні в ООН не визнали псевдореферендумів, які було проведено РФ на окупованих територіях України у 2022 році.

Практика впровадження цих принципів завжди представляє неабиякий інтерес. Принципи верховенства права, законності та демократизму є взаємопов'язаними, і є універсальними цінностями людства. Реалізація принципу верховенства права, як і такі правові явища як парламентаризм та конституціоналізм не є сталими і на практиці ситуація в державі може істотно змінюватися.

Стан наукової розробки проблеми.

Над різними аспектами проблематики працювали Х. Бехруз, Х. Войнович, О. Волович, С. Галюк, Ю. Коломієць, Г. Левицька, С. Серьогіна, В. Сухонос та ін.

Питанням статусу глави держави цього регіону присвячує Ю. Коломієць провівши дослідження у конституційно-правовому та історичному аспектах. Водночас, праця датується першою половиною 2000-х років і для належних висновків необхідно актуалізувати поточні дані, врахувати зміни законодавства та наслідки революцій. З праць у сфері конституційного права слід згадати також статтю Г. Левицької щодо особливостей конституційного процесу в арабських

державах. В Україні більше уваги монархіям Арабського Сходу присвячено теоретиками, ніж конституціоналістами. Окремо слід відзначити праці Х. Бехруза щодо ісламських традицій права.

О. Зінченко провела у 2018 році порівняльний аналіз форми правління арабських монархій та виокремила їх особливості, серед яких зазначено ознаки, які у наш час не відповідають дійсності та потребують переосмислення на підставі модернізації державного ладу цих країн. Пояснити такі висновки можна переліком опрацьованих джерел, які датуються не пізніше ніж 2013 роком. Без розуміння сутності процесів, які відбуваються у цих державах та дослідження крізь призму «невідповідності західним стандартам демократії», неможливо з'ясувати достеменно чи відбулася підміна законодавчих органів консультативними і дорадчими шляхом кваліфікації останніх законодавчими чи парламентами, чи це спроба реалізації ісламського принципу «аш-шура». Якщо дослідити питання більш ґрунтовно, то можна виявити прояви модернізації у сфері законодавчої влади МАС: тенденція щодо розширення повноважень через надання права законодавчої ініціативи, подолання вето глави держави та проголошення недовіри членам уряду (Йорданія, Кувейт, Бахрейн та Катар); демократизація порядку формування та функціонування законодавчих (законорадчих) органів. Саме тому, доречно було б при характеристиці форми правління використати методи індексного та кластерного аналізу, які пропонує С. Серьогіна.

Слід відзначити, що автори рідко вдаються до дослідження першоджерел. Безумовно істотною перешкодою є неволодіння арабською мовою. Однак, у наш час усі монархії Арабського Сходу мають власні офіційні сайти органів влади англійською мовою, де можна ознайомитися з конституціями та іншими політико-правовими та нормативно-правовими документами.

Привертає увагу стаття С. Вахіді (S. Waheed), яка є коротким аналізом інституційної незалежності суддів у двох державах Перської затоки, Кувейті та Бахреїні, з особливим акцентом на суддях конституційного суду. Висновки автора статті свідчать, що ще зарано говорити про самостійність судової влади в цих країнах.

У 2017 році вийшла стаття присвячена питанням запровадження конституційного

контролю в МАС, де висвітлено суттєві зміни, які було запроваджено у період модернізації державного ладу разом з прийняттям (оновленням) конституцій. Так, запровадження інституту конституційного контролю відбулося у ряді МАС в другій половині ХХ століття (Кувейт, ОАЕ, Йорданія), або ж вже у ХХІ столітті (Бахрейн, Катар). Проте, й до сьогодні ця проблематика залишається малодослідженою. Тому, досвід МАС щодо запровадження європейської моделі конституційного контролю залишається маловідомим. Однак, станом на 2017 рік не було можливості ознайомитися з рішеннями конституційних судів англійською мовою. Однак, наприклад, Конституційний Суд Йорданії у наш час вже має свій офіційний сайт, де розміщено офіційний переклад рішень.

Представлена проблематика потребує подальшого дослідження та широкої теоретико-конституційної дискусії.

Мета дослідження. Метою дослідження є розкриття особливостей закріплення та реалізації принципів верховенства права, законності та демократизму, а також питань гарантування конституційності в Йорданії, Кувейті, Катарі та Бахреїні. Безумовно, поняття конституційності не коректно застосовувати по відношенню до Королівства Саудівська Аравія, де конституцією є Коран та Сунна, а Основний Нізам 1992 року лише визначає основи організації влади в державі. Слід зробити уточнення щодо Султанату Оман, де відсутній конституційний суд, проте, конституційний контроль все ж впроваджено. У абсолютній монархії, де не визнається принцип поділу влади фактично такий контроль здійснює сам монарх. Хоча відповідно до Конституції, контроль за конституційністю актів покладено на Міністерство юстиції, яке вирішує спори, які виникають щодо невідповідності законів та інших актів Основному закону.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження складає філософський діалектико-матеріалістичний підхід, що передбачає розгляд впровадження принципів верховенства права, законності та демократизму в умовах реформи державного ладу, як об'єктивної соціальної реальності, що сформувалася і постійно еволюціонує під впливом внутрішніх і зовнішніх протиріч разом із розвитком суспільства. Безумовно, конституційно-правове дослідження має

включати нормативно-правове регулювання принципів верховенства права, законності, демократизму, тому основу складає формально-юридичний метод. Порівняльно-правовий метод застосовується для аналізу досвіду нормативного закріплення перелічених принципів в монархіях досліджуваного регіону. Метод соціокультурного аналізу дозволяє дослідити особливості поєднання інституту конституційного контролю з наявністю державної релігії і законів шариату в якості основного джерела законодавства та інститутів контролю за додержанням норм ісламу.

Слід застерегти від буквального сприйняття нових юридичних понять та інститутів запроваджених в цих державах без з'ясування їх істинного змісту і розуміння особливостей державного ладу.

Основний текст. Для правових систем сучасних ісламських держав характерний дуалізм, що полягає в одночасному існуванні норм класичного ісламського права та норм, запозичених з інших правових систем, що дозволяє пристосувати правові системи ісламських держав до постійно змінюваного економічного та соціально-політичного середовища. У результаті ряду реформ було запроваджено інститут конституційного контролю та розширено гарантії недоторканності особи. Наприклад, в Йорданії станом на 2012 рік було запроваджено механізм діяльності Конституційного Суду, а у 2013 ним винесено перші рішення. Раніше тлумачення Конституції покладалося на Верховну раду, яку очолював голова Сенату (верхня палата парламенту, яка формується Королем), а членами були сенатори та судді. Отже, питання щодо конституційності виникає в МАС одночасно з прийняттям конституцій і не завжди пов'язана з подіями «Арабської весни».

У поле зору Проєкту «Світова справедливість» (World Justice Project), як організації, яка працює над просування верховенства права в усьому світі, потрапляють Йорданія та Об'єднані Арабські Емірати (далі - ОАЕ). Індекс впровадження принципу верховенства права у цих державах, згідно висновків Проєкту, значно вищий, ніж в Україні. При визначенні індексу впровадження на практиці верховенства права враховує дев'ять показників: обмеження повноважень органів влади; відсутність корупції; порядок і безпека; основні права; відкритість уряду; нормативно-правове забезпечення; цивільне

судочинство; кримінальне судочинство; і неформальне правосуддя.

Йорданія за даними Проєкту «Світова справедливість» (The World Justice Project) за 2012-2013 рр. перебувала на рівні вище середнього щодо впровадження принципу верховенства права на практиці (The World Justice Project Rule of Law Index). ОАЕ лідирували і досі лідирують у регіоні за рядом показників щодо рівня впровадження верховенства права. Державні інституції в країні відносно добре розвинені та вільні від корупції (23 місце у світі), а урядовці притягуються до відповідальності за неправомірну поведінку. Країна захищена від злочинності та насильства (посідає 5 місце у світі), а система цивільних судів є ефективною та відносно незалежною. З іншого боку, офіційна система стримувань і противаг залишається слабкою, і країна має низький рівень дотримання основних прав (82 місце), включаючи трудові права, свободу зібрань, свободу релігії та свободу переконань і їх вираження. Доступність офіційної інформації нижча, ніж в інших країнах з високим доходом.

Станом на 2012-2013 рр. Йорданія перебувала у верхній половині рейтингу серед країн із доходом вище середнього за більшістю параметрів, з відносно високими оцінками у сферах безпеки, цивільного та кримінального правосуддя, відсутності корупції та ефективного регулювання захисту права власності. Захист основних прав на незадовільному рівні (75 місце), особливо щодо дискримінації та забезпечення трудових прав.

Загалом у загальному підсумованому рейтинзі за усіма показниками Йорданія перебуває на 61 місці, а Україна на 76. ОАЕ з 13 місця у 2015 року змістилися на 19 у 2022. Однак, навіть в умовах війни рейтинг України знизився не суттєво, не зважаючи на ті труднощі в забезпеченні принципу верховенства права і умовах недотримання норм гуманітарного права РФ та ризиками для адекватного сучасним викликам функціонування державних інституцій. Подібні дослідження звертають увагу на проблемні аспекти, однак точність даних є досить умовною.

Слід відзначити, що ознаки корупційних дій, до яких є лояльне арабське суспільство наведені показники не враховують. Так, мова йде про поважливе ставлення до певних родів, родин та надання

їм переваг, які не передбачено законами та конституцією. Принцип племінної організації суспільства нікуди не зник, а продовжує впливати на суспільні та політико-правові процеси.

Доречно розпочати з правового закріплення принципу законності, верховенства права та демократизму. Принцип законності виводиться з тексту конституцій і не закріплюється окремо як засада державного ладу. Наприклад, Конституцією Йорданії закріплено рівність йорданців перед законом та заборону дискримінації за ознаками раси, мови чи релігії (ст. 6); незалежність суддів та підпорядкування їх тільки закону (ст. 97), а шариатські суди при здійсненні своєї юрисдикції застосовують положення законів шариату (ст. 106), врегулювання діяльності місцевого самоврядування законами (ст. 121) та ін. Згідно Конституції Кувейту судова влада належить судам, які здійснюють її від імені Еміра в межах Конституції (ст. 53); усі люди рівні в людській гідності та громадянських правах і обов'язках перед законом, незалежно від раси, походження, мови чи релігії (ст. 29); жоден злочин і жодне покарання не можуть бути встановлені інакше як на підставі закону, і жодне покарання не може бути призначене, за винятком правопорушень, вчинених після набрання чинності відповідним законом (ст. 32); закон визначає умови, за яких емір здійснює свої конституційні повноваження (ст. 59). Конституція Бахрейну передбачає, що честь суддівського корпусу, порядність і неупередженість суддів є основою державного устрою, гарантією прав і свобод. Жоден «авторитет» не має переважати над рішенням судді, і за жодних обставин не можна втручатися в хід правосуддя. Закон гарантує незалежність судової влади, а також закон визначає гарантії діяльності суддів (ст. 104); не може бути жодного злочину та жодного покарання, окрім як за законом, і покарання лише за дії, вчинені після дати набрання чинності законом, який передбачає те саме. Цією ж статтею закріплено презумпцію невинуватості (ст. 20). Згідно Конституції Катару передбачено, що судова влада належить судам, які здійснюють її від імені Еміра в межах Конституції (ст. 53); громадяни Катару мають рівні права та обов'язки (ст. 34). Крім того, передбачено заборону катувань та ін. Конституції як Кувейту, так і Бахрейну містять положення, які обіцяють незалежність судової влади, невід'ємною частиною якої є конституційні суди, але залишають деталі

механізмів гарантування цієї незалежності звичайним законом. Проте жоден із законодавчих органів регіону не є повністю виборним. Ця структурна відносна слабкість законодавчої влади призводить до значного впливу виконавчого керівництва країни на законотворчу діяльність.

Конституцією Йорданії не визначено прямо форму політичного режиму, однак передбачено, що нація є джерелом влади та здійснює свої повноваження у спосіб, передбачений Конституцією (ст. 24). Конституції Кувейту, Катару та Бахреїну прямо закріплюють демократичний політичний режим.

Верховенство права є життєздатним і динамічним поняттям і, як і багато інших понять, не піддається точному визначенню. Однак це не означає, що немає згоди щодо базових цінностей, які воно представляє. Тому, хоча принцип верховенства права не закріплено жодною з конституцій МАС, що частково пояснюється проголошенням ісламу державною релігією та верховенство шариату, однак певні базові цінності цього принципу набули свого вираження. Так, конституціями МАС передбачено, що держава охороняє основи суспільства, забезпечує безпеку, спокій і рівні можливості для громадян; справедливість, свобода та рівність є опорами суспільства (ст.ст. 7,8 Конституція Кувейту). Катарське суспільство засноване на цінностях справедливості, доброзичливості, свободи, рівності та високої моралі. Держава має підтримувати основи суспільства та забезпечувати безпеку, стабільність та рівні можливості для всіх громадян (ст. 18, 19 Конституції Катару). Справедливість є основою влади в Бахреїні. Співпраця та взаємна повага забезпечують міцний зв'язок між громадянами. Свобода, рівність, безпека, довіра, знання, солідарність і рівність можливостей для громадян є опорами суспільства, гарантованими державою. Люди рівні в людській гідності, а громадяни рівні перед законом у громадянських правах та обов'язках. Між ними не повинно бути дискримінації за ознакою статі, походження, мови, релігії чи віросповідання (ст.ст. 4,18 Конституція Бахреїну) та ін.

Принцип верховенства права передбачає внесення законодавчих змін із визначенням певного перехідного періоду, який дасть особам час для адаптації до нових обставин. Доречно відзначити, що строки набрання чинності законів та інших

нормативно-правових актів в Йорданії та інших монархіях Арабського Сходу вдвічі більші ніж в Україні — 30 днів. Такий підхід повною мірою відповідає принципу верховенства права та заслуговує уваги, оскільки дозволяє особі належно підготуватися до новел та змін законодавства. Так, згідно ст. 65 Конституції Кувейту промудрація законів відбувається протягом тридцяти днів з дати їх подання Національними зборами Еміру. Цей термін скорочується до семи днів у разі крайньої необхідності. Рішення про таку терміновість приймається більшістю голосів членів Національних зборів. Право вето Короля Йорданії згідно ч. 3 ст. 93 Конституції реалізується протягом шести місяців з дати його подання для підписання та оприлюднення.

Доречно розглянути державну політику щодо впровадження принципів верховенства права, законності та демократизму. Політика держав та стратегічні плани розвитку прямо вказують на принципи верховенства права, законності та демократизму як на стратегічні цілі. Справедливе судочинство є одним із шести стовпів Національного порядку денного відповідно до «Бачення 2021» ОАЕ. Держава прагне стати найбезпечнішим місцем у світі шляхом впровадження верховенства права, принципів рівності та справедливості, де громадяни, жителі та відвідувачі відчувають себе в безпеці та заохочені відстоювати свої права. Прийняттям Національної хартії дій Бахреїну 2001 року (The National Action Charter) закладено основи демократичних перетворень, які розпочато з внесення змін до конституції. Передбачено, що основою управління є справедливість, верховенство права, свобода, безпека, мир, соціальна єдність та рівні можливості, які є основою суспільства і забезпечуються державою. Проголошено рівність прав та свобод, заборону дискримінації, недопущення катувань, свобода віросповідання, свобода слова та друку та ін. Роль монарха є визначальною в усіх процесах модернізації держав Арабського Сходу через місце в системі органів публічної влади. Судді конституційних судів призначаються монархом, проте, їх діяльність визначається законом, який приймає парламент; присяга судьями приноситься перед монархом, рішення приймаються від імені глави держави. Водночас, прагнення до впровадження принципу верховенства права проголошується самими монархами. Так, Король Йорданії Абдалла II підтвердив, що верховенство права

є «парасолькою», яка захищає рух до демократії та реформ в Йорданії. Це також ключовий фактор у досягненні розвитку та просування. Саме тому Король зробив особливим пріоритетом боротьбу з «васта» (кумівством) (to fight wasta (nepotism) і корупцією в усіх їх формах, закликаючи всі державні установи вжити необхідних заходів. Протягом останніх кількох років Йорданія працювала над створенням нових демократичних інститутів, спрямованих на зміцнення верховенства права та забезпечення справедливості для всіх. Основними з цих інституцій є Конституційний суд (the Constitutional Court), Незалежна виборча комісія (the Independent Election Commission), Йорданська комісія з доброчесності та боротьби з корупцією (the Jordan Integrity and Anti-Corruption Commission) та Королівський комітет із розвитку судової системи та зміцнення верховенства права (the Royal Committee for Developing the Judiciary and Enhancing the Rule of Law).

Розуміння як саме поєднуються в мусульманських монархіях державна релігія, верховенство шариату та верховенство права є ключовим при розгляді питань впровадження елементів західної демократії. Для демонстрації особливостей цього поєднання вдало підходить ст. 5 Конституції Бахрейну, де прямо передбачено, що «Держава гарантує поєднання обов'язків жінки щодо сім'ї з її працею в суспільстві, її рівність з чоловіком у політичній, соціальній, культурній та економічній сферах без порушення положень ісламського канонічного права (шариату)». Отже, держава водночас створює умови для додержання відповідних гарантій реалізації прав жінок на рівні з чоловіками, а також забезпечує умови для додержання норм шариату, що для мусульман є надважливим. Створення належних умов реалізації прав мусульман забезпечує збереження державної релігії, а забезпечення гендерної рівності створює умови для впровадження та реалізації принципу законності та верховенства права.

Одним із проблемних питань в арабських державах було право на оскарження судового рішення. Сьогодні дане право гарантується як в системі шариатських судів, так і світських. Наприклад, згідно ст. 103 Конституції ОАЕ, порядок оскарження рішень федеральних судів та судів еміратів встановлюється спеціальним законодавством (ст. 103). Навіть в Саудівській Аравії згідно з Основним нізамом право на судові

оскарження гарантується всім громадянам та іноземцям на рівних засадах (ст. 47).

Щодо конституційності, то в Йорданії, Кувейті, Катарі та Бахреїні, окрім «шариатського» контролю запроваджено також і конституційний контроль зі створенням спеціалізованого суду. Кувейтська модель була значною мірою відтворена в інших країнах Перської затоки. Конституція Кувейту 1962 року передбачає створення «спеціалізованого судового органу» для перегляду конституційності законів, указів і постанов. Йорданська конституція єдина серед основних законів МАС, в якій окремий розділ присвячено статусу Конституційного суду. Основний закон Бахрейну (ст. 106) закріплює, що Конституційний суд здійснює нагляд за конституційністю законів та статутів. Конституцією Катару (ст. 140) передбачено, що закон встановлює компетентний судовий орган для вирішення спорів про конституційність законів та інших актів, визначає його повноваження, порядок звернення та ін.

Саме зі змінами Конституції Йорданії у 2011 році запроваджується Конституційний суд з чим пов'язують початок активного впровадження принципу верховенства права. Суд утворено у 2012 році, а у 2013 році Судом було прийнято перші рішення. Згідно Конституції, Конституційний суд Йорданії є незалежним відокремленим судовим органом (ст. 58). Конституційний суд Йорданії має компетенцію нагляду за конституційністю чинних законів та інших нормативних актів (regulations); його рішення є остаточними й обов'язковими для всіх. Конституційний суд має право тлумачити положення Конституції на вимогу Ради міністрів, або більшості депутатів будь-якої палати парламенту (ст. 59). Крім того, у справі, яка розглядається загальними судами держави, будь-яка зі сторін може порушити питання про неконституційність (ст. 60). Відповідно до Закону Бахрейну «Про Конституційний Суд» № 27 від 2002 року, сторони у спорі також можуть оскаржувати конституційність статті закону чи іншого акту. Якщо відповідний суд визнає такий вимогу обґрунтованою та істотною, він відкладає розгляд справи та надає строк не більше одного місяця, протягом якого заявник повинен подати скаргу до Конституційного Суду. Слід відзначити, що завантаженість конституційних судів не є значною. Згідно офіційного сайту Конституційного Суду Йорданії за 2013-2022

рр. кількість винесених рішень та постанов суду коливається від кількох до понад 20 на рік. Наприклад, за 2022 р. винесено дві постанови-рішення (Rulings of the Court, Judgment) та одне інтерпретаційне рішення (interpretative decision), а за 2013 рік винесено 7 постанов-рішень та 11 інтерпретаційних рішень.

У 2013 році звернення парламенту до Конституційного Суду Йорданії стосувалося питання тлумачення регламенту діяльності парламенту, проте Суд відмовив у розгляді, з мотивів, що до повноважень суду не відноситься тлумачення підзаконних актів, аналогічних висновків Суд дійшов і в результаті розгляду звернення від парламенту у 2022 році, рішення № 1. Рішення № 1 за 2020 рік присвячено питанню міжнародних договорів та прийняття законів, що мають наслідки для чинних міжнародних договорів Йорданії, Рішення № 1 від 2019, стосується обмежень міністрів та депутатів займатися підприємницькою діяльністю. Рішення № 1 2017 року присвячено питанням законодавчого процесу. Рішення № 1 2015 року стосується питання тлумачення поняття «місцеві ради», передбаченого ст.ст. 120,121 Конституції. Отже, конституційними судами розглядається досить широке коло питань.

Практикується винесення окремої думки. Так, привертає увагу рішення Конституційного Суду Йорданії № 6 за 2013 рік. Питання яке порушується в рішенні присвячено праву на створення асоціацій, яке передбачено ст.ст. 23, 120 Конституції Йорданії. Йдеться про право на створення профспілок, яке законодавці прагнуть поширити на сферу державної служби і уточнюють у Конституційного Суду чи поширюється норма Конституції на певну групу держслужбовців. Отже, станом на 2013 рік право на створення профспілок не було поширено на усі професійні колективи, оскільки не було відповідного законодавчого забезпечення. Йдеться про те, чи потрібно окремо регулювати право на асоціації авкаф імамів та службовців, які відносяться до державних службовців і в приватному секторі відповідних посад немає, а отже і не існує профспілок. Відповідне запитання у Сенату виникло при розгляді Проекту закону про Асоціації авкаф імамів і службовців (Draft of the Association of Awqaf Imams and Employees). Авкаф — пожертвування, зроблене мусульманином на релігійні, освітні чи благодійні цілі. Суд при прийнятті рішення

керувався ч. 1 ст. 128 Конституції, де передбачається, що «Закони, видані відповідно до цієї Конституції для регулювання прав і свобод, не можуть впливати на суть таких прав або впливати на їх основи». Крім того, у своєму рішенні Суд посилається на міжнародні стандарти прав людини (Загальну декларацію прав людини 1948 року та два Пакти до неї та ін.), зазначаючи, що міжнародні конвенції та пакти наголошують на свободі створення спілок. З огляду на вищезазначене, суд вирішує, що працівникам будь-якого міністерства чи будь-якого державного відомства, організації чи установи дозволяється засновувати власну профспілку і парламент може врегулювати порядок реалізації цього права таким чином, як вважатиме за необхідне, навіть якщо їх діяльність вже підпадає під Положення про державну службу.

Окрема думка щодо запиту на тлумачення № 6 від 2013 року, наданого д-ром Абд Аль-Кадер Тура. Згідно позиції судді, прийняття спеціального акту для регулювання відносин щодо утворення профспілок вакуфів не потрібно, оскільки вони як державні службовці наділені правом створювати трудові спілки згідно нормативно-правових актів про державну службу, а професійні спілки участь в яких є обов'язковою і визначається професією не залежно від сектору працевлаштування (приватного чи державного) утворювати авкаф імами і службовці не можуть.

Отже, вчений переконаний, що імамам і працівникам Міністерства вакафів і у справах ісламу не дозволяється створювати професійні спілки.

Таким чином, рішення Конституційного Суду максимально широко розглядає право на професійні об'єднання, керуючись Конституцією.

З практики Конституційного суду Кувейту слід відзначити рішення щодо права жінок мати особистий паспорт та виїжджати за кордон без згоди чоловіка, а також рішення 2009 р., згідно якого Суд дозволив двом жінкам-депуткам парламенту не носити традиційний мусульманський головний убір (хіджаб) і відхилив запит консервативно налаштованого депутата, який намагався змусити їх покривати голову хусткою на знак поваги до шаріату та ісламських традицій.

Наведені рішення свідчать, що при прийнятті рішень щодо державно-правового життя МАС, конституційні суди керуються конституцією та міжнародно-правовими

стандартами прав людини без посилання на положення шариату та ісламські традиції.

Водночас, в науковій літературі звертається увага на ряд негативних моментів щодо самостійності та незалежності суддів конституційних судів. Зокрема, щодо порядку формування та фінансування судів Кувейту та Бахрейну.

С. Вахіді (S. Waheedi), звертає увагу, на проблеми значного впливу виконавчої влади на порядок формування, функціонування та фінансування в Кувейті та Бахреїні, проблеми реалізації принципу розподілу влад в державах Перської затоки. На відміну від законодавства Кувейту та Бахрейну, Закон Йорданії «Про Конституційний Суд» передбачає юридичні гарантії фінансової незалежності Конституційного Суду. Зокрема, Суд має незалежний бюджет, який затверджується Загальною радою (до її складу входять усі судді) та надсилається Прем'єр-міністру для включення до проекту Закону про бюджет (ст. 32). С. Вахіді (S. Waheedi) робить висновок, про те, що конституційний контроль був найефективнішим у ліберальних демократіях. Для належного конституційного контролю необхідний ефективний розподіл влади та самостійність здійснення повноважень кожною з гілок влади, тоді суди можуть діяти як арбітри, покладаючись на свої конституційні гарантії реалізації повноважень. Положення законодавства які допускають офіційне втручання виконавчої влади в поєднанні з політичними реаліями традиційно сильної виконавчої влади, в якій домінують дуже впливові династії та племінна організація суспільства, залишають широкі можливості для виконавчої гілки влади впливати на судові рішення.

Варша Райора (Varsha Rajora), порівнюючи принцип верховенства права Великої Британії та Індії робить висновок, що у монархії концепція закону розвинулась для контролю за довільною владою монархів, які претендували на божественні повноваження правити. У демократії ця концепція набула іншого виміру і означає, що носії публічної влади повинні бути в змозі публічно обґрунтувати, що здійснення влади є юридично обґрунтованим і соціально справедливим. Що ж стосується сучасних арабських монархій, то в аспекті досліджуваної проблематики, слід відзначити, що поява конституційних судів є продовженням загальної тенденції до обмеження влади монарха і запровадження

принципу верховенства права під керівництвом монарха. Водночас, священність та недоторканність монарха у поєднанні з його повноваженнями в сфері ісламу доповнюються принципом законності та верховенства права, що ще раз доводить концептуальну відмінність впровадження цих принципів. Модернізація як така не передбачає вилучення норм шариату, а лише додає норми нових джерел права, які закріплюють міжнародні стандарти прав людини, а також інститути їх захисту.

Поєднання конституційності, верховенства права та ісламу, як державної релігії означає дуалізм систем верховенства: верховенство шариату та верховенства права. Вони існують паралельно по двом різним джерелам права, як системи законів шариату та нормативно-правових актів. Водночас, принцип верховенства права не зводиться в МАС до принципу законності за змістом, а розглядається як керівний принцип демократизації, побудови справедливого і безпечного суспільства.

Отже, особливості впровадження принципу верховенства права в конституційно-правові відносини МАС, як і особливості поєднання верховенства шариату з верховенством права є перспективними напрямками подальших досліджень.

Висновки. З огляду на проведене дослідження слід зробити наступні висновки:

1. Принцип законності, як принцип діяльності органів публічної влади виводиться зі змісту норм Конституції і окремо як засада державного ладу не закріплюється. Принцип верховенства права не набув конституційного закріплення, однак, прагнення до справедливості та забезпечення прав людини, рівності прав та свобод, можливостей, незалежної діяльності суддів визначається на рівні конституцій. Принцип демократизму у більшості конституцій закріплено прямо.

2. У своїй діяльності конституційні суди керуються стандартами прав людини без посилання на положення шариату та ісламські традиції. Водночас, відзначається істотний вплив монарха та уряду на порядок формування та фінансування конституційних судів в державах Перської затоки.

3. Паралельне існування судів шариату та світських судів, утворення конституційних судів пояснює одночасне застосування понять «верховенство шариату», «верховенства права» та «конституційність». У рішеннях конституційних судів зустрічаються посилання на міжнародні стандарти прав людини. У МАС

присутня двоїста система верховенства: верховенство шариату та верховенство права. Вони існують та розвиваються паралельно і не виключають одна одну. Спільне для обох

систем є забезпечення справедливості та рівних умов розвитку для усіх громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Коломієць Ю. М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії: навчальний посібник. Ун-т внутр. справ. Х.: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2001. 112 с.
2. Левицька Г. Особливості конституційного процесу в арабських державах. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2005. № 41. С. 137-141.
3. Бехруз Х. Исламские традиции права: Сборник научных трудов. Одесская национальная академия. Одесса: Юридична література, 2006. 293 с.
4. Зінченко О. В. Особливості форми правління арабських монархій (порівняльний аналіз). Вісник національної академії правових наук України. 2018. № 1. Том. 25. С. 50-64.
5. Гришко Л. М. Державний лад монархій Арабського Сходу в умовах модернізації: дисертація...к.ю.н.: 12.00.02. Харків 2013. 240 с.
6. Серьогіна С. Г. Форма правління: питання конституційно-правової теорії та практики : монографія. Х. : Право, 2011. 768 с.
7. Waheedi Salma Guarantees and Challenges of Judicial Independence: The Constitutional Courts of Kuwait and Bahrain as Case Studies. P. 61-76. URL: <https://www.nomos-elibrary.de/10.5771/9783748912019-61.pdf>
8. Гришко Л. М. Особливості запровадження конституційного контролю в монархіях Арабського Сходу. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2017. Вип. 23. С. 66-69.
9. Rule of Law Index 2012/2013. The World Justice Project. URL: <https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/wjproli2012-web.pdf>
10. The World Justice Project. Runkings. URL: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global/2022/Jordan/Absence%20of%20Corruption/historical>
11. The Constitution of Jordan with all the amendments thereto. Publications of The House of Representatives. 2011. 102 p.
12. Kuwaiti Constitution 1962. URL: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/74769/77214/F-1696036315/KWA74769%20Eng.pdf>
13. Bahrain's Constitution of 2002 with Amendments through 2017. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bahrain_2017.pdf?lang=en
14. The Constitution of Qatar 2003. URL: <https://www.gco.gov.qa/wp-content/uploads/2016/09/GCO-Constitution-English.pdf>
15. Rajora, Varsha Mansingh, Comparative Analysis of Rule of Law in UK & India (January 8, 2010). URL: <https://ssrn.com/abstract=1533265>
16. The Constitution of Qatar 2003. URL: <https://www.gco.gov.qa/wp-content/uploads/2016/09/GCO-Constitution-English.pdf>
17. National action Charter Kingdom of Bahrain. URL: <https://bahrain.bh/wps/wcm/connect/9d0fa4ed-dd6c-4b82-b521-afab47e6c0d7/National+Action+Chapter+Kingdom+of+Bahrain.pdf?MOD=AJPERES>
18. The Rule of Law and Citizenship. <https://kingabdullah.jo/en/page/vision/rule-law-and-citizenship>
19. Decision of the Constitutional Court of Jordan. URL: <https://cco.gov.jo/en-us/Documents/Decisions-of-the-Court>
20. Interpretative decision: Issued by the Constitutional Court of Jordan. № 1 of 2013. URL: <https://cco.gov.jo/Portals/0/english%20desision/2013/decison-1-13%20amended.pdf>
21. The Interpretative Decision: Issued by the Constitutional Court of Jordan № 1 of 2022. URL: <https://cco.gov.jo/Portals/0/2022/1-2022%20%282%29.pdf>
22. Interpretative Decision: Issued by the Constitutional Court of Jordan № 1 of 2020. URL: <https://cco.gov.jo/Portals/0/english%20desision/2020/decision-1-2020%20amended.pdf>
23. Decisions of the Court of Jordan. URL: <https://cco.gov.jo/en-us/Documents/Decisions-of-the-Court>
24. Decisions of the Court of Jordan: Request № 06/2013. Request Subject-matter: Draft of the Association of Awqaf Imams and Employees, Article (23, 120) of the Constitution. URL: <https://cco.gov.jo/Portals/0/english%20desision/2013/decison-6-2013%20amended.pdf>
25. Constitutional Court Law: Law of Jordan № 15 Issued on 16/06/2012. URL: <https://cco.gov.jo/Portals/0/ConstitutionalCourtLaw.pdf>

Стаття надійшла до редакції 03.04.2023

Стаття рекомендована до друку 12.05.2023

L.M. HRYSHKO

PhD (Law),

Head of the Municipal Law and Local Government Sector of the Scientific Research

E-mail: l.m.hryshko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0347-1118>

Research Institute of State Construction and Local Self-Government
of National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, Kharkiv, str. Chernyshevska, 80

THE RULE OF LAW, LEGALITY, CONSTITUTIONALITY AND DEMOCRATIZATION IN THE MONARCHIES OF THE ARAB EAST: CURRENT STATE AND PERSPECTIVES

ANNOTATION. *Introduction.* Atypical terminology for the monarchies of the Arab East appears at the constitutional and legislative level. If democratization after the Arab Spring was considered mainly as the construction of a "facade of democracy", nowadays there are institutional manifestations of the introduction of elements of democratic government, institutions of public power, in particular, constitutional courts, which are atypical for Arab states, are being formed. The purpose of the study is to reveal the specifics of establishing and implementing the principles of the rule of law, legality, and democracy, as well as issues of guaranteeing constitutionality in Jordan, Kuwait, Qatar, and Bahrain.

The methodological basis of the research is a philosophical dialectic-materialist approach, which involves consideration of the implementation of the principles of the rule of law, legality and democracy in the conditions of the reform of the state system, as an objective social reality that was formed and constantly evolves under the influence of internal and external contradictions along with the development of Arab society. The following methods are also applied: formal-legal, comparative-legal, socio-cultural analysis.

The author makes a warning about the inadmissibility of the literal perception of new legal concepts and institutions introduced in these states, without clarifying their true meaning and understanding the peculiarities of the state system.

Brief content. State policy and strategic development plans directly indicate the principles of the rule of law, legality and democracy as strategic goals. The texts of the constitutions regarding the establishment of the relevant principles were analyzed, and the strategic goals of the Persian Gulf monarchies regarding the implementation of the principle of the rule of law were revealed. An analysis of the legislation on the activity of constitutional courts was carried out, and a review of the practical activity of the constitutional courts of the monarchies of the Arab East was carried out.

Conclusions. The principle of the rule of law is not established at the constitutional level. The principle of legality, as the principle of activity of public authorities, is derived from the text of constitutions. The principle of the rule of law has also not been constitutionally enshrined, however, the desire for justice and ensuring human rights, equality of rights and freedoms, inviolability of the person, independent activity of judges is determined at the level of constitutions. The principle of democracy is directly enshrined in most constitutions.

When making decisions regarding the state-legal life of the IAS, the constitutional courts are guided by the constitution and international legal standards of human rights without reference to the provisions of Sharia and Islamic traditions. At the same time, the significant influence of the monarch and the government on the order of formation of the constitutional courts of the Persian Gulf is noted.

The principle of the rule of law in its content is not reduced to the principle of legality, but is considered as a guiding principle of democratization, building a just and safe society. The parallel existence of Sharia courts and secular courts, the formation of constitutional courts explains the simultaneous application of the concepts of "supremacy of Sharia", "rule of law" and "constitutionality".

In the monarchies of the Arab East, there is a dual system of supremacy: the supremacy of Sharia and the supremacy of law. They exist and develop in parallel and are not mutually exclusive. Ensuring justice and equal development conditions for all citizens is a common goal for both systems.

KEY WORDS: *human rights, constitutional reform, constitutional court, justice, Islam, Sharia law.*

REFERENCES

- 1.Kolomiiets Yu. M. Pravovyi status monarkha v derzhavakh Blyzkoho Skhodu, Mahrybu ta Yaponii: navchalnyi posibnyk. Un-t vnutr. sprav. Kh.: Vyd-vo Un-tu vnutr. sprav, 2001. 112 s. (In Ukrainian).
- 2.Levytska H. Osoblyvosti konstytutsiinoho protsesu v arabskykh derzhavakh. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia yurydychna. 2005. № 41. S. 137-141. (In Ukrainian).
- 3.Bekhruz Kh. Yslamskye tradytsyy prava: Sbornyk nauchnykh trudov. Odesskaia natsyonalnaia akademyia. Odessa: Yurydychna literatura, 2006. 293 s. (In Ukrainian).
- 4.Zinchenoko O. V. Osoblyvosti formy pravlinnia arabskykh monarkhii (porivnialnyi analiz). Visnyk natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy. 2018. № 1. Tom. 25. S. 50-64. (In Ukrainian).

- 5.Hryshko L.M. Derzhavnyi lad monarkhii Arabskoho Skhodu v umovakh modernizatsii: dysertatsiia...k.iu.n.: 12.00.02. Kharkiv 2013. 240 s. (In Ukrainian).
- 6.Serohina S. H. Forma pravlinnia: pytannia konstytutsiino-pravovoi teorii ta praktyky : monohrafiia. Kh. : Pravo, 2011.768 s. (In Ukrainian).
- 7.Waheedi Salma Guarantees and Challenges of Judicial Independence: The Constitutional Courts of Kuwait and Bahrain as Case Studies. P. 61-76. URL: <https://www.nomos-elibrary.de/10.5771/9783748912019-61.pdf> (In English).
- 8.Hryshko L.M. Osoblyvosti zaprovadzhennia konstytutsiinoho kontroliu v monarkhiakh Arabskoho Skhodu. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina. Seriiia «Pravo». 2017. Vyp. 23. S. 66-69. (In Ukrainian).
- 9.Rule of Law Index 2012-2013. The World Justice Project. URL: <https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/wjproli2012-web.pdf> (In English).
- 10.The World Justice Project. Runkings. URL: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global/2022/Jordan/Absence%20of%20Corruption/historical> (In English).
- 11.The Constitution of Jordan with all the amendments thereto. Publications of The House of Representatives. 2011. 102 p.
- 12.Kuwaiti Constitution 1962. URL: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/74769/77214/F-1696036315/KWA74769%20Eng.pdf> (In English).
- 13.Bahrain's Constitution of 2002 with Amendments through 2017. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bahrain_2017.pdf?lang=en (In English).
- 14.The Constitution of Qatar 2003. URL: <https://www.gco.gov.qa/wp-content/uploads/2016/09/GCO-Constitution-English.pdf> (In English).
- 15.Rajora, Varsha Mansingh, Comparative Analysis of Rule of Law in UK & India (January 8, 2010). URL: <https://ssrn.com/abstract=1533265> (In English).
- 16.The Constitution of Qatar 2003. URL: <https://www.gco.gov.qa/wp-content/uploads/2016/09/GCO-Constitution-English.pdf> (In English).
- 17.National action Charter Kingdom of Bahrain. <https://bahrain.bh/wps/wcm/connect/9d0fa4ed-dd6c-4b82-b521-afab47e6c0d7/National+Action+Chapter+Kingdom+of+Bahrain.pdf?MOD=AJPERES> (In English).
- 18.The Rule of Law and Citizenship. <https://kingabdullah.jo/en/page/vision/rule-law-and-citizenship> (In English).
- 19.Decision of the Constitutional Court of Jordan. URL: <https://cco.gov.jo/en-us/Documents/Decisions-of-the-Court> (In English).
- 20.Interpretative decision: Issued by the Constitutional Court of Jordan. №. 1 of 2013. URL: <https://cco.gov.jo/Portals/0/english%20desision/2013/decison-1-13%20amended.pdf> (In English).
- 21.The Interpretative Decision: Issued by the Constitutional Court of Jordan № 1 of 2022. URL: <https://cco.gov.jo/Portals/0/2022/1-2022%20%282%29.pdf> (In English).
- 22.Interpretative Decision: Issued by the Constitutional Court of Jordan № 1 of 2020. URL: <https://cco.gov.jo/Portals/0/english%20desision/2020/decision-1-2020%20amended.pdf> (In English).
- 23.Decisions of the Court of Jordan. URL: <https://cco.gov.jo/en-us/Documents/Decisions-of-the-Court> (In English).
- 24.Decisions of the Court of Jordan: Request № 06/2013. Request Subject-matter: Draft of the Association of Awqaf Imams and Employees, Article (23, 120) of the Constitution. URL: <https://cco.gov.jo/Portals/0/english%20desision/2013/decison-6-2013%20amended.pdf> (In English).
- Constitutional Court Law: Law of Jordan № 15 Issued on 16/06/2012. URL: <https://cco.gov.jo/Portals/0/ConstitutionalCourtLaw.pdf> (In English).

The article was received by the editors 03.04.2023

The article is recommended for printing 12.05.2023

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-08>

УДК 342.7

А.А. ДЬЯКОВА,

аспірантка юридичного факультету

E-mail: a.a.dyakova22@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1900-8868>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ЮРИДИЧНІ ПІДСТАВИ ДЛЯ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ ЯК НОСІЇВ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД

АНОТАЦІЯ. У статті аналізуються юридичні підстави для обґрунтування правового статусу засуджених саме як носіїв конституційних прав і свобод, а також потреби у комплексному аналізі цієї проблематики з точки зору науки конституційного права України. Адже такий підхід виступає як важливе й необхідне доктринальне підґрунтя для комплексного удосконалення пенітенціарного законодавства та практики його реалізації. Проте на підставі аналізу здобутків сучасної правової доктрини констатується той факт, що таких досліджень явно бракує. Натомість, основна увага приділяється дослідженню прав і свобод осіб, що відбувають покарання у межах інших юридичних наук. Доводиться теза про те, що погляд на названу проблематику з точки зору науки конституційного права України дозволить розкрити ті фундаментальні та найважливіші аспекти, які об'єктивно не можуть бути виявлені у межах дослідження інших юридичних наук. Так, зокрема, це дозволить поглянути на існуючі права, свободи та обов'язки засуджених критично та під кутом зору високих конституційних стандартів у цій сфері, а також сформувати наукове підґрунтя для докорінного реформування правового статусу засуджених та внутрішньо-організаційних механізмів його забезпечення.

На підставі аналізу конституційного тексту робиться висновок про суттєву увагу конституціонодавця до правового становища засуджених в Україні. Такий підхід надає цьому статусу не лише стабільність та визначеність в умовах сьогодення, але й чітке спрямування на майбутнє. У зв'язку з цим, зазначається, що формування конституційно-правового статусу засуджених здійснюється не лише завдяки конкретним конституційним нормам, що стосуються цих питань, але й завдяки юридичним властивостям Конституції України як нормативно-правового акту та природі покарання, на підставі призначення якого особа набуває статусу засудженого.

З урахуванням вищевикладеного робиться загальний висновок про те, що на сьогодні є всі підстави для того, аби говорити саме про конституційно-правовий статус засуджених в Україні, що зумовлено тим, що такі особи є повноцінними носіями конституційних прав і свобод. У зв'язку з цим, актуальним є погляд на названу проблематику з точки зору науки конституційного права України.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: конституційно-правовий статус осіб, Конституція України як Основний Закон України, конституційно-правовий статус засуджених, носії конституційних прав і свобод.

Як цитувати: Дьякова А.А. Юридичні підстави для обґрунтування правового статусу засуджених як носіїв конституційних прав і свобод. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2023. Вип. 35. С. 79-85. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-08>

In cites: Diakova A.A. (2023). Legal grounds for justification of the legal status of the convicted as bearers of constitutional rights and freedoms. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 79-85. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-08> (in Ukrainian)

Актуальність. Проблема забезпечення конституційно-правового статусу засуджених в Україні є однією з найважливіших на сучасному етапі розвитку державності. Зумовлено це тим, що з одного боку засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду (частина

3 статті 63 Конституції України), а з іншого – тим соціальним запитом, що сформувався у суспільстві стосовно функціонування пенітенціарної системи та можливостей реалізації покарання, яке не може бути жорстоким, нелюдським та таким, що принижує гідність засудженого (част. 2 статті 28 Основного Закону України). У зв'язку з цим, дослідження правового становища

засуджених з точки зору науки конституційного права України виступає як важливе й необхідне доктринальне підґрунтя для комплексного удосконалення пенітенціарного законодавства та практики його реалізації.

Виклад основного матеріалу. Аналіз здобутків сучасної правової доктрини дозволяє констатувати той факт, що досліджень цієї проблематики з точки зору науки конституційного права України явно бракує. Натомість, основна увага приділяється дослідженню прав і свобод осіб, що відбувають покарання у межах інших юридичних наук. У першу чергу, йдеться про дослідження у межах спеціальності 12.00.08 - кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право. Зокрема, у межах цієї спеціальності варто виокремити дослідження О. В. Краснокутського, присвячене міжнародно-правовим механізмам забезпечення прав засуджених до позбавлення волі, О. О. Прасова, що стосується кримінально-виконавчих засад забезпечення немайнових прав засуджених до позбавлення волі та ін.

Вказана проблематика розглядалася і під кутом зору процесуального статусу засудженого. Так, Л. Я. Стрельбіцька захистила дисертацію за темою: "Процесуальний статус засудженого в кримінальному провадженні України" у межах спеціальності 12.00.09 — кримінальний процес і криминологія; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. У межах цієї спеціалізації варто назвати також і дисертацію, захищену Н. Г. Габлей "Засуджений, виправданий як суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності".

Крім того, названа проблематика опосередковано піднімається у межах досліджень, проведених науковцями, що належать до спеціальності 12.00.07 – адміністративне право і процес. Так, серед указаної спрямованості можна виділити роботи таких дослідників: Ю. Д. Гусак Адміністративно-правове регулювання режиму утримання осіб в місцях несвободи, А. М. Легенький "Адміністративно-правове забезпечення реформування пенітенціарної системи України в умовах євроінтеграції"; О. О. Яворська "Адміністративно-правові засади забезпечення особистої безпеки засуджених у виховних колоніях України", О. С. Почанська "Адміністративно-правове забезпечення прав громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні".

Зустрічаються майже поодинокі дослідження названих питань у межах спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень. Зокрема, можна назвати історико-правове дослідження, проведене В. В. Россіхінім. Але воно лише опосередковано стосується правового статусу засуджених, оскільки основну увагу було приділено питанням ролі та місця пенітенціарних установ у радянській моделі державності України.

І нарешті, названі питання піднімаються і в межах науки міжнародного права (спеціальність 12.00.11). Так, Ю. О. Толстенко розглядала питання міжнародного співробітництва у сфері пенітенціарної системи, а саме розглядала основні правила та принципи поведіння з особами, позбавленими волі за рішенням МКС, та проаналізувала діяльність основних механізмів та органів, відповідальних за дотримання прав таких осіб.

Безперечно, наведені та деякі інші дослідження здійснюють свій внесок як у питання організації та функціонування пенітенціарної системи, так і у питання дотримання та реалізації прав засуджених.

Разом із тим, вважаємо, що без всебічного аналізу названої проблематики з точки зору науки конституційного права України дослідження правового статусу засуджених буде не повним та у деяких випадках такими, що позбавлене чітких та концептуальних орієнтирів й високих стандартів.

Адже, як зауважував видатний конституціоналіст Ю. М. Тодика, конституційні права і свободи, як об'єкт дослідження конституційного права України, виступають юридичною базою всіх прав і свобод, що зафіксовано у поточному законодавстві (всіх галузевих прав і свобод), оскільки вони містять найбільш змістовні й принципові положення у відповідних сферах суспільних відносин.

Погляд на названу проблематику з точки зору науки конституційного права України дозволить розкрити ті фундаментальні та найважливіші аспекти, які об'єктивно не можуть бути виявлені у межах дослідження інших юридичних наук. Так, зокрема, саме такий підхід дозволить поглянути на існуючі права, свободи та обов'язки засуджених критично та під кутом зору високих конституційних стандартів у цій сфері, а також сформувати наукове підґрунтя для докорінного реформування правового статусу

засуджених та внутрішньо-організаційних механізмів його забезпечення.

Отже, первинно потрібно з'ясувати статус засуджених як носіїв конституційних прав і свобод. Це зумовлено тим, що саме конституційні права і свободи покликані забезпечити необхідний простір та пріоритетні вектори розвитку для поточного законодавства, що покликано деталізувати й розвивати, закріплені в Конституції України основні права та свободи. Цей концептуальний підхід повною мірою стосується і кримінально-виконавчого законодавства та роботи з його удосконалення. О. П. Васильченко та А. В. Матат указують на те, що те чи інше конституційне право людини здебільшого знаходить більш детальний зміст у поточному законодавстві. Саме тому, коли ми говоримо про деталізований розвиток у поточному законодавстві, у тому числі й в кримінальному-виконавчому, конкретного конституційного права як першооснови, то постає нагальна потреба у комплексному аналізі цієї першооснови.

У зв'язку з цим, постає питання про обґрунтування підходу, відповідно до якого засуджені виступають повноцінними носіями конституційних прав і свобод з метою більш детального розуміння кожного конституційного права й свободи як підґрунтя для їх належного розвитку у межах кримінально-виконавчого законодавства України.

Важливою характерною особливістю конституційних прав і свобод є те, що вони закріплюються на рівні Конституції України.

У зв'язку з цим, слід звернути увагу на те, що Конституція України у цілій низці своїх норм створює належне підґрунтя як для виокремлення конституційно-правового статусу засуджених, так і для належної реалізації та захисту їхніх прав і свобод.

У першу чергу, слід назвати конституційну норму, зафіксовану у частині 3 статті 63 Основного Закону України про те, що засуджені користуються усіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених законом та встановлених вироком суду. Указана норма на конституційному рівні вказує на широкий спектр конституційних прав і свобод, які повною мірою поширюються на засуджених, окрім тих обмежень, що визначено виключно законом та встановлено вироком суду. З приводу цієї норми слід звернути увагу на таке.

Перше. Про користування конституційними правами та про відповідні обмеження встановлено на конституційному рівні (частина 3 статті 63 Конституції України). Наведене підкреслює особливий підхід конституціодавця до вирішення питань гарантування прав і свобод засуджених. Як приклад, варто вказати на вирішення цих питань щодо інших категорій осіб (військовослужбовців, державних службовців тощо). Зокрема, про можливість користування конституційними правами і свободами та про обмеження військовослужбовців йдеться не на конституційному рівні, а на рівні поточного законодавства (частина 1 статті 9 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України та частина 1 статті 1-2 Закону України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей". Як видно, підхід до засуджених інший.

Друге. Частина 3 статті 63 Конституції України, як витікає з її положень, установлює загальне правило, у відповідності до якого засуджені користуються всіма правами людини й громадянина, передбаченими Конституцією України. Обмеження тих чи інших прав і свобод фактично розглядається як виняток.

Третє. Винятковий характер обмежень прав і свобод засуджених знаходить свій прояв у чіткій вказівці на юридичний механізм таких обмежень. Зокрема, вказано на те, що такі обмеження повинні визначатися законом і встановлюватися у вироку суду.

Той факт, що обмеження прав і свобод засуджених визначаються у нормативно-правових актах за юридичною силою не нижче закону, також вказує на конституційно-правовий статус засуджених та відповідає низці конституційних норм про обмеження прав і свобод виключно законом (частина 1 статті 33, частина 3 статті 34, частина 2 статті 35 тощо). При цьому, загальна конституційна норма про обмеження (частина 1 статті 64 Конституції України) вказує на те, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Отже, для обмеження конституційних прав і свобод засуджених створено належний конституційно-правовий механізм. Так, у Конституції вказано на можливість обмеження названої категорії осіб (частина 3 статті 63), а також вказано на те, що такі обмеження встановлюються законом та визначаються

вироком суду, який теж виноситься виключно на підставі закону.

У порівняльному аспекті слід указати на те, що такі чіткі підходи не завжди застосовуються до інших категорій осіб. Так, згідно з частиною 1 статті 9 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, військовослужбовці Збройних Сил України мають права і свободи з урахуванням особливостей, що визначаються Конституцією України, законами України з військових питань, статутами Збройних Сил України та іншими нормативно-правовими актами. Як видно, імператив про обмеження прав і свобод на рівні закону у цьому випадку не дотримано.

Стосовно того, що обмеження конституційних прав і свобод засуджених не лише визначаються законом, але і встановлюються у вирокі суду, варто зазначити те, що Конституція України запроваджує відповідний механізм забезпечення правосудності вироків. Так, відповідно до частини 1 та 3 статті 62 Основного Закону України, особа вважається невинуватою у вчиненні злочину та не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду. При цьому, обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, що було одержано незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви стосовно доведеності вини особи тлумачаться на користь останньої.

Наведені конституційні гарантії правосудності вирокі суду слід розглядати у контексті норми, зафіксованої у частині 3 статті 63 Конституції України, що додатково вказує на те, що засуджені є повноцінними носіями конституційних прав і свобод.

Держава, проводячи та реалізуючи свою пенітенціарну політику, на рівні закону може запроваджувати відповідні види покарань та порядок і умови їх виконання (пункт 22 частини 1 статті 92 Конституції України). У цьому випадку розсуд держави в аспекті реалізації цієї політики є достатньо широким. Разом із тим, Конституція України створює умови для того, щоб такий розсуд не був безмежним та волонтаристським. Для цього існує жорсткий конституційний імператив, передбачений частиною 2 статті 28 Основного Закону України, який застерігає, що покарання не може бути жорстоким, нелюдським та таким, що принижує гідність засудженого. Це ж положення стосується й питань обмеження конституційних прав і свобод засуджених,

реалізації верховенства права при запровадженні таких обмежень на рівні закону.

В аспекті конструювання та реалізації конституційно-правового статусу засуджених слід урахувати пункт 14 частини 1 статті 92 Конституції України про те, що виключно законами України визначаються організація й діяльність органів та установ виконання покарань. Указану норму варто розглядати у контексті засад конституційного ладу України, де безпосередньо вказано на те, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачено Конституцією та законами України (частина 2 статті 19 Основного Закону України).

У зв'язку з цим, органи і установи виконання покарань, реалізуючи свої повноваження щодо засуджених, будуть здійснювати лише таку діяльність, яка визначається законами.

При цьому варто враховувати і те, що Конституція України містить широкий спектр й інших норм, які стосуються конституційно-правового статусу засуджених в Україні.

Формування конституційно-правового статусу засуджених здійснюється не лише завдяки конкретним конституційним нормам, що стосуються цих питань, але й завдяки юридичним властивостям Конституції України як нормативно-правового акту та природі покарання, на підставі призначення якого особа набуває статусу засудженого.

Потреба у формуванні конструкції «конституційно-правовий статус засуджених» зумовлено природою вказаних осіб. Вона, з одного боку, потребує належних гарантій відбування покарання для вказаних осіб тут і зараз, тобто у теперішньому часі. А, з іншого, ця природа має чітке спрямування на майбутнє, що зумовлено природою покарання, яке полягає у тому, що у майбутньому, після відбування покарання, відбудеться формування нової особистості та повноправного члена суспільства. Згідно з частиною 2 статті 50 Кримінального кодексу України, покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання учиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так й іншими особами. А у частині 1 статті 1 Кримінально-виконавчого кодексу України встановлено, що відповідне законодавство України регламентує порядок та умови виконання й відбування

кримінальних покарань із метою захисту інтересів особи, суспільства та держави шляхом створення умов для виправлення й ресоціалізації засуджених, запобігання учиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так й іншими особами, а також запобігання тортурам і нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

При цьому слід ураховувати те, що Конституція з одного боку є нормативно-правовим актом, який регулює релевантні суспільні відносини, а з іншого вона є програмним документом, який орієнтує на майбутнє. Як зауважує О. І. Радченко, Конституцію також можна розглядати як довгострокову програму співпраці та співіснування різних соціальних, політичних, демографічних, етнічних та інших груп населення, взаємовідносин суспільства із державою, визначення магістральних напрямів державної політики у різних сферах суспільного життя. Іншими словами, Основний Закон є програмою розвитку основних суспільно-політичних інститутів у коротко-, середньо- й довгостроковій перспективі. У зв'язку з цим, коли ми говоримо про конституційно-правовий статус, то йдеться про статус, який встановлюється у першу чергу Конституцією України та це надає йому не лише стабільність та визначеність в умовах сьогодення, але й чітке спрямування на майбутнє.

З метою обґрунтування статусу засуджених саме як носіїв конституційних прав і свобод варто також звернути увагу на те, що у цьому аспекті існують не лише юридичні підстави для цього, деякі з яких ми навели вище. Існують також і фактичні підстави.

Не вдаючись їх до детального аналізу, оскільки це буде предметом окремого дослідження, варто вказати на таке. Беручи до уваги те, що держава відповідає за осіб, що перебувають під її контролем, до яких належить значна частина засуджених, то таких осіб можна віднести до вразливої категорії, порушення прав і свобод яких може тягти за собою значні наслідки.

Саме тому, враховуючи особливу місію держави в цілому та її пенітенціарної системи зокрема у сфері забезпечення безпеки, законності та правопорядку, формування доктринальних підходів до конструювання збалансованого конституційно-правового статусу засуджених є запорукою належної організації виконання покарань та захисту інтересів особи, суспільства та держави.

Висновок. Отже, на сьогодні є всі підстави для того, щоб говорити саме про конституційно-правовий статус засуджених в Україні, що зумовлено тим, що такі особи є повноцінними носіями конституційних прав і свобод.

У зв'язку з цим, актуальним є погляд на названу проблематику з точки зору науки конституційного права України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Васильченко О. П., Матат А. В. Конституційні права людини: зміст, функції та рамки обмеження / Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/116-chapter_manuscript-2996-1-10-20200710_0.pdf
2. Габлей Н. Г. Засуджений, виправданий як суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". Одеса, 2009. 20 с.
3. Гусак Ю.Д. Європейські стандарти утримання осіб в місцях несвободи. Суми, 2019. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/75830/1/Gusak_masters_thesis.pdf
4. Конституційне право : підручник / за заг. ред. О. С. Бакумова, Т. І. Гудзь, М. І. Марчука ; [О. С. Бакумов, Л. Д. Варунц, Т. І. Гудзь та ін.], Харків. нац. ун-т внутр. справ ; ; передм. М. І. Марчука. Харків, 2019. С. 31.
5. Краснокутський О.В. Поняття міжнародно-правових механізмів забезпечення прав засуджених до позбавлення волі. *Право і суспільство*. Харків. Вип.6. 2017. С.166-172.
6. Легенький А. М. Реформування пенітенціарної системи України в умовах євроінтеграції як адміністративно-правова наукова проблема. *Наука і правоохорона*. 2019. № 1. С. 114-122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nip_2019_1_17.
7. Почанська, О. С. Адміністративно-правове забезпечення прав громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні: сучасний стан та шляхи розвитку. *Сучасні проблеми адміністративного права та процесу : тези доп. учасників Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 черв. 2017 р.)* / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ, каф. адмін. права і процесу ф-ту № 3. – Харків, 2017. – С. 160-163.
8. Прасов О.О. Кримінально-виконавчі засади забезпечення немайнових прав засуджених до позбавлення волі: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2021. 40 с.
9. Россіхін, В. В. Роль та місце пенітенціарних установ в радянській моделі державності України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 40 с.

10. Стрельбіцька Л.Я. Процесуальний статус засудженого в кримінальному провадженні України. Львів, 2015. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/Дисертація-3.pdf>

11. Тодика Ю. М. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні / Ю. М. Тодика, О. Ю. Тодика. - К. : Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2004. С. 88-89.

12. Толстенко Ю.О. Міжнародне співробітництво в пенітенціарній сфері. Харків, 2015. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/AFTOREF/Tolstenko_2015.pdf

13. Яворська О.О. Адміністративно-правові засади забезпечення особистої безпеки засуджених у виховних колоніях України. Київ, 2016. URL: https://uu.edu.ua/upload/Nauka/Specializovani_vcheni_radi/Yavorska/____.pdf

Стаття надійшла до редакції 20.04.2023

Стаття рекомендована до друку 23.05.2023

A.A. DIAKOVA

PhD student, Faculty of Law,

E-mail: a.a.dyakova22@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1900-8868>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

LEGAL GROUNDS FOR JUSTIFICATION OF THE LEGAL STATUS OF THE CONVICTED AS BEARERS OF CONSTITUTIONAL RIGHTS AND FREEDOMS

ANNOTATION: The article analyzes the legal grounds for substantiating the legal status of convicts as holders of constitutional rights and freedoms, as well as the need for a comprehensive analysis of this issue from the point of view of the science of constitutional law of Ukraine. After all, such an approach acts as an important and necessary doctrinal basis for comprehensive improvement of penitentiary legislation and the practice of its implementation. However, on the basis of the analysis of the achievements of modern legal doctrine, the fact is stated that such studies are clearly lacking. Instead, the main attention is paid to the study of the rights and freedoms of persons serving a sentence within the framework of other legal sciences. The thesis is proved that a look at the mentioned problem from the point of view of the science of constitutional law of Ukraine will allow to reveal those fundamental and most important aspects that cannot objectively be revealed within the scope of the study of other legal sciences. So, in particular, it will make it possible to look at the existing rights, freedoms and duties of convicts critically and from the perspective of high constitutional standards in this area, as well as to form a scientific basis for the fundamental reform of the legal status of convicts and the internal organizational mechanisms for ensuring it.

On the basis of the analysis of the constitutional text, a conclusion is made about the substantial attention of the constitution maker to the legal position of convicts in Ukraine. Such an approach gives this status not only stability and certainty in today's conditions, but also a clear direction for the future. In this regard, it is noted that the formation of the constitutional-legal status of convicts is carried out not only thanks to the specific constitutional norms concerning these issues, but also thanks to the legal properties of the Constitution of Ukraine as a normative-legal act and the nature of the punishment, based on the appointment of which a person acquires the status of a convicted person.

Taking into account the above, a general conclusion is made that today there is every reason to talk about the constitutional and legal status of convicts in Ukraine, which is due to the fact that such persons are full bearers of constitutional rights and freedoms. In this regard, it is relevant to look at the mentioned problem from the point of view of the science of constitutional law of Ukraine.

KEY WORDS: *constitutional and legal status of persons, the Constitution of Ukraine as the Basic Law of Ukraine, constitutional and legal status of convicts, holders of constitutional rights and freedoms.*

REFERENCES

1. Vasylychenko O. P., Matat A. V. Constitutional human rights: content, functions and limitations / Human rights in Ukraine and in foreign countries: problems of theory and legal regulation. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/116-chapter_manuscript-2996-1-10-20200710_0.pdf. (In Ukrainian)

2. Gabley N. G. Convicted, acquitted as subjects of criminal procedural activity: autoref. thesis ... candidate law Sciences: 12.00.09 / National "Odesa Law Academy" University. Odesa, 2009. 20 p. (In Ukrainian)

3. Husak Yu.D. European standards for detention of persons in places of deprivation of liberty. Sumy, 2019. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/75830/1/Gusak_masters_thesis.pdf. (In Ukrainian)

4. Constitutional law: a textbook / in general. ed. O. S. Bakumov, T. I. Gudz, M. I. Marchuka; [AT. S. Bakumov, L. D. Varunts, T. I. Hudz, etc.], Kharkiv. national University of Internal Affairs cases; prev. M. I. Marchuk. Kharkiv, 2019. P. 31. (In Ukrainian)

5. Krasnokutskyi O.V. The concept of international legal mechanisms for ensuring the rights of those sentenced to deprivation of liberty. Law and society. Kharkiv. Issue 6. 2017. P. 166-172. (In Ukrainian)

6. Legenkyi A.M. Reforming the penitentiary system of Ukraine in the conditions of European integration as an administrative and legal scientific problem. *Science and law protection*. 2019. No. 1. P. 114-122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nip_2019_1_17. (In Ukrainian)

7. Pochanska, O. S. Administrative and legal protection of the rights of citizens sentenced to deprivation of liberty in Ukraine: current state and ways of development. *Modern problems of administrative law and process: theses addendum. participants of the All-Ukrainian science and practice conf. (Kharkiv, June 30, 2017)* / Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kharkiv. national University of Internal Affairs affairs, cafe admin of Law and Process of Law No. 3. - Kharkiv, 2017. P. 160-163. (In Ukrainian)

8. Prasov O.O. Criminal-executive principles of ensuring the non-property rights of those sentenced to imprisonment: autoref. thesis ... Doctor of Law. of science Zaporizhzhia, 2021. 40 p. (In Ukrainian)

9. Rossikhin, V.V. The role and place of penitentiary institutions in the Soviet model of Ukrainian statehood: autoref. thesis ... Doctor of Law. Sciences: 12.00.01. Hark. national University of Internal Affairs affairs. Kharkiv, 2016. 40 p. (In Ukrainian)

10. Strelbytska L.Ya. Procedural status of the convicted in the criminal proceedings of Ukraine. Lviv, 2015. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/Dissertation-3.pdf>. (In Ukrainian)

11. Todyka Yu. M. Constitutional and legal status of a person and a citizen in Ukraine / Yu. M. Todyka, O. Yu. Todyka. - K.: Concern "In Yure Publishing House", 2004. P. 88-89. (In Ukrainian)

12. Tolstenko Yu.O. International cooperation in the penitentiary sphere. Kharkiv, 2015. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/AFTOREF/Tolstenko_2015.pdf. (In Ukrainian)

13. Yavorska O.O. Administrative and legal principles of ensuring the personal safety of convicts in educational colonies of Ukraine. Kyiv, 2016. URL: https://uu.edu.ua/upload/Nauka/Specializovani_vcheni_radi/Yavorska/____.pdf. (In Ukrainian)

The article was received by the editors 20.04.2023

The article is recommended for printing 23.05.2023

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-09>

УДК 342.4:351.86(477)

Н.О. КОМИССАРОВА

кандидат юридичних наук,
доцент, начальник кафедри державної безпеки
факультету забезпечення державної безпеки

E-mail: kominata@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6895-6891>

Київський інститут Національної гвардії України
м. Київ, 03179, Житомирське шосе, 19

О.В. ТКАЧЕНКО

кандидат юридичних наук, старший дослідник,
доцент кафедри державної безпеки
факультету забезпечення державної безпеки

E-mail: oleksandr2000@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3485-6603>

Київський інститут Національної гвардії України
м. Київ, 03179, Житомирське шосе, 19

В.В. МАЛЬЦЕВ

старший викладач кафедри державної безпеки
факультету забезпечення державної безпеки

E-mail: mvyv79@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3520-1152>

Київський інститут Національної гвардії України
м. Київ, 03179, Житомирське шосе, 19

А.Л. БЕЙКУН

викладач кафедри державної безпеки
факультету забезпечення державної безпеки

E-mail: krobatin@meta.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2016-2077>

Київський інститут Національної гвардії України
м. Київ, 03179, Житомирське шосе, 19

ПРАВОВА ПРОБЛЕМАТИКА ДІЄВОСТІ СУБ'ЄКТІВ СИЛ БЕЗПЕКИ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ З ОГЛЯДУ НА НЕОБХІДНІСТЬ ДОТРИМАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ ДІЯЛЬНОСТІ

АНОТАЦІЯ. Стаття розглядає правову проблематику дієвості суб'єктів сил безпеки сектору безпеки і оборони з огляду на необхідність дотримання конституційних принципів у їхній діяльності. Система забезпечення національної безпеки Української держави повинна створювати єдиний державно-правовий механізм, у якому чітко визначені елементи безпеки, вирішувати завдання і виконувати функції щодо захисту життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства в межах повноважень, визначених чинним законодавством. Визначено необхідність розвитку законодавства та інших нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері забезпечення національної безпеки, що, у свою чергу, потребує, безперечно, нового праворозуміння, яке набуває прикладної довершеності у правотворчості й правореалізації. Зроблено висновок про необхідність приділяти постійну увагу встановленню та належному правовому забезпеченню чинників сучасного безпекового середовища, що впливають на правові відносини у сфері національної безпеки, насамперед, з огляду на необхідність побудови ефективного правового механізму функціонування суб'єктів сектору безпеки і оборони в умовах спеціальних правових режимів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: суб'єкти сил безпеки, сектор безпеки і оборони, конституційні принципи діяльності, загрози та небезпеки, національна безпека.

Як цитувати: Комісарова Н.О., Ткаченко О.В., Мальцев В.В., Бейкун А.Л. Правова проблематика дієвості суб'єктів сил безпеки сектору безпеки і оборони з огляду на необхідність дотримання конституційних принципів діяльності. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2023. Вип. 35. С. 86-96. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-09>

In cites: Komissarova N.O., Tkachenko O.V., Maltsev V.V., Beikun A.L. (2023). Legal issues of the effectiveness of the security and defense sector's security forces in view of the need to comply with the constitutional principles of activity. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 86-96. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-09> (in Ukrainian)

Актуальність дослідження. Розбудова Української держави, насамперед, в умовах посилення до критичного рівня загроз та небезпек зовнішнього характеру, у першу чергу, в умовах відсічі збройної агресії російської федерації проти України, невпинний поворот українського суспільства до засад гуманізму і справедливості, пошук шляхів його демократичного розвитку, - актуалізує використання й наповнення реальним демократичним змістом основних принципів нормативно-правового регулювання системи забезпечення національної безпеки та, відповідно, пошук гармонійного співвідношення ефективного функціонування суб'єктів сектору безпеки і оборони з необхідністю дотримання конституційних принципів при реалізації ними своїх функцій та повноважень. А оскільки сектор безпеки і оборони виступає головним складовим елементом механізму забезпечення національної безпеки, й по суті визначає його змістову спрямованість, то важливо з'ясувати, на основі яких засад має формуватись і функціонувати зазначений сектор, тобто, який зміст принципів нормативно-правового регулювання його організації та діяльності.

Відповідно, присутнє розуміння тієї головної обставини, що захист національної безпеки є не тільки державною, а й суспільно-політичною справою. Тому, нормативно-правове регулювання забезпечення національної безпеки не дозволить досягти бажаних результатів без виваженої державної політики, спрямованої на захист основ демократії і, відповідно, національної безпеки.

Метою даного дослідження є теоретичне узагальнення проблем нормативно-правового забезпечення національної безпеки, проблематика функціонування суб'єктів оборонно-безпекового сектору в умовах необхідності дотримання конституційних принципів діяльності та виокремлення напрямків поліпшення суспільнобезпекових відносин.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, національна безпека - захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, охорони дитинства, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики,

культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, кібербезпеки та кіберзахисту, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондів ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам.

Оснoву нормативно-правового забезпечення національної безпеки складають: формування та підтримка його нормативно-правової бази як юридичного засобу досягнення реальної упорядкованості системи національної безпеки.

Нормативна база, на погляд ряду провідних дослідників у сфері національної безпеки являє собою організаційно-функціональний образ системи національної безпеки, виражений юридичною мовою, і який відповідає її цільовому призначенню. При цьому правові норми забезпечують моделювання як самої системи національної безпеки, так і її підсистем, нормування та формалізацію їх функціональних, організаційних та інформаційних структур, а також самі виконують інформаційну функцію.

Державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямована на захист: людини і громадянина - їхніх життя і гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності; суспільства - його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку; держави - її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності; території, навколишнього природного середовища – від надзвичайних ситуацій.

Як відомо, основними принципами, що визначають порядок формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони, є:

1) верховенство права, підзвітність, законність, прозорість та дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектору безпеки і оборони та застосуванням сили;

2) дотримання норм міжнародного права, участь в інтересах України у міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки;

3) розвиток сектору безпеки і оборони як основного інструменту реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони;

4) пріоритет прав і свобод людини і громадянина; верховенство права; пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів;

5) своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам;

6) чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки;

7) демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони та іншими структурами в системі національної безпеки.

Відповідно, фундаментальними національними інтересами України є:

1) державний суверенітет і територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України;

2) сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення;

3) інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами.

Загрози національній безпеці України та відповідні пріоритети державної політики у сферах національної безпеки і оборони визначаються у Стратегії національної безпеки України, Стратегії воєнної безпеки України, Стратегії кібербезпеки України, інших документах з питань національної безпеки і оборони, які схвалюються Радою національної безпеки і оборони України і затверджуються указами Президента України.

Національна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в

установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах.

Система національної безпеки являє собою реальне існуюче матеріальне утворення, що складається із окремих відносно самостійних і певним чином взаємопов'язаних між собою підсистем. Слід також зазначити, що такими підсистемами можуть бути лише такі реальності, які, маючи певну самостійність, беруть участь у взаємодії, утворюють ту чи іншу цілісну систему і виконують у ній чітко визначені функції. Сприймаючи ієрархічність побудови та функціонування соціальних систем, зауважимо, що система національної безпеки Української держави є доволі складною, цілісною, багаторівневою, соціальною відкритою системою, яка формується та функціонує під впливом багатьох чинників як внутрішнього, так і зовнішнього середовища. Система національної безпеки України діалектично поєднує певну кількість підсистем та елементів, що зумовлена об'єктивними законами розвитку людини, суспільства та держави і розглядається як відкрита динамічна система у сукупності її найважливіших внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків.

Закони у сфері національної безпеки і оборони за своїм політико-правовим змістом, предметом правового регулювання та юридичною силою займають після Конституції особливе місце, органічно розвивають, продовжують її. Цим законам відводиться надзвичайно важлива роль у забезпеченні конституційного регулювання суспільних відносин, що складаються у процесі захисту національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. Такі закони входять безпосередньо в систему конституційного законодавства України. Їх політико-правовий зміст визначений, насамперед, найважливішим політико-правовим документом України - Конституцією України. Саме Конституцією визначається, який закон слід ухвалити у сфері національної безпеки і оборони, відповідно з яким має бути розвинута та чи інша її стаття. Проте, слід зазначити, що конституційні закони, на відміну від Основного Закону, своїм регламентуючим впливом охоплюють не всю конституційну матерію, а лише окремі, до того ж, найважливіші її сфери, де їх важливість, зокрема, суспільні відносини, що складаються у сфері національної безпеки і оборони,

необхідність їх юридичної фіксації саме у формі конституційних законів прямо визначається Конституцією України.

Як зазначає А.В. Янчук, цілями формування сучасних основ нормативно-правового забезпечення національної безпеки мають бути:

- юридичне визначення та закріплення наявних у галузі національної безпеки відносин;

- визначення основ правового регулювання цих відносин;

- формування нових відносин, які не врегульовані чинним законодавством, але є украй потрібними в умовах сьогодення;

- ліквідацію відносин та ситуацій, віджилих, що гальмують розвиток системи національної безпеки.

Характеризуючи найбільш вагомими риси юридичної природи законів у сфері національної безпеки і оборони як джерел конституційного права, слід зазначити таке:

- ці закони, з огляду на їх соціально-політичну значущість, після Конституції посідають особливе місце й утворюють відносно самостійний нормативно-правовий масив взаємопов'язаних актів, якими регулюються суспільні відносини у сфері національної безпеки і оборони;

- закони у сфері національної безпеки і оборони мають пріоритет перед звичайними законами;

- закони у сфері національної безпеки і оборони мають чітко окреслену сферу регулювання;

- за своїм змістом і функціональним призначенням закони у галузі національної безпеки і оборони мають комплексний характер з доволі широкою сферою застосування;

- для них характерна підвищена стабільність і відповідні строки дії;

- їм притаманна конкретно регулятивна дія, тобто реалізація норм у правовідносинах у сфері національної безпеки і оборони. Доречно зазначити, що задеклароване у Конституції України положення, згідно з яким вона є правовою, соціальною та демократичною державою, засвідчує необхідність розбудови та подальшого вдосконалення законодавства у галузі національної безпеки. У зв'язку з цим, безумовною аксіомою вбачається твердження А.В. Рубана відносно того, що необхідність нормативно-правового регулювання захисту національних інтересів залежатиме від вибору інструментарію розуміння самих національних інтересів та механізму їх втілення.

Здійснюючи аналіз законодавчого забезпечення системи національної безпеки, необхідно зазначити про відсутність у більшості цих законів механізму їх реалізації та контролю за їх виконанням, а також і передбаченої законодавством відповідальності за порушення вимог чинного законодавства щодо забезпечення національної безпеки. Зазначене дає підстави виокремити основні прогалини законотворчої діяльності у сфері забезпечення національної безпеки, до яких слід віднести такі:

- певний абстракціонізм змістового навантаження «безпекових» нормативно-правових актів, насамперед, актів законодавства, які, як правило є суто декларативними та такими, у яких певна теоретико-системна побудова хоча і є логічно обгрунтованою, проте відірваною від практичних реалій суспільно-політичного життя, і, навіть, державного будівництва;

- при розробленні, прийнятті, внесенні змін у чинні «безпекові» закони, як правило, не враховується динаміка суспільних відносин; означені акти, що об'єднані змістовими та родовими ознаками часто закріплюють певний статус де-факто, і, відповідно, не є такими, що регулюють відповідні відносини у зв'язку з чітко визначеними стратегічними пріоритетами та орієнтирами розбудови держави;

- швидкоплинні зміни політичної кон'юнктури фактично не залишають місця для можливості спрогнозованого розвитку законодавства з питань національної безпеки та оборони у напрямку реалізації найваж-ливіших пріоритетів державного будівництва, розвитку та реформування сектору безпеки і оборони, спрямування зусиль у зовнішній політиці, економіки, екологічної, інформаційної безпеки тощо;

- численні стратегії, концепції, програми розвитку галузей та сфер сектору безпеки і оборони є суто декларативними, не прив'язаними змістовно до чинного галузевого законодавства (хоча останнім, як правило, і передбачені), констатують загальновідомі факти без пропозицій алгоритмів нейтралізації кризових явищ, загроз, небезпек або навпаки, - покрокових заходів щодо розвитку певних забезпечуючих механізмів чи організаційних структур;

- відсутність чітких нормативно-визначених алгоритмів взаємодії вищих владних структур з «силовим сегментом» сектору безпеки і оборони при виникненні та розвиткові тих чи

інших кризових явищ, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру;

- відсутність професійно-виваженого підходу при створенні робочих груп по розробці проектів нормативно-правових актів «безпекової» сфери та відсутність інформативного забезпечення законотворців.

Разом з тим, ще аналітичною доповіддю Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки» у 2014 р. були передбачені дієві кроки як по реформуванню законодавства у сфері сектору безпеки і оборони, так і реформування системи національної безпеки держави взагалі. Зокрема, передбачалось нормативно-правове забезпечення наступних кроків:

розбудова оновлених органів сектору безпеки і оборони відповідно до загальноєвропейських норм, із запровадженням принципів державності, патріотизму, компетентності, демілітаризації, координування, ефективної взаємодії, чіткого розподілу завдань і усунення дублювання функцій;

індивідуальний підхід до кадрів та збереження високопрофесійного потенціалу, без втрати боєздатності правоохоронних, розвідувальних, судових органів, спецслужб;

запровадження нових цивільно-військових відносин;

врахування соціальних змін, особливо динамічних і таких, що «бухливо» розвиваються при оновленні «національно-безпекового» законодавства;

уточнення компетенції, правових, організаційних та інших засад функціонування державних і недержавних суб'єктів сектору безпеки, способів удосконалення кадрового забезпечення;

дієвий соціальний і правовий захист особового складу силових структур сектору безпеки і оборони;

виважена бюджетна політика у сфері національної безпеки;

відповідність процесу інтеграції держави в європейський та євроатлантичний політичний, економічний і безпековий простори, врахування досвіду провідних країн;

більш широке залучення інститутів громадянського суспільства до розгляду проблем національної безпеки і оборони України;

надійна система протидії корупції у секторі безпеки і оборони.

Зважаючи на викладене, і враховуючи існуючі теоретичні надбання у цій сфері, доцільно констатувати, що «...проблема належного нормативно-правового регулювання суспільних відносин у сфері національної безпеки взагалі і сектору безпеки і оборони зокрема, постає як надзвичайно актуальне, першочергове завдання, що потребує її суспільного і державного вирішення». Це зумовлює: «...нагальну потребу напрацювання єдиної системи знань про національну безпеку на основі наукової методологічної бази, в тому числі, визначення ефективних правових засобів забезпечення національної безпеки».

Насамперед, це стосується «прив'язки» конституційно-правових засад національної безпеки України до всієї системи галузевого «безпекового» законодавства.

У сучасній конституційній теорії і практиці, попри певні напрацювання з даної проблематики, бракує фундаментальних монографічних досліджень, а методологічні питання конституційно-правових засад національної безпеки ще не є предметом спеціального фундаментального дослідження.

На тлі нових загроз національній безпеці зовнішнього характеру, актуальною є проблематика здійснення аналізу цілісності та системності правового регулювання сфер національної (державної) безпеки в умовах існуючої військової агресії, а також окреслення можливих шляхів її вдосконалення.

В обставинах, що склалися, Україна була вимушена до вжиття всіх можливих заходів, спрямованих на відбиття військової агресії та захисту державного суверенітету, у зв'язку з чим, виникла потреба вдосконалення окремих складових елементів безпекової сфери нашої країни.

Досягнення цієї мети, та виконання інших завдань захисту держави її інтересів та громадян можливе, у тому числі, за умови наявності належного законодавчого регулювання механізмів реалізації вищевказаних завдань, оскільки ефективно забезпечення політики держави у сферах безпеки і оборони залежить, насамперед, від наявності системної, стабільної, збалансованої та дієвої нормативно-правової бази, яка повинна не лише впорядковувати суспільні відносини, що до певної міри сформувалися, але й закладати підґрунтя для їх подальшого вдосконалення.

Для будь-якої держави, питання належного рівня забезпечення національної (державної) безпеки завжди мають ключове значення. З цією метою запроваджуються механізми, які здатні реагувати на ймовірні виклики загрозам безпекових сфер, демократичного конституційного ладу й інших життєво важливих державних інтересів України. Вжиття заходів протидії різного рівня загроз та їх нейтралізація за допомогою механізмів, що мають відповідну правову чи організаційно-правову форму, - є завданням системи національної (державної) безпеки держави і повинно здійснюватися у координації та взаємодії законодавчого органу з усіма суб'єктами сектору безпеки і оборони.

Отже, завдання вдосконалення правового регулювання сфери забезпечення національної (державної) безпеки в умовах правового режиму воєнного стану набуло особливої актуальності, яке потребує негайного та якісного вирішення.

Відтак, як вбачається, у сфері національної безпеки важливими є не стільки висновки та рекомендації аналітиків-експертів, які прораховують варіанти розвитку ситуацій, скільки розробка середньо- та довгострокових стратегій розвитку можливих варіантів та відповідного реагування на ризики та небезпеки. Так, Стратегією національної безпеки України, прийнятою рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 14.09.2020 року, яке затверджене Указом Президента України № 392/2020 від 14.09.2020 року, визначено, що для системного захисту України від загроз національній безпеці необхідним є розвиток сектору безпеки і оборони, ... Україна перегляне й забезпечить виконання законодавства у сфері національної безпеки і оборони, зокрема, уточнить та імплементує норми Закону України «Про національну безпеку України». У свою чергу, Стратегією забезпечення державної безпеки, прийнятою рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 16.02.2022 року, яке затверджене Указом Президента України № 56/2022 від 16.02.2022 року, визначені реальні й потенційні загрози державній безпеці України, напрями та завдання державної політики у сфері державної безпеки, і яка позиціонується як відправний документ для планування і реалізації політики у сфері державної безпеки, удосконалення національного законодавства у сфері забезпечення державної безпеки, розроблення програм та нормативно-правових актів щодо розвитку складових сил безпеки

України, гармонізацією із законодавством Європейського Союзу і керівними документами НАТО. Отже, Стратегією забезпечення державної безпеки визначено як один із напрямів державної політики у сфері забезпечення державної безпеки.

У свою чергу, одним із стратегічних завдань державної політики у сфері забезпечення державної безпеки є удосконалення нормативно-правового забезпечення функціонування системи забезпечення державної безпеки, організаційних засад діяльності суб'єктів забезпечення державної безпеки, їх координації та взаємодії, а також узагальнення й аналіз правозастосовної практики законодавчих та інших нормативно-правових актів України, спрямованих на досягнення цілей, виконання завдань і визначення основних напрямів діяльності щодо забезпечення державної безпеки. Отже, вдосконалення нормативно-правового забезпечення функціонування системи забезпечення (національної) державної безпеки є пріоритетним напрямом діяльності держави, насамперед, в умовах кризових загроз зовнішнього характеру.

Окремі вчені слушно звертають увагу та те, що, враховуючи зростання ролі забезпечення національної безпеки для зміцнення української державності, захисту прав людини і основоположних свобод, необхідно постійно і, головне, своєчасно удосконалювати відповідне галузеве законодавство України та пов'язані з ним нормативно-правові акти інших галузей. Оновлене законодавство України про національну безпеку повинно регулювати розв'язання багатьох конкретних правових проблем, яких накопичилося чимало: від закріплення правових норм забезпечення безпеки (воєнної, економічної, екологічної, інтелектуальної, інформаційної, генетичної, технологічної тощо), - до контролю й нагляду за діяльністю самих органів, які її забезпечують.

Констатовано, що вплив нормативно-правових актів на будь-яку із сфер суспільних відносин, галузей, тощо буде ефективним, коли він втілюватиме в собі правильно визначені норми, засоби, способи та методи, які будуть застосовуватися в процесі реалізації поставлених цілей, а також створюватиме єдине правове поле для належної урегульованості відповідних суспільних відносин, перетворення їх на дієву загальнонаціональну врегульовану систему. Це також стосується нормативно-правових актів, якими регулюються механізми

забезпечення системи національної (державної) безпеки.

З початком військової агресії російської федерації, законодавчим органом України була прийнята значна кількість законодавчих актів, спрямованих на вдосконалення багатьох сфер державного життя та соціального захисту громадян в умовах воєнного стану. За даними проведеного моніторингу кількісних показників ухвалених Верховною радою України законів від початку повномасштабної війни росії проти України, а саме: за період з 24 лютого по 21 червня 2022 року було ухвалено 197 документів (122 закони; 75 постанов), з яких 22% (42 нормативно-правових актів) від усіх ухвалених законопроектів Верховною Радою України за цей час присвячені економічній політиці, 18 % (36 нормативно-правових актів) ухвалених законів – документи правової політики, зокрема низка змін до Кримінального кодексу України (наприклад, посилення відповідальності за мародерство), Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального процесуального кодексу України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом та ін. Чисельний показник прийнятих законів та постанов, які стосуються безпеки і оборони України становить 13 % (26 нормативно-правових актів).

Щодо самих ухвалених законів, які стосуються безпеки і оборони, слід виокремити наступні: перший схвалений Верховною Радою України Закон України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX «Про затвердження Указу Президента України «Про запровадження воєнного стану» (і подальше його неодноразове продовження), Закон України від 03 березня 2022 року № 2105-IX «Про затвердження Указу Президента України «Про загальну мобілізацію», Закон України від 03 березня 2022 року № 2106-IX «Про схвалення Указу Президента України «Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань», Закон України від 01 квітня 2022 року № 2170-IX «Про внесення змін до Закону України «Про основи національного спротиву» щодо вдосконалення порядку комплектування і соціального забезпечення Сил територіальної оборони Збройних Сил України та добровольчих формувань територіальних громад», Закон України від 03 травня 2022 року № 2237-IX «Про внесення змін до Закону України «Про основи національного спротиву» щодо надання можливості територіальній обороні виконувати завдання в районах ведення воєнних (бойових) дій» тощо.

Висновки: Отже, сфери, які забезпечують захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз, у тому числі невоєнного характеру, мають регулюватися законами та нормативно-правовими актами, які у сукупності мають складати систему взаємно пов'язаних документів, які регулюють діяльність державних та недержавних суб'єктів забезпечення національної (державної) безпеки.

В умовах триваючої військової агресії, а також пов'язаних з нею супутніх викликів, держава повинна невпинно адаптуватися до реалій сьогодення, у тому числі вдосконалювати правову базу, яка матиме здатність ефективно реагувати на динаміку постійно виникаючих загроз. Відповідно, мета системи правового регулювання національної (державної) безпеки полягає у забезпеченні цілісної та комплексної державної політики сьогоденної та майбутньої безпеки України. Прийняті законодавчі та нормативно-правові акти мають бути спрямовані на створення необхідних дієвих механізмів не тільки для суб'єктів системи безпеки і оборони, а для всіх суб'єктів суспільних відносин, що можуть бути залучені до виконання завдань в інтересах безпеки держави.

Отже, як вбачається, модель безпеки держави повинна будуватися з урахуванням наступних компонентів:

висновки з обстановки, подій та їх наслідків, які відбувалися останнім часом; всеосяжна оцінка стану наявних подій, чинників та тенденцій, їх вплив на реалізацію державних інтересів та збереження національних цінностей;

оцінка стану можливостей повноцінного забезпечення інтересів національної (державної) безпеки у поєднанні з прогнозами загроз, які можуть виникнути в короткостроковій, середньостроковій та довгостроковій перспективі.

Відповідно, система нормативно-правових актів у сфері забезпечення національної безпеки має стати цілісною конструкцією, механізмом, здатним до регулювання процесів забезпечення різних, але взаємопов'язаних галузей, сфер та компонентів національної (державної) безпеки, а також чіткої регламентації діяльності їх суб'єктів та взаємодії між ними.

Питання нормативно-правового регулювання у сфері забезпечення національної

(державної) безпеки завжди буде перебувати в стані, який потребує постійного вивчення та вдосконалення, і залежить від багатьох чинників, у тому числі: політичних, міжнародних, воєнних, інформаційних, технологічних, гуманітарних, тощо. Проте, на сьогоднішній день всі зусилля нормотворчої діяльності мають бути спрямовані, насамперед, на вирішення головного завдання – вдосконалення наявної нормативно-правової бази, яка сприятиме ефективному протистоянню військової агресії російської федерації в умовах ведення в Україні правового режиму воєнного стану, створення умов, які сприятимуть відбудові нашої держави, відновлення різних галузей економіки та промисловості, механізмів всебічної соціальної підтримки громадян, які постраждали в наслідок військової агресії, а також належного рівня забезпечення безпеки та обороноздатності держави і суспільства. І зовнішнім виразом таких зусиль повинно бути розроблення систематизованої, логічної та взаємопов'язаної нормативної бази у сфері національної (державної) безпеки. І подальші наукові пошуки доцільно спрямувати на вивчення законодавчого забезпечення національної (державної) безпеки в іноземних країнах та доцільності запровадження найбільш конструктивних і адаптованих елементів національнобезпечної нормативно-правової бази означених країн в Україні.

Відповідно до базових нормативних актів з питань регулювання відносин у сфері національної безпеки та зазначених програмних документів, вибір конкретних засобів і шляхів забезпечення національної безпеки України повинен обумовлюватись необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам.

З урахуванням правового режиму воєнного стану, а також геополітичної і внутрішньої обстановки в Україні, діяльність усіх державних органів має бути зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні і нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, захисті суверенітету і територіальної цілісності України, безпеки її прикордонного простору, забезпеченні особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини і громадянина, викоріненні злочинності, вдосконаленні системи державної влади, зміцненні законності і правопорядку та збереженні консолідації суспільства, зміцненні

позицій України у світі, підтриманні на належному рівні її оборонного потенціалу і обороноздатності, радикальному поліпшенні екологічної ситуації у зв'язку з знищенням агресором екосистем на окупованих територіях та порушенням стану безпечного екологічного середовища.

Відповідно, основні напрями державної політики з питань національної безпеки України потребують корегування і повинні, як вбачається, містити такі складові:

а) у зовнішньополітичній сфері - проведення активної міжнародної політики України з метою:

запобігання втручанню у внутрішні справи України і адекватна відповідь на посягання на її державний суверенітет і територіальну цілісність з боку російської федерації;

поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою сприяння країнами блоку НАТО відсічі збройної агресії російської федерації та, у найближчій перспективі, - набуття членства у цій організації;

створення сприятливих зовнішньополітичних умов для прогресивного економічного і соціального розвитку України у післявоєнний відбудовчий період;

участь у заходах щодо боротьби з міжнародними організованими злочинними угрупованнями та міжнародним тероризмом, протидія поширенню ядерної та іншої зброї масового ураження і засобів її доставки;

адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

б) у сфері державної безпеки:

прискорення реформування Збройних Сил України та інших військових формувань з метою забезпечення їх максимальної ефективності та здатності давати адекватну відповідь на відсіч збройної агресії та іншим реальним та потенційним загрозам Україні;

реформування правоохоронної системи з метою підвищення ефективності її діяльності на основі оптимізації структури, підвищення рівня координації діяльності правоохоронних органів, покращення їх фінансового, матеріально-технічного, організаційно-правового і кадрового забезпечення;

реалізація державних програм модернізації наявних, розроблення та впровадження новітніх зразків бойової техніки та озброєнь; посилення контролю за станом озброєнь і захищеністю військових об'єктів;

зосередження ресурсів і посилення координації діяльності правоохоронних,

розвідувальних і контррозвідувальних органів України для боротьби з зовнішнім агресором та організованою злочинністю;

участь України у створенні ефективної системи колективної безпеки;

впровадження у післявоєнний період ефективної системи демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони;

забезпечення соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, у першу чергу, учасників бойових дій.

в) у внутрішньополітичній сфері:

забезпечення неухильного додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина, захист конституційного устрою, вдосконалення системи політичної влади з метою зміцнення демократії, духовних та моральних підвалин суспільства;

підвищення ефективності функціонування політичних інститутів влади; створення дійових, у тому числі судових, механізмів захисту конституційних прав людини і основних свобод;

забезпечення прозорості в діяльності державних органів, прийнятті управлінських рішень, інформованості населення, зміцнення на цій основі його довіри до владних інститутів;

створення повноцінного, ефективно діючого місцевого і регіонального само-врядування;

формування і вдосконалення політико-правових, соціально-економічних та духовно-культурних засад етнопонаціональної стабільності, відпрацювання ефективних механізмів узгодження інтересів етнічних спільнот та розв'язання суперечностей.

Отже, встановленню та належному правовому забезпеченню чинників сучасного безпекового середовища, що впливають на правові відносини у сфері національної безпеки, необхідно приділяти постійну увагу, насамперед, з огляду на необхідність побудови ефективного правового механізму функціонування суб'єктів сектору безпеки і оборони в умовах спеціальних правових режимів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пашинський В.Й. Повноваження Президента України у сфері оборони держави. Науковий вісник публічного та приватного права. 2017. Вип. 6, Т. 2. URL: http://nvppp.in.ua/vip/2017/6/tom_2/13.pdf (дата звернення: 06.03.2023).
2. Колесник В.Т. Концептуальна модель національної безпеки України. Імперативи розвитку цивілізації. «Інформаційна безпека у війсьній сфері. Сучасний стан та перспективи розвитку»: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 31 березня 2015 р. Нац. ун-т оборони ім. Івана Черняховського. Київ: ФОП О. С. Ліпкан, 2015. С. 167-170.
3. Антонов В.О. Конституційно-правові засади забезпечення національної безпеки України: монографія / наук. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: ТАЛКОМ, 2017. 576 с. URL: http://idpnan.org.ua/files/antonov-v.o.-konstitutsiyno-pravovi-zasadi-natsionalnoyi-bezpeki-ukrayini-_d_.pdf (дата звернення: 06.03.2023).
4. Янчук А.В., Пригунов П.Я., Колесник В.Т. Формування основ нормативно-правового забезпечення національної безпеки України. Інвестиції: практика та досвід. № 20/2016. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/20_2016/20.pdf (дата звернення: 06.03.2023).
5. Антонов В.О. Проблема формування нової нормативно-правової бази національної безпеки України на тлі нових викликів і загроз. Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 71-77.
6. Рубан А.В. Державне управління у сфері національної безпеки України: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління; 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку. Харків, 2019. 23 с.
7. Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки». Київ: НІСД, 2014. 148 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-12/Dopovid_Prezidentps-0ab72.pdf (дата звернення: 06.03.2023).
8. Глобальна та національна безпека: підручник / авт. кол.: В.І. Абрамов, Г.П. Ситник, В.Ф. Смолянюк та ін. За заг. ред. Г.П.Ситника. Київ: НАДУ, 2016. 784 с. URL: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2017/11/Navchalniy-posibnik-GPNB.pdf> (дата звернення: 06.03.2023).
9. Горбулін В.П. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія. Київ: НІСД, 2011. 288 с.
10. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник К.: НАДУ, 2012. 544 с.
11. Янчук А. Нормативно-правове забезпечення національної безпеки / А. Янчук, Т. Блістів, В. Колесник, П. Пригунов. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2016. № 1. С. 5-16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2016_1_3 (дата звернення: 06.03.2023).

12. Денисов А.І. Правові засоби забезпечення національної міграційної безпеки України. Інформація і право. № 2(25). 2018. С. 110-116. URL: <http://ippi.org.ua/denisov-ai-pravovi-zasobi-zabez-pechennya-natsionalnoi-migratsiinoi-bezpeki-ukraini-st-110-116> (дата звернення: 06.03.2023).

13. Ліпкан В.А. Основи права національної безпеки. Право України. 2009. № 1. С. 108–116.

14. Колесник В.Т. Концептуальна модель національної безпеки України. - Імперативи розвитку цивілізації / Інформаційна безпека у війсьній сфері. Сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 31 березня 2015 р. Нац. ун-т оборони ім. Івана Черняховського. Київ: ФОП О.С. Ліпкан, 2015. С.167-170.

15. Крутов В.В. Від патріотичного виховання, боротьби з тероризмом... до недержавної системи національної безпеки: монографія. Київ: Преса України, 2009. 592 с.

16. Концептуальні підходи до визначення методологічної функції законодавчого забезпечення національної безпеки України. Т.І. Блистів, В.Т. Колесник, П.Я. Пригунов, К.В. Карпова. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2015. Вип. № 4 (81). С. 13-26.

Стаття надійшла до редакції 01.04.2023

Стаття рекомендована до друку 17.05.2023

N.O. KOMISSAROVA

PhD (Law), Associate Professor, Head of the Department of State Security
of the Faculty of State Security

E-mail: kominata@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6895-6891>

Kyiv Institute of the National Guard of Ukraine
Kyiv, 03179, Zhytomyrske Shosse, 19

O.V. TKACHENKO

PhD (Law), Senior Researcher, Associate Professor of the Department of State Security
of the Faculty of State Security

E-mail: oleksandr2000@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3485-6603>

Kyiv Institute of the National Guard of Ukraine
Kyiv, 03179, Zhytomyrske Shosse, 19

V.V. MALTSEV

Senior Lecturer of the Department of State Security
of the Faculty of State Security

E-mail: mvv79@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3520-1152>

Kyiv Institute of the National Guard of Ukraine
Kyiv, 03179, Zhytomyrske Shosse, 19

A.L. BEIKUN

Lecturer of the Department of State Security
of the Faculty of State Security

E-mail: krobatin@meta.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2016-2077>

Kyiv Institute of the National Guard of Ukraine
Kyiv, 03179, Zhytomyrske Shosse, 19

LEGAL ISSUES OF THE EFFECTIVENESS OF THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR'S SECURITY FORCES IN VIEW OF THE NEED TO COMPLY WITH THE CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF ACTIVITY

ANNOTATION. The article examines the legal issues of the effectiveness of the security forces of the security and defence sector with a view to the need to comply with constitutional principles in their activities. It was emphasized that in the current circumstances, Ukraine was forced to take all possible measures aimed at repelling military aggression and protecting state sovereignty, in connection with which there was a need to improve certain constituent elements of the security sphere of our country. The system of ensuring national security of the Ukrainian State should create a unified State and legal mechanism which clearly defines the elements of security, and should solve tasks and perform functions to protect the vital interests of an individual, the State and society within the powers defined by current legislation. The author identifies the need for development of legislation and other legal acts regulating relations in the area of national security, which, in turn, requires, of course, a new legal understanding which is to be applied in law-making and law implementation. It was noted that the system of normative legal acts in the field of ensuring national security should become an integrated structure, a mechanism capable of regulating the processes of

ensuring different, but interconnected industries, spheres and components of national (state) security, as well as clearly regulating the activities of their sub-entities and interactions between them.

It was concluded that it is necessary to pay constant attention to the establishment and proper legal provision of the factors of the modern security environment that affect legal relations in the field of national security, first of all, in view of the need to build an effective legal mechanism for the functioning of subjects of the security and defense sector in the conditions of special legal regimes. Adopted normative legal acts should be aimed at creating the necessary effective mechanisms not only for subjects of the security and defense system, but for all subjects of public relations that may be involved in performing tasks in the interests of state security.

KEYWORDS: *subjects of security forces, security and defence sector, constitutional principles of activity, threats and dangers, national security.*

REFERENCES

1. Pashynskiy V. Y. Povnovazhennia Prezydenta Ukrainy u sferi oborony derzhavy. Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava. Vypusk 6, tom 2, 2017. URL:http://nvppp.in.ua/vip/2017/6/tom_2/ 13.pdf (data zvernennia: 06.03.2023). (in Ukrainian).
2. Kolesnyk V. T. Kontseptualna model natsionalnoi bezpeky Ukrainy. Imperatyvy rozvytku tsyvilizatsii. «Informatsiina bezpeka u voiennoi sferi. Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku»: materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 31 bereznia 2015 r. Nats. un-t oborony im. Ivana Cherniakhovskoho. Kyiv: FOP O. S. Lipkan, 2015. S. 167–170. (in Ukrainian).
3. Antonov V.O. Konstutsiino-pravovi zasady zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy: monohrafiia / nauk. red. Yu. S. Shemshuchenko. Kyiv: TALKOM, 2017. 576 s. URL:http://idpnan.org.ua/files/antonov-v.o.-konstitutsiino-pravovi-zasady-natsionalnoyibezpeki-ukrayini-_d_.pdf (data zvernennia: 06.03.2023). (in Ukrainian).
4. Yanchuk A. V., Pryhunov P. Ya., Kolesnyk V. T. Formuvannia osnov normatyvno-pravovoho zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy. Investystsii: praktyka ta dosvid. № 20/2016. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/20_2016/20.pdf (data zvernennia: 06.03.2023). (in Ukrainian).
5. Antonov V. O. Problema formuvannia novoi normatyvno-pravovoi bazy natsionalnoi bezpeky Ukrainy na tli novykh vyklykiv i zahroz. Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2015. № 3. S. 71–77 (in Ukrainian)
6. Ruban A. V. Derzhavne upravlinnia u sferi natsionalnoi bezpeky Ukrainy: avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata nauk z derzhavnoho upravlinnia; 25.00.05 – derzhavne upravlinnia u sferi derzhavnoi bezpeky ta okhorony hromadskoho poriadku. Kharkiv, 2019. 23 s. (in Ukrainian).
7. Analitychna dopovid Natsionalnogo instytutu stratehichnykh doslidzhen do pozacherhovoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshe Ukrainy u sferi natsionalnoi bezpeky». Kyiv: NISD, 2014. 148 s. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-12/Dopovid_Prezidentps-0ab72.pdf (data zvernennia: 06.03.2023) (in Ukrainian).
8. Hlobalna ta natsionalna bezpeka: pidruchnyk / avt. kol.: V. I. Abramov, H. P. Sytnyk, V. F. Smolianiuk ta in. Za zah. red. H. P. Sytnyka. Kyiv: NADU, 2016. 784 s. URL: <https://www.minregion.gov.ua/wpcontent/uploads/2017/11/Navchalnyi-posibnik-GPNB.pdf> (data zvernennia: 06.03.2023). (in Ukrainian)
9. Horbulin V.P. Stratehichne planuvannia: vyrishennia problem natsionalnoi bezpeky: monohrafiia. K.: NISD, 2011. 288 s. (in Ukrainian).
10. Sytnyk H.P. Derzhavne upravlinnia u sferi natsionalnoi bezpeky (kontseptualni ta orhanizatsiino-pravovi zasady): Pidruchnyk K.: NADU, 2012. 544 s. (in Ukrainian).
11. Yanchuk A. Normatyvno-pravove zabezpechennia natsionalnoi bezpeky / A. Yanchuk, T. Blystiv, V. Kolesnyk, P. Pryhunov. Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo. 2016. № 1. S. 5–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2016_1_3(data zvernennia: 06.03.2023) (in Ukrainian).
12. Denysov A. I. Pravovi zasoby zabezpechennia natsionalnoi mihratsiinoi bezpeky Ukrainy. Informatsiia i pravo. № 2 (25). 2018. S. 110–116 URL: <http://ippi.org.ua/denisov-ai-pravovi-zasoby-zabez-pechennya-natsionalnoi-migratsiinoi-bezpeki-ukrayini-st-110-116> (data zvernennia: 06.03.2023) (in Ukrainian).
13. Lipkan V. A. Osnovy prava natsionalnoi bezpeky. Pravo Ukrainy. 2009. № 1. S. 108–116 (in Ukrainian).
14. Kolesnyk V. T. Kontseptualna model natsionalnoi bezpeky Ukrainy. - Imperatyvy rozvytku tsyvilizatsii / Informatsiina bezpeka u voiennoi sferi. Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku: materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 31 bereznia 2015 r. Nats. un-t oborony im. Ivana Cherniakhovskoho. Kyiv: FOP O.S. Lipkan, 2015. S.167–170 (in Ukrainian).
15. Krutov V. V. Vid patriotychnoho vykhovannia, borotby z teroryzmom... do nederzhavnoi systemy natsionalnoi bezpeky: monohrafiia. Kyiv: Presa Ukrainy, 2009. - 592 s. (in Ukrainian).
16. Kontseptualni pidkhody do vyznachennia metodolohichnoi funktsii zakonodavchoho zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy. T. I. Blystiv, V. T. Kolesnyk, P. Ya. Pryhunov, K. V. Karpova. Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo. 2015. Vyp. № 4 (81). S. 13–26. (in Ukrainian).

The article was received by the editors 01.04.2023

The article is recommended for printing 17.05.2023

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-10>

УДК 342.4

О.В. МАРЦЕЛЯК

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права

E-mail: Martseliak@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6686-0255>

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, 01601, вул. Володимирська, 64

С.М. МАРЦЕЛЯК

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
конституційного і муніципального права

E-mail: advokat_smm@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4645-3051>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

М.О. МАРЦЕЛЯК

студент

E-mail: martselyak2003@ukr.net

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
м. Харків, 61024, вул. Пушкінська, 77

ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ І ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Конституціоналізм належить до тих фундаментальних правових цінностей, які мають складну і багатоаспектну правову природу, що ставить на порядок денний широке коло праксіологічних викликів щодо розуміння його феноменології, визначення нових напрямів його розвитку в Україні в умовах війни з російським агресором.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Дослідження наукових позицій вітчизняних та зарубіжних вчених щодо розуміння правової природи конституціоналізму приводять до висновку, що його феноменологію слід розглядати через призму таких аспектів його розуміння як форма, зміст і сутність. В умовах війни конституціоналізм, як публічно-правова система конституційної організації демократичного суспільства і держави, потребує деяких модифікацій, які можуть бути вирішеними лише відповідно тими правовими методами та способами, що допоможуть зберегти баланс між інтересами держави та окремого її громадянина, тими конституційними демократичними інструментами, які не будуть порушувати процес здійснення державної влади, збережуть стабільний розвиток усієї правової системи України.

Висновки. Сучасна наука конституційного права має виробити доктринальний підхід та механізм, який забезпечив би, з одного боку, сталість та стабільність категорії єдиного існуючого конституціоналізму, який унеможливило існування подвійних стандартів розуміння до вибору цінностей в мирний та воєнний час, з іншого – доктринально обґрунтувати потреби та шляхи реформування вітчизняного механізму публічної влади, способи забезпечення прав людини в умовах воєнного стану.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *конституціоналізм, воєнний стан, воєнний конституціоналізм, мілітарний конституціоналізм, органи державної влади та місцевого самоврядування, права людини, наука конституційного права.*

Як цитувати: Марцеляк О.В., Марцеляк С.М., Марцеляк М.О. Поняття конституціоналізму і його трансформація в умовах війни. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право».* 2023. Вип. 35. С. 97-111. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-10>

In cites: Martselyak O.V., Martselyak S.M., Martselyak M.O., (2023). The concept of constitutionalism and its transformation in the conditions of war. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 97-111. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-10> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Конституціоналізм як конституційно-правове явище, належить до тих фундаментальних правових цінностей, які мають складну і багатоаспектну правову природу. Це ставить на порядок денний широке коло практикологічних викликів щодо розуміння його феноменології, визначення нових напрямів його розвитку в Україні в умовах війни з російським агресором, що в кінцевому рахунку сприятиме удосконаленню конституційно-правових засобів побудови і діяльності національного механізму державної влади та місцевого самоврядування в умовах війни, виявленню тенденцій розвитку вітчизняного суспільства, визначенню пріоритетних завдань науки конституційного права в умовах російської агресії та розробці обґрунтованих рекомендацій шляхів подальшого вдосконалення правового регулювання суспільних відносин з метою перемоги у війні з росією і формування України як демократичної, правової, соціальної держави.

Стан дослідження. Хоча феноменологія конституціоналізму уже тривалий час перебуває у полі зору вітчизняних науковців (М.О. Баймуратова, О. Водянікова, А.З. Георгіци, І.Л. Гордієнка, Б. Кофмана, А.Р. Крусян, В.Ф. Погорілка, М.В. Савчина, П.Б. Стецюка, В.Л. Федоренка, В.М. Шаповала, С. Шевчука та ін.), питання щодо розуміння його правової природи, ролі у вітчизняних державотворчих процесах, і особливо в умовах війни, є не достатньо досліджуваними, тому існує потреба в аналізі цієї проблематики.

Метою статті є виокремлення основних підходів вітчизняних і зарубіжних науковців-правників розуміння феномену конституціоналізму, їх узагальнення і на цій основі вироблення авторського бачення правової природи конституціоналізму і його розвитку в Україні в умовах російської агресії.

Виклад основного матеріалу. Вітчизняні фахівці констатують, що в сучасній юридичній літературі на доктринальному рівні сформувалося одразу декілька основних підходів його розуміння. Так, Л. Соніна вважає, що конституціоналізм є політико-правовим режимом, який полягає в конструюванні індустріального чи постіндустріального суспільства і встановленні у ньому засад конституційності (гармонії, справедливості) з метою забезпечення його повноцінного існування й розвитку шляхом втілення в праві,

правосвідомості, суспільно-державному устрої ідей (цінностей) пріоритету конституційного законодавства, забезпечення людської гідності, прав та свобод людини і громадянина, демократії та децентралізації, сильної державної влади, свободи економічної діяльності, інших ідей (цінностей), а також шляхом виділення в суспільстві соціальних груп, здатних відстоювати названі ідеї (цінності).

М. Савчин пише, що конституціоналізм є багатовимірним політико-правовим феноменом із складною структурою, та досліджує його як соціальне явище, що відображає еволюцію поглядів, ідей, доктрин про природу конституції та політичної практики втілення таких ідей у життя.

Деякі вчені стоять на позиції, що конституціоналізм слід розуміти насамперед як специфічну практику конституційного будівництва, реалізації конституції, її охорони та наявного конституційного ладу.

Відомий український вчений В. Шаповал конституціоналізм розглядає як політико-правову ідеологію, інтелектуальні узагальнення, притаманні певному етапу історичного розвитку, а також як державне правління, обмежене за змістом конституції. При цьому він зазначає, що явище конституціоналізму має доволі складний, багатограний характер, та виділяє два головні напрями його тлумачення: як режиму, в якому функціонують держава та її інститути, що водночас є режимом взаємостосунків держави і людини; а також як правової (конституційної) ідеології, яка відображає і водночас прогнозує розвиток відповідної нормотворчості й нормозастосування.

На думку С. Шевчука конституціоналізм – це режим функціонування державної влади відповідно до конституції, причому термін «конституція» у суспільстві, в якому існує конституційна держава (діяльність держави спрямовується тільки для забезпечення певних нормативно визначених суспільних цілей згідно із загально визначеними правовими принципами та нормами), розуміється у широкому сенсі – як конституція, що заснована на ідеології конституціоналізму. В той же час науковець додає, що при характеристиці конституціоналізму до уваги мають братися ідеї лібералізму і він ототожнює сучасний конституціоналізм із ідеологією лібералізму, тому головною ознакою цього принципу визначає обмеження державної влади та її

контроль із боку народу. Ця ідеологія набула широкого розвитку в сучасних країнах західних демократій. Дослідник наполягає на тому, що вільні від природи, аполітичні індивіди, які є носіями фундаментальних прав, потребують і тому створюють державу, яку вони можуть і повинні контролювати. Цей контроль є необхідним, оскільки історичний досвід свідчить про те, що існує постійна тенденція до перетворення держави на свавільну та деспотичну; тенденція, що походить від людської природи та є наслідком незмінної логіки діяльності державних інститутів.

Окремі вчені вважають, що конституціоналізм – це система усіх юридичних явищ, пов'язаних із розробкою, ухваленням і дією конституцій, їх науковими дослідженнями та з'ясуванням конституційності, тобто міри відповідності наявних суспільних відносин, актів та дій державних і громадських структур вимогам основного закону держави. Таким чином вони розглядають конституціоналізм як явище, похідне від конституції, як встановлений нею публічний порядок, що існує всюди, де є акт із назвою «конституція», незалежно від характеру і змісту його приписів та норм.

П. Стецюк надає конституціоналізму широкого (політико-правового) та вузького (юридичного) значень. Причому в політико-правовому значенні конституціоналізм, на його погляд, є ідейно-політичною доктриною, ідейно-політичним рухом і державно-правовою практикою, а в юридичному – державне правління, обмежене конституцією; вчення про конституцію як основний закон держави, закон, який визначає відносини держави й суспільства; політичні системи, в основі яких лежать конституційні методи правління.

Доволі ґрунтовно феномен конституціоналізму досліджувався І. Забокрицьким, який прийшов до висновку, що конституціоналізм немислимий без наявності конституційної (обмеженої) держави, а про існування конституціоналізму слід говорити не так там, де ухвалена конституція (в розумінні юридичного акта), як там, де існує так звана «фактична конституція» – реальний стан суспільних відносин, що передбачає певні механізми організації влади. У зв'язку з цим науковцем доцільно згадується підхід Р. Тейтел, відповідно до якого конституціоналізм слід розглядати як систему фундаментальних

правових і політичних норм та практик, які є конститутивними щодо держави.

На думку І. Забокрицького, таке визначення робить акцент власне на важливому поєднанні політичних і правових аспектів – концентрація лише на нормативній складовій конституціоналізму без врахування реальної реалізації в політичному житті призводить до ризиків помилкового розуміння конституціоналізму в межах позитивістської правової філософії (як «позитивне право писаних конституцій»), тоді як сучасне розуміння конституціоналізму спрямоване на втілення аксіологічних його аспектів (права людини, верховенство права, демократія та інші).

Доволі багато вітчизняних і зарубіжних науковців правників розглядають конституціоналізм у нерозривному зв'язку з обмеженням влади держави як надію на існування конституційних важелів стосовно встановлення державних обмежень, юридичне обмеження держави й загальну протидію свавіллю правління, сукупність принципів, порядку діяльності й інституціональних механізмів, що традиційно використовуються з метою обмеження державної влади.

Традиція конституціоналізму як ідея про обмеження державної влади має давню історію, про що зазначав американський дослідник Д. Білліас: «Конституціоналізм – це проблема, що турбувала розум людства з часів Стародавньої Греції та Риму: як утворити державну владу, яка здатна підтримувати стабільність і порядок, що є необхідними для досягнення мети громади, та одночасно визначати й структурувати владу таким способом, який би не допускав тиранії».

Протягом тривалого часу ця ідея збагачувалась, наповнювалась новим змістом, розвивались, щоб відповідати вимогам сьогодення. Саме тому в сучасних тлумаченнях змістом конституціоналізму є обмеження державної влади. Вихідною ідеєю конституціоналізму, що визначає мету його існування, є забезпечення свободи людини, гарантування її прав, а засобом досягнення цієї мети є обмеження свавілля держави, введення державної влади в певні юридичні рамки її функціонування, що убезпечить її від надмірного втручання у сферу свободи індивіда.

О. Бориславська також розглядає конституціоналізм як ідеологію, доктрину та практику обмеженого правління. Дослідниця вважає, що конституціоналізм як феномен має

складну філософсько-політико-соціально-правову природу та охоплює три основні зрізи: ідеологію, філософсько-правову доктрину та конституційний механізм владарювання (конституційну систему правління). У широкому значенні він є системою взаємовідносин між людиною, суспільством і державою, у яких насправді забезпечені права та свободи людини і громадянина, суспільство є вільним, а державна влада справді обмежена конституційними засобами. У вузькому значенні він зводиться до конституційної системи правління (механізму владарювання), що є системою суб'єктів, інститутів, форм, засобів і методів правління у державі, заснованих на ідеях свободи, верховенства права, демократії та обмеженого правління.

Подібних поглядів дотримується й І.Л. Гордієнко, який сутність «конституціоналізму» розкриває через режим правового самообмеження державної та іншої публічної влади на основі конституційних принципів і процедур, що забезпечують контрольоване використання влади за допомогою відповідних правових засобів (механізмів), а саме: а) правових заборон у конституційному праві як нормативній основі конституціоналізму; б) механізму «стримувань і противаг» у системі поділу державної влади як доктринальної основи конституціоналізму; в) громадянського суспільства як соціальної основи конституціоналізму; г) інститутів безпосередньої демократії як демократичної основи конституціоналізму; д) конституційного правосуддя як інституційної основи конституціоналізму.

На цих же позиціях і П. Добродумов, який визначає конституціоналізм як сукупність принципів і механізмів, які традиційно використовуються з метою обмеження державної влади. У широкому розумінні це явище охоплює теорію конституції, історію та практику конституційного розвитку тієї чи іншої країни, групи країн, світової спільноти в цілому. У вузькому розумінні під конституціоналізмом розуміється система ідей і знань про фундаментальні цінності демократії: їх систему, форми вираження, методи та ступінь реалізації, сукупність логічних уявлень про такий устрій держави й суспільства, який відповідає основам демократичного розвитку. При цьому правовий аспект характеристики конституціоналізму пов'язаний із юридичним закріпленням основних його ідей у конституції.

До переліку прихильників обмежувальної концепції конституціоналізму слід віднести і цілий ряд зарубіжних вчених, зокрема: угорського вченого А. Шайо, який стверджує, що «конституціоналізм – це сукупність принципів, порядку діяльності та інституційних механізмів, які традиційно використовуються з метою обмеження державної влади»; англійського науковця С. Маклвейна - «конституціоналізм або верховенство права є юридичним обмеженням держави та повною протилежністю свавільному правлінню»; американського політолога Б. Рассела, який зазначає, що конституціоналізм передбачає обмеження владних повноважень керівників держави, державних органів і реалізацію цих обмежень із використанням відповідних установлених процедур та інших.

В той же час А. Крусян при характеристиці конституціоналізму виокремлює три головні підходи: політичний, філософсько-історичний і юридичний. Дослідниця визначає сучасний конституціоналізм як публічно-правову систему конституційної організації сучасного суспільства на основі права, демократії та утвердження конституційно-правової свободи людини, змістом якої (цієї системи) є конституція та конституційне законодавство, конституційні правовідносини, конституційна правосвідомість, конституційний правопорядок, функціонування якої спрямоване на обмеження (самообмеження) публічної влади на користь громадянського суспільства, прав і свобод людини.

На думку А. Крусян, сутність, джерела, організація та форми здійснення державної влади мають основоположне значення для формування системи вітчизняного конституціоналізму, в якій державна влада є не тільки об'єктом обмеження (самообмеження), але й здійснює інструментальну роль у забезпеченні реалізації і захисту принципів конституціоналізму та досягненні його мети – утвердженні конституційно-правової свободи людини.

Киргизький автор Ж. Бокоєв теж розглядає конституціоналізм у трьох аспектах:

- як систему правління в формі конституційної правової держави, протилежну абсолютизму та засновану на принципі обмеженого правління й приматі прав людини;
- як варіант політичної модернізації, що полягає у перерозподілі влади органами народного представництва;

– як політико-правовий режим відносин держави і суспільства, який склався в ряді країн, заснований на наборі правових принципів.

А. Георгіца та І. Словська стверджують, що конституціоналізм – складна й специфічна політико-правова категорія, що включає як складові структурні елементи доктрину, чинне законодавство та юридичну практику реалізації відповідних ідей і норм, що їх закріплюють.

Майже аналогічно характеризує конституціоналізм Г. Циверенко, який пише: «Конституціоналізм – теорія і практика управління публічними справами, заснована на демократичних конституціях та конституційних методах правління, що обмежує державну та іншу публічну владу з метою гарантування верховенств права». На переконання вченого, конституціоналізму властиві, як мінімум, три істотні компоненти: 1) конституціоналізм – це певна філософія, система ідей, поглядів, принципів, де центральне місце посідає вчення про конституцію, про правові основи державної влади, про державний устрій суспільства, про права і свободи людини та громадянина; 2) конституціоналізм – це конституційне законодавство, тобто частина нормативної бази державного будівництва; 3) конституціоналізм – це практика реалізації принципів і норм, що отримали закріплення в чинній конституції, конституційному законодавстві.

Підходи вітчизняних та зарубіжних науковців до розуміння феномену конституціоналізму як правового/політико-правового явища можна продовжити і всі вони в тій чи іншій мірі будуть правильними, але, на наш погляд, не досить повними. Ми вважаємо, що конституціоналізм як складне і багатогранне явище слід розглядати через призму таких аспектів його розуміння як по формі, по змісту і по суті.

По формі конституціоналізм – у вузькому значенні – це політико-правове явище, права (юридична) суть якого зумовлена насамперед нормативно-правовою основою, якою виступає Конституція (конституційне законодавство), і конституційні відносини, які виникають на основі її норм, що також можуть бути охарактеризовані як політичні й правові одночасно, оскільки «... вони регулюють процес організації та здійснення владних повноважень народом, державою й

елементами політичної системи». У широкому – це «складне системне утворення», елементами якого є: фактична і юридична конституція, конституційна теорія, конституційні відносини, конституційна правосвідомість, конституційна законність і правопорядок.

По змісту конституціоналізм – охоплює собою формування конституційної системи правління, за якої вона базується на конституційних цінностях і не є абсолютною, а обмежується правами людини, необхідністю їхнього забезпечення та гарантування, що реалізується шляхом здійснення вироблених людством основних принципів, які стали світовими стандартами формування демократичної держави й громадянського суспільства, основою системи конституціоналізму – визнання людини, її прав і свобод вищою соціальною цінністю, пріоритету прав і свобод людини перед іншими соціальними цінностями; народовладдя; поділу державної влади на законодавчу, виконавчу, судову; верховенства права, верховенства конституції, конституційної законності; конституційний судовий контроль за правовим змістом актів органів влади; політичної, економічної, ідеологічної багатоманітності, конституційного демократизму тощо.

По суті конституціоналізм в демократичній державі являє собою режим функціонування публічної влади на основі та відповідно до конституції (що водночас є демократичним режимом взаємостосунків держави і людини), який характеризує публічно-правову систему організації держави і суспільства на основі права, демократії, прав людини; це процес державотворення, який охоплює собою еволюцію демократичного конституційного розвитку та конституційного регулювання суспільних відносин відповідно до приписів Основного закону, своєрідна система конституційних явищ, між якими існують певні взаємозв'язки і які свідчать про легітимність формування та функціонування публічної влади. Як зазначає І.Л. Гордієнко: «Очевидно, що легітимність влади впливає з того, що джерелом влади є народ, який за допомогою форм як безпосередньої, так і здебільшого представницької демократії реалізує владу. Те саме можна зазначити й про установчу владу, оскільки її реалізація (через ухвалення конституцій, конституювання суспільних відносин) є чи не найвищою формою демократії. Звідси й спосіб структурно-інституційної організації влади, в

якій існують органи з прямою легітимністю (легіслатури як виборні органи) та з похідною (виконавча влада). Недемократичні способи організації влади, хоч і можуть певною мірою дотримуватись верховенства права, не містять цього необхідного зв'язку між владними механізмами і джерелом влади, а тому сумнівно вважати їх конституційними; навіть у разі дотримання прав людини стабільність такої влади з погляду недопустимості перетворення її на свавільну є сумнівною. Саме тому демократія, поряд із обмеженням влади і верховенством права, має бути сутнісною ознакою сучасного конституціоналізму».

Безумовно, що викладена нами концепція розуміння конституціоналізму не претендує на універсальність, оскільки саме це явище не є універсальним. Воно еволюціонує, має характерні риси для окремих країн в залежності від форми правління, форми державного устрою, специфіки правової системи, воно постійно наповнюється новими складовими та видозміненими формами складових. І сьогодні події в Україні є яскравим свідченням цього.

Конституціоналізм під час війни набуває деяких модифікацій, що зводяться насамперед до раціоналізації влади, вжиття невідкладних і ефективних заходів щодо захисту державного суверенітету і територіальної цілісності, оборони конституційної демократії, ефективного забезпечення прав і свобод людини в умовах військової агресії.

За таких умов конституціоналізм, як публічно-правова система конституційної організації сучасного суспільства на основі права, демократії та утвердження конституційно-правової свободи людини, змістом якої (цієї системи) є конституція та конституційне законодавство, конституційні правовідносини, конституційна правосвідомість, конституційний правопорядок, функціонування якої спрямоване на обмеження (самообмеження) публічної влади на користь громадянського суспільства, прав і свобод людини набуває нових форм.

Тому важливо з урахуванням цього фактору сьогодні говорити про такі нові форми, особливості реалізації конституціоналізму в Україні. Деякі науковці схиляються до думки про те, що в умовах війни варто вести мову про так званий

«мілітарний конституціоналізм» (Баймуратов М., Кофман Б.) чи «воєнний конституціоналізм» (Водянніков О.).

Зокрема, О. Водянніков у своїй роботі «Конституціоналізм в екстремальних умовах: установча і встановлена влада в кризові періоди» розглядає питання функціонування конституційного ладу в умовах криз і його реагування на екстремальні умови кризів призму співвідношення установчої і встановленої влади в такі кризові періоди. Він зазначає, що актуальність цього питання обумовлена, в першу чергу, тим фактом, що в багатьох випадках руйнування конституційного ладу і встановлення нового конституційного ладу відбувається саме в кризові періоди, коли акту творіння передують акти знищення. Такі кризові періоди не завжди характеризуються революційною ситуацією, але органи встановленої влади і конституційні механізми реагування на надзвичайні ситуації можуть виявитися просто неефективними чи нездатними подолати кризові явища (політичні, економічні, соціальні, екологічні тощо). Тому постають питання – які запобіжники має конституційний лад проти внесення змін до конституції в умовах моральної паніки; за яких умов можливі вади конституційного ладу можуть вести до реалізації первинної установчої влади; коли настає акт знищення з точки зору теорії установчої влади; чи становлять надзвичайні режими частину конституційного ладу чи окремий надзвичайний правовий порядок, із запровадженням якого зупиняється дія звичайного правового порядку?

Автор виходить з того, поняття екстремальних умов нерозривно пов'язане з розумінням «нормальності» саме в тому сенсі, що вони розглядаються як явища, що лежать поза рамками звичайного ходу подій чи очікуваних дій. Звичайні умови «нормальності» є правилом, а екстремальні умови – винятком. З такої точки зору категорія нормальності виступає спростовною презумпцією (rebuttable presumption). В онтологічному сенсі це перетворює екстремальні умови на підставу для спростування загальної і сильної презумпції нормальності, а в юридичному сенсі це встановлює високий тягар доведення, який не зв'язаний формальними ознаками наявності чи відсутності формального рішення про запровадження надзвичайних режимів.

Надалі О. Водянніков зазначає: «Якщо поглянути на інструментарій, що

застосовується конституційними демократіями за екстремальних умов для відновлення нормальності, то наочною стає розмитість меж між режимами функціонування уряду за нормальних і екстремальних умов. Як свідчить практика держав, у відповідь на виникнення екстремальних умов держава може застосувати декілька інструментів: застосування передбачених законами винятків, встановлених на випадок виникнення незвичайних обставин. Законодавством зазвичай передбачаються особливі положення на випадок настання нетипових чи незвичайних обставин; тимчасове спеціальне законодавство (*sunset legislation*). Цей тип законодавства є, майбуть, найдавнішою формою реалізації повноважень представницького органу з часів народження європейського парламентаризму, функція якого історично полягала у наданні згоди на надзвичайні податки і закони, пропоновані монархом для подолання певної небезпеки. З часів становлення законодавчої держави у формі *res publica* тимчасове законодавство поступається постійному законодавству. Лише в 1970-і роки воно повертається як інструмент парламентського контролю за виконавчою владою. Ця законодавча техніка ґрунтується на двох важливих засадах: (1) обмежена дія у часі та (2) оцінка *ex post*. Іншими словами це законодавство з визначеним терміном дії, що втрачає чинність у дату, визначену законодавцем, якщо законодавець не прийме рішення про продовження його дії. Це, в свою чергу означає необхідність оцінки дії і наслідків такого законодавчого регулювання при прийнятті рішення про продовження чи не продовження його дії. До цієї категорії, зокрема, належить Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» від 16 вересня 2014 року № 1680-VII, дія якого щорічно продовжується; запровадження спеціальних (секторальних) режимів, що приймаються, виходячи з характеру надзвичайної ситуації. Ці режими не є режимами надзвичайного чи воєнного стану, але встановлюють окремі системи реагування на конкретні екстремальні умови. Цим шляхом, до речі, пішло багато країн у відповідь на пандемію COVID-19. Іншим прикладом є Закон України «Про військово-цивільні адміністрації» від 3 лютого 2015 року № 141-VIII; запровадження режимів надзвичайного чи воєнного стану, передбачених Конституцією і законодавством.

Це, власне ті режими, про які йдеться, зокрема, в частині другій статті 64, пункті 31 частини першої статті 85, пункті 19 частини першої статті 92, пункті 21 частини першої статті 106, частині другій статті 157 Конституції України.

За своїм характером ці інструменти можна поділити на три типи: (1) *leges ex ante*, тобто визначені заздалегідь (передбачені законами винятки, передбачені Конституцією і законами режими надзвичайного і воєнного стану), (2) *leges latae*, тобто інструменти, що приймаються під час дії екстремальних умов, виходячи з їх інтенсивності, характеру і загрози, але у встановлених Конституцією і законодавством рамках (тимчасове спеціальне законодавство, спеціальні секторальні режими) та (3) *leges ex post*, тобто законодавчі інструменти, що приймаються за екстремальних умов поза заздалегідь встановлених конституційних чи законодавчих рамок, і які легітимізуються чи визнаються неконституційними після нормалізації ситуації (спеціальні секторальні режими).

Ці чотири типи інструментів реагування на екстремальні умови в залежності від особливостей конституційного правопорядку визначають наступні моделі пристосування конституційного ладу до екстремальних умов:

модель *business as usual*, тобто звичайного порядку функціонування. Ця модель заперечує будь-яку можливість відступу від нормального режиму функціонування конституційного ладу, адже матеріальні норми і процедури прийняття рішень можуть застосовуватись за будь-яких умов, включаючи екстремальні. Вона виходить з презумпції повноти і цілісності правової системи, що означає її здатність врегульовувати будь-які питання за будь-яких умов, включаючи екстремальні;

модель законодавчого пристосування виходить з того, що подолання екстремальних умов може і повинно відбуватися в рамках звичайного конституційного правопорядку шляхом прийняття відповідних законодавчих актів відповідно до звичайної процедури. Іншими словами, запровадження тимчасового законодавства чи спеціальних режимів у відповідь на виникнення екстремальних умов є частиною загального і звичайного законодавчого процесу. Ця модель наразі є найбільш поширеною серед сучасних демократій;

неоримська модель, що слідує республіканській моделі воєнної диктатури

стародавнього Риму, коли за умов загрози існування республіки Сенат доручав консулам призначити на визначений термін диктатора зі всією повнотою влади. Іншими словами римська модель будувалася на чіткому поділі між звичайним урядуванням і надзвичайним урядуванням. За неоримською моделлю, що була реалізована в Веймарській Конституції та Конституції Франції 1958 року, за настання екстремальних умов глава держави набуває надзвичайних повноважень для подолання надзвичайної ситуації;

модель *ex post facto* легітимації. Ця модель виходить з припущення щодо неможливості визначення заздалегідь конкретних норм на випадок настання екстремальних умов, зважаючи на непередбачуваність таких умов. Згідно цієї моделі конституційний лад може не передбачати спеціальних положень щодо надання виконавчій владі чи Президенту додаткових повноважень у випадку настання екстремальних умов, однак такі (прерогативні) повноваження виникають на підставі конституційного обов'язку збереження держави і організованого суспільства. Ці повноваження є прерогативними, тобто повноваженнями щодо забезпечення загального блага за відсутності закону чи дискрецією, коли закон не дає чіткої відповіді. Тобто прерогативні повноваження існують поза законом. Їх теоретичні основи були розроблені ще Джоном Локом, який визначав прерогативу як «владу робити добро без норми», а подекуди і всупереч нормі праву. Наявність прерогативних повноважень ставить цікаве питання співвідношення між державною владою і правопорядком саме в екстремальних умовах. Однак на відміну від концепції Джона Лока, сучасні прерогативні повноваження не є вилученими з-під судового чи конституційного контролю, а самі ці повноваження можуть бути обмежені законом. Тому, як вказує Томас Пул, класичне протиставлення права і прерогативи є застарілим. Використання таких прерогативних повноважень може бути переглянуто, оскаржене, скасовано після відновлення нормальних умов. Для цієї моделі розрізнення між екстремальними і нормальними умовами має парадигматичний характер.

Ці моделі не є взаємовиключними. Конституційний лад держави може поєднувати елементи цих моделей або уможлилювати звернення до будь-якої з них. Наприклад в

конституційній історії України певні рішення лютого 2014 року слід аналізувати крізь призму моделі *ex post facto* легітимації, а заходи у відповідь на збройну агресію Російської Федерації проти України на сході України – моделі законодавчого пристосування.

Чотири інструменти пристосування є, по суті, екзогенними, адже не пов'язані зі зміною конституційного ладу. Їхня мета – повернення до нормальності, до нормального функціонування конституційного ладу. Якщо вони не спрацьовують, відновлення нормальності може вимагати ендогенних інструментів, тобто внесення змін до конституції.

Наведені моделі пристосування конституційного ладу порушують окреме питання співвідношення надзвичайних режимів і звичайного правопорядку. Моделі *business as usual* та законодавчого пристосування виходять з концепції єдності правопорядку, в той час як неоримська модель і *ex post facto* легітимації ґрунтуються на концептуальній відмінності між нормальним і надзвичайним».

В кінці свого наукового дослідження автор робить висновок, що інструменти перетворення як форми відповіді на екстремальні умови можна поділити на три групи (1) повноваження похідної установчої влади, тобто повноваження щодо внесення змін до Конституції відповідно до процедури і в порядку, передбаченому самою Конституцією; (2) прерогативні повноваження щодо зміни конституційного ладу поза процедурою і порядком, передбаченим Конституцією та (3) установчі повноваження щодо знищення чинного ладу і започаткування нового. Особливістю двох останніх інструментів перетворення є те, що вони існують поза юридичними рамками чинного правопорядку, в так би мовити, в метапрапорядку, в сфері екзистенціального *ratio* політичної спільноти.

М. Баймуратов та Б. Кофман пропонують підхід до визначення впливу воєнного стану або війни на феноменологію конституціоналізму, що спирається на розуміння, по-перше, ролі місцевого самоврядування, як первинного рівня публічної влади – публічної самоврядної (муніципальної) влади та самого наближеного до населення її рівня, що здійснюється сформованими територіальною громадою (далі – ТГ – автори) органами місцевого

самоврядування (далі – ОМСВ – автори) (шляхом використання виборних механізмів або демократичного призначення від імені ТГ) в організації та реалізації заходів щодо існування і функціонування територіальної громади в екстремальних умовах функціонування державності; по-друге, враховуючи правовий статус території на якій існує та функціонує відповідна ТГ, що формується і залежить від стану воєнних дій, що на ній проходять; по-третє, від конкретних дій ОМСВ (компетенційних повноважень) відносно ТГ, що ними здійснюються та території її функціонування. Як пишуть автори: «Отже, на чільне місце нами поставлено могутній потенціал самоорганізації, який в феноменології конституціоналізму в онто-гносеологічному аспекті відіграє найважливішу роль в контексті інституціоналізації державно організованого суспільства, системи публічної влади через виборчі механізми, забезпечення пріоритетної ролі і значення конституції в правовій системі держави, виключна роль прав і свобод людини в контексті демократизації державного і суспільного життя, – фактично, наведені завдання виникають, кристалізуються, формуються, реалізуються, вдосконалюються саме на рівні місцевого самоврядування (далі – МСВ – автори) як нормативного простору, в якому людина здійснює свій життєвий цикл, та її групи і асоціації сприяють формуванню інституційної основи громадянського суспільства».

М. Баймуратов та Б. Кофман вважають, що до праксеологічних засад мілітарного конституціоналізму треба віднести основні сфери (форми) загальної діяльності ОМСВ та ТГ, що ними очолюються, на територіях свого існування і функціонування, які напряду впливають на правовий режим реалізації та захисту прав людини в умовах воєнного стану в Україні можна визначити чотири такі основні сфери (форми), а саме: А) в умовах функціонування ОМСВ та ТГ на територіях, що не задіяно у воєнних діях – тобто, там де існують умови для відносно стабільного здійснення діяльності ОМСВ в контексті виконання ними своїх компетенційних повноважень з управління територіями і можливості для забезпечення відповідних умов для функціонування ТГ, – отже, з ординарними та стабільними умовами правового режиму реалізації та захисту прав людини; Б) в умовах функціонування ОМСВ та ТГ на територіях де проходить воєнне

протистояння з агресором – тобто, там де умови для відносно стабільного здійснення діяльності ОМСВ в контексті виконання ними своїх компетенційних повноважень з управління територіями і можливості для забезпечення відповідних умов для функціонування ТГ є фактично відсутні, – отже, правовий режим реалізації та захисту прав людини не може бути забезпечений; В) в умовах функціонування ОМСВ та ТГ на територіях, що тимчасово опинились під контролем окупаційних військ – тобто, там де умови для відносно стабільного здійснення діяльності легітимних ОМСВ в контексті належного виконання ними своїх компетенційних повноважень з управління територіями і можливості для забезпечення відповідних умов для функціонування ТГ не існує, як результат або блокування таких дій з боку окупантів, або перешкоджання такій законній діяльності ОМСВ з боку окупантів без безперечного визнання їх окупаційної влади і колаборації з ними, – тут також ОМСВ не тільки вельми проблематично, а й фактично не може бути забезпечений правовий режим реалізації та захисту прав людини; Г) в умовах функціонування ОМСВ та ТГ на територіях, що тимчасово були під контролем окупаційних військ та які повернулися під контроль (юрисдикцію) української влади – тобто, йдеться фактично про початок функціонування ОМСВ на територіях, що зазнали руйнування критичної інфраструктури та в межах ТГ, мешканці яких зазнали злочини окупаційної влади у всьому їх розмаїтті та зазнали втрат свого людського потенціалу, бо понесли суттєві людські жертви.

Можна зробити висновок, що О. Водянніков, М. Баймуратов та Б. Кофман розглядають конституціоналізм в умовах воєнного стану як особливий механізм реалізації державної влади в період війни, який допускає відступи від конституційних принципів функціонування влади передбачених Конституцією в мирний час. Тобто, мова йде про те, що війна стає підставою для переосмислення тих цінностей, непорушність яких в мирний час є очевидною та не підлягає сумнівам, цінностей, які власне є якісною особливістю ліберального людиноцентричного підходу до реалізації публічної влади в державі.

Певною мірою ці концепції перекликаються з так званою доктриною «войовничої демократії», яка вперше була запропонована відомим німецьким

конституціоналістом К. Левенштайном в опублікованій ним у 1937 році статті «Войовничча (militant) демократія та фундаментальні права». Описуючи катастрофічну ситуацію із домінуванням на Європейському континенті тоталітарних екстремістських режимів, він закликав демократичні країни до самозахисту, який коротко охарактеризував словами «з вогнем потрібно боротися вогнем». Він пророкував, що «вороги демократії будуть робити свою невдячну справу, зловживаючи демократичними гарантіями верховенства права і прикриваючись справою захисту індивідуальних свобод».

Доктрина «войовниччої демократії» почне активно застосовуватись багатьма країнами після II-ої Світової війни, що стало поштовхом навіть для її конституціоналізації (Конституція Італії 1947 року, Основний закон ФРН 1949 року, Конституції Польщі 1997 року тощо). Сутність її полягає у забороні політичних сил, рухів фашистського, комуністичного, екстремістського характеру (діяльність яких спрямована на підтримку або пропаганду придушення прав і свобод громадян, сприяє національній, расовій, класовій чи релігійній ненависті тощо), і виробленні інших інструментів самозахисту демократії.

В той же час відзначимо, що потрібно доволі обережно відноситися щодо надання пріоритетності сучасним процесам національного державотворення на основі доктрин «воєнного конституціоналізму» чи «мілітаристського конституціоналізму» як домінуючої системи цінностей на період війни. Це не зовсім вдалий вибір форми державного будівництва, оскільки створює умови для розвитку негативних тенденцій здатних призвести до узурпації влади та до загрози нехтування непорушних прав людини в Україні.

Якщо і говорити про ці концепції розвитку вітчизняного конституціоналізму в умовах військової агресії, то тільки в тому аспекті, що вони мають бути проявом особливостей чи складовою частиною класичного конституціоналізму який базується на класичних ідеях лібералізму і являє собою фундаментальну основу демократичних принципів, стали систему інститутів, відносин, принципів та цінностей, що забезпечують демократичний характер розвитку України, від якого не можна здійснювати антиліберальних відступів.

Фактор війни з росією приводить до висновку, що сьогодні має йти мова про нові вектори розвитку сучасної національної парадигми конституціоналізму, які повинні, виходячи з мети конституціоналізму – обмеження (самообмеження) публічної влади на користь громадянського суспільства, прав, свобод та інтересів людини і громадянина для досягнення (визнання, забезпечення та захисту) конституційно-правової свободи людини – охоплювати, перш за все, питання щодо функціонування Конституції України, особливостей реалізації її положень в умовах війни, форм і методів її захисту за таких обставин. Вчені правники-конституціоналісти повинні з урахуванням вітчизняних традицій державного і конституційного будівництва, досвіду інших країн і народів сформувати відповідні рекомендації для належного функціонування Основного Закону України в умовах воєнного стану.

Назріла сьогодні і необхідність скорегувати парадигму вітчизняного конституціоналізму і перейти від практики безсистемних досліджень у сфері оборони та захисту суверенітету і територіальної цілісності України до комплексного аналізу, прогнозувань у цій сфері і вироблення на основі національних цінностей, національної ідеї, історичного досвіду України довгострокової і науково обґрунтованої концепції державного будівництва в сфері національної безпеки, яка має стає домінантою національного державотворення.

Напрямок сучасної парадигми національного конституціоналізму має також стати і проблема його функціонального механізму. В умовах війни відбувається трансформація вітчизняного механізму державної влади та місцевого самоврядування через запровадження військових адміністрацій, посилення повноважень окремих органів державної влади, тому важливо чітко визначити завдання та функції інституцій механізму публічної влади, особливо у сфері оборони України, захисту населення від зовнішнього агресора; необхідно напрацювати концепцію створення умов для функціонування/перенесення та належного виконання своїх обов'язків тими органами влади, що базуються на тимчасово окупованій території та щодо безперервної роботи тих владних інституцій, які з різних причин, залишаючись на території контрольованій українською суверенною владою, стикнулися з труднощами у своїй роботі, котрі викликані

фактичним перебуванням України в стані війни; оптимально обґрунтувати зміну алгоритму реалізації функцій, штатну чисельність служб і підрозділів кожного органу державної влади. В цьому плані хотілось би звернути увагу, зокрема на Кабінет Міністрів України, окремі міністерства та інші центральні органи, які не зуміли повною мірою справитися з викликами війни і продовжують працювати «по-старому».

На рівні конституційної доктрини має відбутися і перегляд ролі та місця міжнародних організацій у системі гарантування миру у світі загалом та забезпечення національної безпеки окремих країн. Події останнього часу свідчать, що, на жаль, окремі визнані міжнародні інституції, наприклад, ООН, ОБСЄ, які за своїм призначенням мають працювати у напрямку забезпечення безпеки та миру у світі, на практиці виявилися малоефективними і такими, що нездатні належним чином реалізувати цю функцію. Варто напрацювати ефективний міжнародний механізм притягнення до відповідальності політичного і військового керівництва країни агресора за здійснені ними військові злочини в Україні та механізм притягнення до конституційної відповідальності тих владних суб'єктів, що стали на шлях зради України, Українського народу, поставили під загрозу обороноздатність держави та збереження стабільності в роботі органів державного апарату (проросійські високопосадовці органів публічної влади, народні депутати України та депутати органів місцевого самоврядування, чиновників, які втекли за кордон тощо); розробити теоретичну основу для засудження «рашизму», «руського миру» і будь-яких проявів російського шовінізму як прояву тоталітарно-терористичного режиму, який вчиняє воєнні злочини проти України та геноцид щодо українців, створює загрозу існування нашої держави.

Пріоритетним питанням для науки конституційного права України в умовах війни має бути і пошук відповідей на питання належного забезпечення прав людини, які виступають серцевиною конституціоналізму. Як справедливо зазначає О. Скрипнюк, оскільки права людини та громадянина є осердям усієї системи права й основою розвитку всіх правовідносин, то будь-яка діяльність органів державної влади, уся державна політика має спрямовуватися на гарантування, захист і забезпечення цих прав –

це впливає з факту проголошення України правовою державою (ст. 1 чинної Конституції України. «Визначаючи права людини як об'єкт конституційного захисту, - пише І. Гордієнко, - необхідно пам'ятати, що він є органічною складовою конституційного розвитку. Інакше кажучи, цей об'єкт є необхідним, і його поява зумовлюється вже на рівні теоретичного визначення змісту феномена конституції та конституціоналізму».

Зрозуміло, що з огляду на повномасштабне вторгнення росії, владою України було прийнято рішення про введення особливого правового режиму – воєнного стану на всій території країни, що має кардинальні наслідки для забезпечення прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією України. Зокрема, воєнний стан став причиною обмеження (хоча й тимчасового) цілого ряду визначених вітчизняним Основним законом прав і свобод людини і громадянина та загальною заборонаю таких форм прямої демократії як вибори і референдуми. У свою чергу, обмеження конституційних прав і свобод приводять до дисбалансу приватного та публічного інтересів, за якого органи державної влади отримують доволі широкі повноваження, інколи й не зовсім конституційні важелі впливу на суспільство, громадян, що може стати причиною зловживань новими повноваженням та критикується з боку як громадськості і експертів в сфері права.

Тому сьогодні, коли ми говоримо про конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини в Україні, науковці мають вирішувати цю дилему, а також повинні першочергово акцентувати увагу на особливостях захисту прав таких категорій осіб: а) які перебувають на окупованій території; б) які перебували на окупованій території та сьогодні потребують відновлення порушених під час окупації їх прав і свобод; в) які перебувають на території, де ведуться військові дії; г) які перебувають на території, де не відбуваються безпосередньо військові дії, однак громадяни знаходяться в зоні ризиків обстрілів ракетами та військовою авіацією; д) які внаслідок війни змушені були покинути свої домівки і сьогодні перебувають за межами України в статусі біженців.

Окрім того вітчизняний конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини потребує своєї модернізації виходячи з обставин війни з росією і необхідності

удосконалення його правової складової щодо особливостей захисту прав дітей, жінок, людей похилого віку, військовослужбовців. Категорії наших співгромадян, які потребують свого захисту в умовах російської агресії можна продовжити за рахунок внутрішньо переміщених осіб. Зокрема в «полі зору» вітчизняних науковців-конституціоналістів має стати питання щодо належного законодавчого врегулювання їх статусу, оскільки Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 р. хоча й враховує факт війни з Росією, однак доволі поверхово (тільки що стосується питання праці таких осіб) і зовсім не враховує територіальний фактор військових дій, розширення регіонів України, в яких громадяни змушені були покинути свої домівки та стати внутрішньо переміщеними особами тощо.

Невідкладним є також осмислення і належне законодавче врегулювання таких явищ, як роль посередників, процедури обміну полоненими і заручниками. Необхідно також впорядкувати у відповідності із сучасними умовами питання соціального і правового захисту волонтерів, які ризикують своїм здоров'ям і життям, виїжджаючи в зону бойових дій, надаючи допомогу військовим та іншим підрозділам безпосередньо під вогнем. Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 р. не відповідає реаліям

сьогодення та не передбачає ефективні заходи соціального і правового захисту волонтерів.

Висновки. В цілому ж зазначимо, що в умовах військової агресії вітчизняна наука конституційного права, окресливши пріоритетні цінності, які корелюють із актуальними викликами сучасності, повинна зацентувати свої зусилля над ефективністю функціонування національного механізму публічної влади, подоланням кризових явищ, зумовлених веденням проти України загарбницької війни зі сторони росії, які можуть бути вирішеними лише відповідно тими правовими методами та способами, які допоможуть зберегти баланс між інтересами держави та окремого її громадянина, тими конституційними інструментами, які не будуть порушувати процес здійснення державної влади, збережуть стабільний розвиток усєї правової системи України.

Тобто наука має виробити доктринальний підхід та механізм, який забезпечив би, з одного боку, сталість та стабільність категорії єдиного існуючого конституціоналізму, який унеможливило існування подвійних стандартів розуміння до вибору цінностей в мирний та воєнний час, з іншого – доктринально обґрунтувати потреби та шляхи реформування вітчизняного механізму публічної влади, способи забезпечення прав людини в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антологія української юридичної думки : в 6 т. / [за заг. ред. Ю. С. Шемшученка]. Київ : Юрид. книга, 2003. Т. 4. Конституційне (державне) право. 600 с.
2. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції : монографія. Ужгород : Ліра, 2009. 372 с.
3. Словська І. Є. Поняття конституціоналізму. Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Київ, 2002. Вип. 18. С. 148-151.
4. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : нариси з історії, теорії і практики : монографія. Київ : Салком ; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
5. Шаповал В. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії. Право України. 1998. № 5. С. 25–29.
6. Шевчук С. В. Основи конституційної юриспруденції. Київ : Український центр правничих студій, 2001. 302 с.
7. Актуальні проблеми конституційного права України : підручник / за заг. ред. проф. А. Ю. Олійника. Київ : Центр учбової літ., 2013. 554 с.
8. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України : підручник / за заг. ред. В. Ф. Погорілка. Київ : Правова єдність, 2010. 432 с.
9. Бориславська О. М. Сутність конституціоналізму: конституціоналізм як ідеологія, доктрина та практика обмеженого правління. Вісник Львівського університету. Серія : Юридична. 2015. Вип. 61. С. 247–256.
10. Стецюк П. Б. Конституційний Суд України як суб'єкт формування сучасного українського конституціоналізму (до постановки проблеми). Право України. 2010. № 6. С. 70–74.
11. Забокрицький І. І. Основні аспекти сучасного розуміння конституціоналізму. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки. 2015. № 827. С. 53–60.
12. Billias G. Introduction. American Constitutionalism Abroad: Selected Essays in Comparative Constitutional History / Ed. George Athan Billias. New York: Greenwood Press, 1990. 106 p.

- 13.Гордієнко І.Л. Конституціоналізм як режим правового обмеження державної влади: Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Київ, 2021. 263 с.
- 14.Добродумов П. О Конституціоналізм і політична еліта України: методологічні підходи. Правовий вісник Української академії банківської справи. 2009. № 1 (2). С. 23–27.
- 15.Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / [пер. з венг. А. П. Гуськовой, Б. В. Сотина]. М. : Юрист, 1999. 292 с.
- 16.Meilwain С. Н. Constitutionalism: ancient and modern. Ithaca : N.Y. Cornell Univ. Press, 1940. 153 p.
- 17.Рассел Б. Мудрость Запада. Историческое исследование западной философии в связи с общественными и политическими обстоятельствами / [пер. с англ. О. Н. Орнатской]. М. : Республика, 1998. 479 с.
- 18.Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
- 19.Бокоев Ж. А. Модели современного конституционализма и опыт постсоциалистических государств (на примере Киргизской республики) : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. М.,1998. 223 с.
- 20.Георгіца А. З., Словська І. Є. Конституціоналізм як категорія науки конституційного права. Науковий вісник Чернівецького університету. Серія : Правознавство. 2001. Вип. 103. С. 57–60.
- 21.Циверенко Г. П. Основні підходи до визначення поняття «конституціоналізм» у сучасній науковій думці. Держава та регіони. Серія : Право. 2009. № 1. С. 171–175.
- 22.Конституція незалежної України : навч. посіб. / [В. Ф. Погорілко, Ю. С. Шемшученко, В. О. Євдокимов та ін.]. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Спілка юристів України, 2000. 428 с.
- 23.Мелашенко В. Ф. Основи конституційного права України : курс лекцій для студентів юрид. вузів і фак. Київ : Вентурі, 1995. 248 с.
- 24.Водяніков О. Конституціоналізм в екстремальних умовах: установча і встановлена влада в кризові періоди. *Український часопис конституційного права*. 2021. № 4. С. 8–37. URL: <https://www.constjournal.com/pub/4-2021/konstytutsionalizm-ekstremalnykh-umovakh-ustanovchavstanovlena-vladakryzovi-periody/>.
- 25.Баймуратов М., Кофман Б. Мілітарний конституціоналізм: до питання про становлення, розуміння і оформлення профільної феноменології через локальну демократію. *Конституціоналізм в умовах війни: збірник матеріалів учасників четвертої науково-практ. конференції*. Львів : ПП "Видавництво "БОНА", 2022. С. 61-70.
- 26.Comparative constitutionalism. Cases and materials. St. Paul: LEG, 2016. 1688 p.
- 27.Ginsburg T., Dixon R. Comparative Constitutional Law. Northhampton: Edward Elgar Pub., 2011.
- 28.Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри. / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. К.: Ваіте, 2021. 528 с.
- 29.Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм в умовах воєнного стану URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/krusyan_a._suchasnyu_ukrayinskyu_konstytucionalizm_v_umovah_voynennogo_stanu_2022.pdf
- 30.Скрипнюк О. В. Правове забезпечення прав і свобод людини та громадянина в процесі реалізації державного управління. *Право України*. 2007. № 4. С. 3–8.
- 31.Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>
- Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>

Стаття надійшла до редакції 11.04.2023

Стаття рекомендована до друку 15.05.2023

O.V. MARTSELYAK

DSc (Law), Professor,

Professor of the Department of Constitutional Law

E-mail: Martseliak@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6686-0255>

Taras Shevchenko Kyiv National University

Kyiv, 01601, St. Volodymyrska, 64

S.M. MARTSELIAK

PhD (Law), associate professor of the department
constitutional and municipal law

E-mail: advokat_smm@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4645-3051>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

M.O. MARTSELIAK

student

E-mail: martselyak2003@ukr.net

Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, 61024, str. Pushkinska, 77

THE CONCEPT OF CONSTITUTIONALISM AND ITS TRANSFORMATION IN THE CONDITIONS OF WAR

ANNOTATION. *Entry.* Constitutionalism belongs to those fundamental legal values that have a complex and multifaceted legal nature, which puts on the agenda a wide range of praxeological challenges regarding the understanding of its phenomenology, the determination of new directions of its development in Ukraine in the conditions of war with the Russian aggressor.

Short list of main results. The exploration of the scientific positions of domestic and foreign scientists regarding the understanding of the legal nature of constitutionalism leads to the conclusion that its phenomenology should be considered through the prism of such aspects of its understanding as form, content and essence. In the conditions of war, constitutionalism, as a public legal system of the constitutional organization of a democratic society and the state, needs some modifications, which can be solved only by those legal methods and methods that will help preserve the balance between the interests of the state and its individual citizen, those constitutional democratic tools, which will not disrupt the process of exercising state power, will preserve the stable development of the entire legal system of Ukraine.

Conclusions. The modern science of constitutional law should develop a doctrinal approach and mechanism that would ensure, on the one hand, the permanence and stability of the category of the only existing constitutionalism, which makes it impossible to have double standards of understanding for the choice of values in peacetime and wartime, and on the other hand, to doctrinally substantiate the needs and ways reforming the domestic mechanism of public power, ways to ensure human rights in the conditions of martial law.

KEY WORDS: *constitutionalism, martial law, military constitutionalism, bodies of state power and local self-government, human rights, the science of constitutional law.*

REFERENCES

1. Anthology of Ukrainian legal thought: in 6 volumes / [according to general ed. Yu. S. Shemshuchenko]. Kyiv: Jurid. book, 2003. T. 4. Constitutional (state) law. 600 p. (in Ukrainian)
2. Savchyn M. V. Constitutionalism and the nature of the constitution: a monograph. Uzhgorod: Lira, 2009. 372 p. (in Ukrainian)
3. Slovka I. E. Concept of constitutionalism. State and law: coll. of science pr. Legal and political sciences. Kyiv, 2002. Vol. 18. P. 148-151. (in Ukrainian)
4. Shapoval V. M. Modern constitutionalism: essays on history, theory and practice: a monograph. Kyiv: Salkom; Yurinkom Inter, 2005. 560 p. (in Ukrainian)
5. Shapoval V. Formation of constitutionalism in Ukraine: problems of theory. Law of Ukraine. 1998. No. 5. P. 25–29. (in Ukrainian)
6. Shevchuk S.V. Fundamentals of constitutional jurisprudence. Kyiv: Ukrainian Center of Legal Studies, 2001. 302 p. (in Ukrainian)
7. Aktual'ni problemy konstytutsiynoho prava Ukrayiny : pidruchnyk / za zah. red. prof. A. YU. Oliynyka. Kyiv : Tsentr uchbovoyi lit., 2013. 554 p. (in Ukrainian)
8. Pohorilko V.F., Fedorenko V.L. Constitutional law of Ukraine: a textbook / by general ed. V. F. Pohorilka. Kyiv: Legal Unity, 2010. 432 p. (in Ukrainian)
9. Boryslavska O. M. The essence of constitutionalism: constitutionalism as an ideology, doctrine and practice of limited government. Bulletin of Lviv University. Series: Legal. 2015. Issue 61. P. 247–256. (in Ukrainian)
10. Stetsyuk P. B. The Constitutional Court of Ukraine as a subject of the formation of modern Ukrainian constitutionalism (before the problem statement). Law of Ukraine. 2010. No. 6. P. 70–74. (in Ukrainian)
11. Zabokrytskyi I. I. Basic aspects of the modern understanding of constitutionalism. *Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Series: Legal sciences.* 2015. No. 827. P. 53–60. (in Ukrainian)
12. Billias G. Introduction. American Constitutionalism Abroad: Selected Essays in Comparative Constitutional History / Ed. George Athan Billias. New York: Greenwood Press, 1990. 106 p.
13. Gordienko I.L. Constitutionalism as a mode of legal limitation of state power: Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 - Law. Kyiv, 2021. 263 p. (in Ukrainian)
14. Dobrodumov P. About Constitutionalism and the political elite of Ukraine: methodological approaches. *Legal Bulletin of the Ukrainian Academy of Banking.* 2009. No. 1 (2). P. 23–27. (in Ukrainian)
15. Shayo A. Self-restriction of power (short course of constitutionalism) / [trans. from Hungarian A. P. Huskovoy, B. V. Sotynal]. M.: Jurist, 1999. 292 p. (in Ukrainian)
16. Mcilwain C. H. Constitutionalism: ancient and modern. Ithaca : N.Y. Cornell Univ. Press, 1940. 153 p.

17. Russell B. Wisdom of the West. Historical study of Western philosophy in connection with public and political circumstances / [trans. with English O. N. Ornatskoi]. M.: Respublika, 1998. 479 p. (in Ukrainian)
18. Krusyan A. R. Modern Ukrainian constitutionalism: monograph. Kyiv: Yurinkom Inter, 2010. 560 p. (in Ukrainian)
19. Bokoev Z. A. Models of modern constitutionalism and the experience of post-socialist states (on the example of the Kyrgyz Republic): diss. ... candidate law Sciences: 12.00.02. M., 1998. 223 p. (in Ukrainian)
20. Georgitsa A.Z., Slovka I.E. Constitutionalism as a category of the science of constitutional law. *Scientific Bulletin of Chernivtsi University*. Series: Legal studies. 2001. Issue 103. P. 57–60. (in Ukrainian)
21. Tsiverenko G. P. Basic approaches to the definition of the concept of "constitutionalism" in modern scientific thought. *State and regions*. Series: Law. 2009. No. 1. P. 171–175. (in Ukrainian)
22. Constitution of independent Ukraine: education. manual / [V. F. Pogorilko, Yu. S. Shemshuchenko, V. O. Yevdokimov and others]. Kyiv: Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine; Union of Lawyers of Ukraine, 2000. 428 p. (in Ukrainian)
23. Melashchenko V. F. Fundamentals of constitutional law of Ukraine: a course of lectures for law students. universities and faculties Kyiv: Venturi, 1995. 248 p. (in Ukrainian)
24. Vodyannikov O. Constitutionalism in extreme conditions: constitutional and established power in crisis periods. *Ukrainian Journal of Constitutional Law*. 2021. No. 4. P. 8–37. URL: <https://www.constjournal.com/pub/4-2021/konstytutsionalizm-ekstremalnykh-umovakh-ustanovchavstanovlena-vlada-kryzovi-periody/>.(in Ukrainian)
25. Baimuratov M., Kofman B. Military constitutionalism: to the question of formation, understanding and design of profile phenomenology through local democracy //Constitutionalism in conditions of war: a collection of materials of the participants of the fourth scientific practice. conferences. Lviv: PP "Bona Publishing House", 2022. P. 61-70. (in Ukrainian)
26. Comparative constitutionalism. Cases and materials. St. Paul: LEG, 2016. 1688 p.
27. Ginsburg T., Dixon R. Comparative Constitutional Law. Northampton: Edward Elgar Pub., 2011.
28. Constitutional law: a textbook / edited by M.I. Goosebumps / Yu.G. Barabash, O.M. Boryslavska, V.M. Wenger, M.I. Kozyubra, A.A. Meleshevich. K.: Waite, 2021. 528 p. (in Ukrainian)
29. Krusyan A.R. Modern Ukrainian constitutionalism in the conditions of martial law //Electronic resource: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/krusyan_a._suchasnyy_ukrayinskyy_konstytucionalizm_v_umovah_voyennogo_stanu_2022.pdf (in Ukrainian)
30. O. V. Skrypniuk. Legal protection of human and citizen rights and freedoms in the process of state administration. *Law of Ukraine*. 2007. No. 4. P. 3–8. (in Ukrainian)
31. Law of Ukraine "On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons" dated October 20, 2014. Database "Legislation of Ukraine" / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (in Ukrainian)
32. Law of Ukraine "On Volunteering" dated April 19, 2011. Database "Legislation of Ukraine" / Verkhovna Rada of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (in Ukrainian)

The article was received by the editors 11.04.2023

The article is recommended for printing 15.05.2023

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-11>

УДК 342.725

А.В. СМУЛЬСЬКА

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових
дисциплін юридичного факультету

E-mail: allasm1@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1999-3068>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МОВНОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РФ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Мова є головним засадничим принципом консолідації українського суспільства, рушієм змін національної свідомості, інструментом, який гартує і додає сил.

Від ставлення кожного до української мови сьогодні залежатиме у подальшому й формування національної солідарності, й становлення висококультурної мовної особистості, й виховання підростаючого покоління, й узагалі, можливо, наше подальше існування як нації, як народу, як країни.

Мовне питання становило сферу будь-яких зацікавлень в усі часи: від дослідження його парадоксальності взагалі, й вивчення політичних маніпуляцій і спекуляцій, які виникали щоразу, коли це стало комусь вигідно; спостереження за мовними процесами, що відбувалися у країні під маскою «взаємовпливу» та «взаємозбагачення», а насправді були прикриттям тотального зросійщення більшої частини України й падіння престижу української мови тощо.

Короткий зміст основних результатів. У статті зазначено, що історія законодавства що регулювало мовне питання в Україні, починається з її заборон у добу бездержавності України в складі Російської імперії та інших держав. До причин тривалого домінування російської мови в Україні та його наслідків віднесено багатовікову русифікацію, міграцію росіян на територію України, фізичне знищення, депортацію і вимушену еміграцію українців за межі України, формування «російської» ситуації, коли національно свідомі українці змушені захищатися від мігрантів. Послідовно наведено та охарактеризовано низку нормативних актів, прийняття яких у різні часи було покликане регулювати мовне питання в Україні.

Висновки. Мовний фронт – це ще один фронт, та не поле битви, а нова можливість відстоювати наші цінності. Знати та спілкуватися українською – захищати національні інтереси та наблизити нашу перемогу. Війна розставляє акценти. З початком повномасштабного російського вторгнення українці почали масово відмовлятися від мови агресора, а підтримка України як єдиної держави є безпрецедентною за всі роки незалежності.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *мова, мовне питання, повномасштабне вторгнення РФ, законодавче забезпечення, закон, національна ідентифікація, захист, держава.*

Як цитувати: Смутьська А.В., Правове регулювання мовного питання в Україні під час повномасштабного вторгнення рф. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право».* 2023. Вип. 35. С. 112-118. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-11>

In cites: Smulska A.A. Legal regulation of the language issue in Ukraine during a full-scale invasion russian federation. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 112-118. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-11> (in Ukrainian)

Вступ. Мова у поєднанні з національним культурним простором, який вона створює навколо, здатна консолідувати народ та об'єднувати державу, що, по суті, становить її фундаментальну роль у житті суспільства.

Очевидно, що зростання авторитету української мови сьогодні залежить від багатьох чинників – і від знання і шанування національних традицій, й своєї історії, й від формування національної свідомості, а наразі

на її популярність впливає й те, що вона виступає потужною зброєю та важливим елементом спротиву українського народу під час війни із російським загарбником.

Сьогодні ми є свідками творення нової сторінки в історії нашого народу, коли доводиться утверджувати українську мову в Україні, будувати напрямок існування у бік україноцентричної позиції, відновлювати українське обличчя України, створювати справжнє українського обличчя.

Але, на думку, українського мовознавця Павла Гриценка, – це вже процес незворотній, невпинний. І наскільки страшнішою стає глибина втрат у цій нищівній війні, коли розумієш, що воїни захищають не просто землю чи населений пункт, а боронять вони передовсім українські цінності [2].

Уповноважений із захисту державної мови Тарас Кремень у своєму блозі зазначив, що «з першими ракетами, випущеними по українських містах, прийшло усвідомлення важливості збереження української мови та культури». Мова є головним засадничим принципом консолідації українського суспільства, рушієм змін національної свідомості, інструментом, який гартує і додає сил. Одним із російських наративів для виправдання їхньої агресії в Україні є захист тут російськомовних. Тому це особливо вплинуло на свідому відмову російськомовних українців після 24 лютого 2022 року від мови окупанта [3].

За свідченням відомого українського режисера Олега Сенцова, його численні російськомовні друзі (ще до повномасштабного вторгнення РФ в Україну – А. С.) у спілкуванні масово переходять на українську, адже це своєрідний маркер: «говориш українською – отже, ти за Україну... Державна мова – це те, що має об'єднувати нашу націю... А зараз, якщо ти розмовляєш російською, ти підтримуєш ворога тим самим» [4].

Українська мова сьогодні дуже перешкоджає Кремлю, адже своїм завданням він вбачає збереження та захист російськомовних середовищ в Україні. Проте, як ніколи раніше, і не лише з огляду на законодавче закріплення, а саме за покликом серця, наразі відбувається масштабне розширення сфер вживання української мови, активізація її культурноносно-творчого потенціалу, а це, як відомо, укріплює нашу мовно-національну свідомість, наш ментальний код.

Отже, мовне питання в нашій країні сьогодні, як ніколи, актуальне та гостре. Воно давно вийшло за межі абстрактного асоціювання виключно з чимось книжним – наукою чи освітою; розмило межі кордонів, які для когось виправдовували цінність української мови виключно для існування ніжної української пісні чи материнської колискової; казкової оповіді чи ба, трохи більше – фактів, закарбованих у стародавніх літописах і пам'ятках – і все.

Однак тепер це питання стосується кожного громадянина нашої держави, бо повномасштабна війна РФ проти України, горе і втрати, нелюдські катування, яких зазнають українці на рідній землі, спонукають громадян України, які розмовляли російською, якомога швидше перейти на українську мову. І від ставлення кожного до української мови сьогодні залежатиме у подальшому й формування національної солідарності, й становлення висококультурної мовної особистості, й виховання підростаючого покоління, й узагалі, можливо, наше подальше існування як нації, як народу, як країни.

Отже, мовне питання становило сферу будь-яких зацікавлень в усі часи. І оскільки ми маємо законодавче закріплення української мови як державної в Конституції України [5], а, як свідчить практика, реальна картина використання мов у регіонах подекуди була такою, що точно не відповідала Конституції, то інтерес до мовного питання завжди був виправданим, а це й дослідження його парадоксальності взагалі, й вивчення політичних маніпуляцій і спекуляцій, які виникали щоразу, коли це ставало комусь вигідно; спостереження за мовними процесами, що відбувалися у країні під маскою «взаємовпливу» та «взаємозбагачення», а насправді були прикриттям тотального зросійщення більшої частини України й падіння престижу української мови тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх публікацій і досліджень з правничо-лінгвістичної проблематики свідчить, що вчені розглядають у своїх працях різні аспекти розвитку та функціонування української мови в сучасних умовах. Зокрема Л. Аза, Є. Головаха, М. Вівчарик, Ю. Грицак, І. Дзюба, В. Лизанчук, Н. Паніна, А. Погрібний, П. Гриценко, О. Руда та інші вітчизняні вчені досліджують сучасний стан та питання правового забезпечення функціонування державної мови.

У своїх працях І. Дзюба, С. Здіорук, М. Карпенко, Л. Масенко та інші вчені розглядають пріоритети мовної політики у зміцненні українського суспільства.

Питанню функції української мови в державному управлінні приділяли увагу І. Лопушинський, І. Плотницька, О. Ткаченко та інші дослідники.

Мета дослідження. В існуючих дослідженнях щодо правового забезпечення

українського мовного питання в умовах війни РФ з Україною на сьогодні комплексного підходу не має, тому метою зазначеної праці є спроба систематизації законодавчого регулювання мовного питання в Україні взагалі та в умовах повномасштабного вторгнення РФ, а також визначення головних змін, що відбуваються у формуванні мовної самоідентифікації українців на сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Історія мовного законодавства щодо української мови починається з її заборон у добу бездержавності України в складі Російської імперії та інших держав. З проголошенням незалежності України, здавалося, настануть кардинальні зміни. Ще до проголошення незалежності у 1989 р. Верховна Рада під тиском патріотичних сил УРСР ухвалила Закон УРСР «Про мови в Українській РСР» (був чинним в Україні до 2012 р.) [6], в якому українська мова отримала статус державної, що створило передумови для поступового відродження мови титульної нації як повноцінного засобу спілкування та важливого чинника розвитку соборної Української держави, а згодом (1996 р.) це вже було закріплено в ст. 10 Конституції України.

У 1990 р. було прийнято «Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» (далі – Програма), проте через відсутність відповідальності за порушення Закону «Про мови в Українській РСР» та невиконання зазначених вище положень Програми, відбулося їх пасивне руйнування і пряме гальмування, в результаті чого цей Закон і Програма, а також наступні подібні програми, прийняті в 1997 і 2003 рр. відповідно реалізовано не було.

Відомий дослідник націєтворчих процесів М. Вівчарик розкрив причини домінування російської мови в Україні та його наслідки. Зокрема, він зазначає, що «через багатовікову русифікацію, міграцію росіян на територію України, фізичне знищення, депортацію і вимушену еміграцію українців за межі України, склалася наднебезпечна «російська» ситуація, коли не мігранти опираються проти асиміляції корінним народом, а, навпаки, національно свідомі українці змушені захищатися від мігрантів» [7].

Окремо слід зазначити щодо Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (2003) [8], яким визначалося, що заходи, спрямовані на

утвердження української мови як державної, не повинні перешкоджати чи створювати загрозу збереженню й розвитку інших мов у країні. Цікавим є той факт, що у Законі неправильно переклали, наприклад, словосполучення «minority language» – як «мова меншин», хоча в хартії, прийнятій у Страсбурзі (1992), мова йде про міноритарні мови, тобто такі, що вимирають і потребують захисту. Й таким, чином, у 2012 році було прийнято Закон України «Про засади державної мовної політики» № 5029-VI від 3 липня 2012 року (втратив чинність Рішенням Конституційного Суду № 2-р/2018 від 28.02.2018) [9], у якому саме через цю неточність перекладу поряд з державною було визначено перелік 18-ти мов меншин, одна з яких – російська, чим істотно розширилася сфера функціонування російської мови на українських землях, оскільки закон передбачав право офіційного використання регіональних мов одночасно з українською на тих територіях, де кількість їхніх носіїв перевищує 10 %. Від самого початку Закон був скандально-контраверсійним. Згодом він спровокував «мовний майдан» у Києві (2012 р.), на якому заперечували проти прийняття цього закону. А коли у 2014-му під час усунення від влади Президента В. Януковича знову була спроба скасувати цей Закон, розпал пристрастей опонентів лише яскравіше зайнявся, бо виникла «нова» тема – «дискримінація» росіян в Україні, що стало підставою посилення інформаційної та початком збройної агресії РФ проти України.

Значимими подіями щодо захисту української мови як державної було прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України» [10], що вимагає від радіо- і телекомпаній надавати 75 % продукту українською мовою на загальнонаціональних та регіональних і 60 % – на місцевих каналах; Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [11], згідно з яким мовою у сфері наукової та науково-технічної діяльності є державна мова; Закону України «Про державну службу» [12], що зобов'язує осіб державних органів та органів місцевого самоврядування під час виконання посадових обов'язків і ведення діловодства користуватися винятково державною мовою; Закону України «Про освіту» [13], відповідно до якого мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова.

Пізніше в часі, досить послідовно відбулася низка подій, а саме – схвалення та набуття чинності нової редакції українського правопису [14], прийняття нового мовного закону [15], оновлення вимог щодо складання документів [16], а тепер ще й у цій страшній війні українська мова вимушена стояти на захисті себе самої й цілої країни, голосно демонструючи свою лексичну потужність.

Як виявилось, чи не найважливішою подією стало ухвалення Верховною Радою України закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2018 рік, підписаний Президентом у 2019 році) (далі – Закон). Відповідно до нього українська мова є єдиною державною (офіційною) мовою України. Такий статус української мови означає, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, а також інші сфери суспільного життя (освіта, охорона здоров'я, армія, транспорт, ЗМІ, культура тощо) зобов'язані використовувати її на всій території країни під час здійснення своїх повноважень. Саме українська мова має виконувати функцію міжетнічного спілкування. Але водночас корінні народи та національні меншини мають право на здобуття дошкільної та початкової освіти рідною мовою. Новаторськими підходами у цьому Законі є введення у правове поле стандартів, зокрема правопису як мовного стандарту та створення окремого органу із забезпечення цих стандартів – Національної комісії зі стандартів державної мови; контроль використання державної мови у публічній площині як мови отримання інформації та послуг у сфері суспільного життя; встановлення відповідальності за невиконання відповідних вимог законодавства, фіксація порушень, система штрафів щодо порушників за допомогою діяльності окремого органу – Уповноваженого із захисту державної мови. Також відповідно до Закону має бути створена мережа державних курсів з вивчення української мови (відповідно до державної Програми сприяння опануванню державної мови) та запровадження системи рівнів володіння українською мовою.

У 2019 році Кабмін затвердив Стратегію популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава» з метою підвищення популярності та конкурентоспроможності української мови в Україні та світі, яка узгоджується із Законом

України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» й визначає мету, стратегічні цілі та основні завдання, на виконання яких має бути спрямована реалізація державної мовної політики, та охоплює всі сфери суспільного життя [17].

Висновки. На думку Уповноваженого із захисту державної мови Тараса Кременя, 24 лютого 2022 року не лише відкрило новий відлік в історії України та світу, а й започаткувало незворотній процес утвердження української мови як державної. Питання державної мовної політики є однією з важливих складових конституційного ладу. Конституція визначає українську мову як єдину державну мову, а відтак держава повинна створювати всі можливості для її розвитку та вивчення.

Мовний фронт – це ще один фронт, та не поле битви, а нова можливість відстоювати наші цінності. Знати та спілкуватися українською – захищати національні інтереси та наблизити нашу перемогу. Війна розставляє акценти. З початком повномасштабного російського вторгнення українці почали масово відмовлятися від держави є безпрецедентною за всі роки незалежності. Сьогодні понад 80 % громадян України використовують українську мову та вдосконалюють свої знання. Рекордні показники переходу на українську зміцнили наш мовний імунітет проти окупантів. Підкріплені єдністю та рішучістю, мовні фронти, які панують у всіх сферах нашого суспільного життя, ефективно й оперативно відповіли на ворожу пропаганду [18].

Ми є очевидцями нинішніх кардинальних змін інформаційного продукту в усіх сферах суспільного життя (у телерадіопросторі, у діяльності ЗМІ, у видавничій справі, на ринку освітніх послуг, у соціальних мережах, у комп'ютерному забезпеченні тощо), переорієнтації його зі зросійщеної площини в рідну, україномовну. На щастя, сьогодні нарешті відбувається усвідомлення того, що українська мова – це не лише засіб функціонування управлінської сфери чи рідна мова для носіїв окремих регіонів, а саме засіб спілкування всього українського народу, одна з ознак, завдяки якій відбувається процес нашої самоідентифікації.

Тож очевидним є той факт, що без мови не може існувати суспільство, без державної мови не може існувати

багатонаціональна держава. Мова виконує об'єднуючу функцію, стоїть поруч з поняттями нація і держава. Як зазначає історик Сергій Плохій, «усвідомлення національної єдності різко зростає у кризових ситуаціях. Також він вказує, що відповідно до опитувань, з 2014-го цей процес пришвидшився через травму війни, втрату територій та біженців» [19]. То ж мова виконує об'єднуючу функцію, стоїть поруч з поняттями нація і держава.

Продовжуючи попередню думку історика щодо впливу кризових ситуацій на прискорення усвідомлення національної єдності, слід зазначити, що також на підставі результатів соціологічних опитувань відзначається «безпрецедентне єднання суспільства на тлі війни» та зростання загальної думки щодо того, щоб саме українська мова була єдиною державною мовою в Україні.

Однак, слід зазначити, що суттєві зміни у ставленні українців до мовного питання насправді відбулися не буквально з початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Як свідчать результати опитування, проведені соціологічною групою «Рейтинг» у березні 2022 року, вже упродовж останнього десятиліття зросла кількість людей, які почали вважати рідною саме українську мову. Ключовими подіями тут стала Революція Гідності, «мовні експерименти» тодішньої влади, агресія РФ та тимчасова окупація окремих територій у 2014 році. Крім того, відбулася зміна ставлення до української мови у центрі, на півдні та сході України й це стало помітним і відчутним у публічній площині.

Мовна самоідентифікація відбувається дедалі більше у бік української мови, але спершу це дві різні історії – мовне усвідомлення та мова в побуті.

Стає зрозумілим, що виключно за бажанням або як наслідок якихось магічних дій це не відбудеться, тому потрібен час і процес адаптації для тих російськомовних, хто наважиться зробити вибір на користь державної мови [20].

Тому, зокрема прийняття ЗУ «Про функціонування української мови як державної» ключовим принципом, покладеним у його основу, має саме поетапну українізацію українців, через що імплементація його окремих статей розтягнута в часі. Слушність цієї думки також підкреслює Уповноважений із захисту державної мови Тарас Кремень [18].

Таким чином, можемо спостерігати, що рівень мовної самоідентифікації в українському суспільстві стабільно зростає, а війна стала для нього тим своєрідним пусковим механізмом, який активно стирає межі мовного протистояння, руйнує міфи «про братський народ» та «какаяразніца», сприяє світовій культурно-економічній ізоляції РФ і дає переконаність у тому, що після перемоги України над ворогом якісні зміни у формуванні мовної самоідентифікації українців, розширення меж і сфер застосування української мови, стала популяризація україномовного контенту, послідовна мовна політика збережуться і стабільно впроваджуватимуться надалі, а законодавче регулювання цих процесів відбуватиметься прозоро і коректно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шумицька Г., Підкуймуха Л., Кісс Н. Мова як «байрактар», мова як код: до ювілею соціолінгвістики Лариси Масенко. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/larysa-masenko-ukrayinska-mova/32126052.html>.
2. Терещук Г. «Українська мова злить Росію. Кремль знає, що мова є ідеологічним інструментом» – мовознавець Павло Гриценко. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/mova-viyna-zaborona-vbyvstvo/32115335.html>.
3. Кремень Т. 2022-й – рік мовного відродження України. URL: https://lb.ua/blog/taras_kremin/531131_2022y-rik_movnogo_vidrodzhennya.html
4. Марусик Т. Парадокси мовної ситуації. Чи має Українська держава «фокусуватися на мові»? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30816850.html>.
5. Конституція України. Київ, 1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Закон УРСР «Про мови в Українській РСР» № 8312-XI від 28.10.1989. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T831200> .
7. Вівчарик М. М. Україна: від етносу до нації: навч. посіб. Київ: Вища школа. 2004. 239 с.
8. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» N 802-IV від 15 травня 2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Tet> .
9. Закон України «Про засади державної мовної політики» № 5029-VI від 3 липня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text>.

10. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України» № 159-VIII від 5 лютого 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/159-19#Text> .
11. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» № 848-VIII від 26 листопада 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> .
12. Закон України «Про державну службу» № 889-VIII від 10 грудня 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> .
13. Закон України «Про освіту» № 2145-VIII від 5 вересня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> .
14. Український правопис: Постанова КМУ № 437 від 22 травня 2019 р. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/%202019.pdf> .
15. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» № 2704-VIII від 25 квітня 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> .
16. Національний стандарт ДСТУ 4163:2020 «Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів». URL: <https://zakon.help/article/nacionalnii-standart-dstu-41632020-derzhavna?menu=82> .
17. Стратегія популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава» з метою підвищення популярності та конкурентоспроможності української мови в Україні та світі <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/596-2019-%D1%80#Text> .
18. Тарас Кремень: Українська мова впевнено завойовує належне їй місце в державі і суспільстві. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/11/09/taras-kremin-ukrayinska-mova-vpevneno-zavojovuye-nalezhne-yij-misce-v-derzhavi-i-suspilstvi/> .
19. Коношевич В. «Ми маємо працювати з тими, хто прийде після Путіна»: Сергій Плохій – про війну міфів, народження нації та заборону мов. URL: <https://birdinflight.com/portret-uk/20230202-sergij-plohij.html> .
20. Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні (19 березня 2022 року). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html .

Стаття надійшла до редакції 11.04.2023

Стаття рекомендована до друку 15.05.2023

A.V. SMULSKA

PhD (Edu), Associate Professor,

Associate Professor, of the Department of Public Law
discipline of the Faculty of Law

E-mail: allasm1@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1999-3068>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

LEGAL REGULATION OF THE LANGUAGE ISSUE IN UKRAINE DURING A FULL-SCALE INVASION RUSSIAN FEDERATION

ANNOTATION. *Introduction.* Language is the main fundamental principle of the consolidation of Ukrainian society, the driver of changes in national consciousness, a tool that hardens and adds strength.

In the future, the formation of national solidarity, the formation of a highly cultural linguistic personality, the education of the younger generation, and in general, perhaps, our future existence as a nation, as a people, as a country, will depend on everyone's attitude towards the Ukrainian language.

The language issue has always been a field of interest: from the study of its paradoxical nature in general, to the study of political manipulations and speculations that arose every time it became profitable for someone; observation of language processes that took place in the country under the guise of "mutual influence" and "mutual enrichment", but in fact were a cover for the total fusion of most of Ukraine and the decline of the prestige of the Ukrainian language, etc.

Short list of main results. The article states that the history of legislation regulating the language issue in Ukraine begins with its bans during the statelessness of Ukraine as part of the Russian Empire and other states. The reasons for the long-term dominance of the Russian language in Ukraine and its consequences include centuries-old Russification, the migration of Russians to the territory of Ukraine, the physical destruction, deportation and forced emigration of Ukrainians outside of Ukraine, the formation of a "Russian" situation, when nationally conscious Ukrainians are forced to defend themselves from migrants. A number of normative acts, the adoption of which at different times was intended to regulate the language issue in Ukraine, are listed and characterized.

Conclusions. The language front is another front, but not a battlefield, but a new opportunity to defend our values. To know and communicate in Ukrainian is to protect national interests and bring our victory closer. War sets the

tone. With the beginning of the full-scale Russian invasion, Ukrainians began to abandon the language of the aggressor en masse, and support for Ukraine as a single state is unprecedented in all the years of independence.

KEY WORDS: *language, language issue, full-scale invasion of the Russian Federation, legislative provision, law, national identification, protection, state.*

REFERENCES:

1. Shumytska H., Pidkuimukha L., Kiss N. Mova yak «bairaktar», mova yak kod: do yuvileiu sotsiolinhvistky Larysy Masenko. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/larysa-masenko-ukrayinska-mova/32126052.html> (in Ukrainian).
2. Tereshchuk H. «Ukrainska mova zlyt Rosiiu. Kreml znaie, shcho mova ye ideolohichnym instrumentom» – movoznavets Pavlo Hrytsenko. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/mova-viyna-zaborona-vbyvstvo/32115335.html>.
3. Kremin T. 2022-y – rik movnoho vidrozhennia Ukrainy. URL: https://lb.ua/blog/taras_kremin/531131_2022y-rik_movnogo_vidrozhennya.html (in Ukrainian).
4. Marusyk T. Paradoksy movnoi situatsii. Chy maie Ukrainska derzhava «fokusuvatysia na movi»? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30816850.html> (in Ukrainian).
5. Konstytutsiia Ukrainy. K. 1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. (in Ukrainian).
6. Zakon URSS «Pro movy v Ukrainskii RSR» № 8312-XI vid 28.10.1989. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T831200>. (in Ukrainian).
7. Vivcharyk M. M. Ukraina: vid etnosu do natsii: navch. posib. Kyiv: Vyshcha shkola. 2004. 239 s. (in Ukrainian).
8. Zakon Ukrainy «Pro ratyfikatsiiu Yevropeiskoi khartii rehionalnykh mov abo mov menshyn» N 802-IV vid 15 travnia 2003 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text>. (in Ukrainian).
9. Zakon Ukrainy «Pro zasady derzhavnoi movnoi polityky» № 5029-VI vid 3 lypnia 2012 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text>. (in Ukrainian).
10. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo zakhystu informatsiinoho teleradioprostoru Ukrainy» № 159-VIII vid 5 liutoho 2015 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/159-19#Text>. (in Ukrainian).
11. Zakon Ukrainy «Pro naukovu i naukovo-tekhnichnu diialnist» № 848-VIII vid 26 lystopada 2015 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (in Ukrainian).
12. Zakon Ukrainy «Pro derzhavnu sluzhbu» № 889-VIII vid 10 hrudnia 2015 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (in Ukrainian).
13. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» № 2145-VIII vid 5 veresnia 2017 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (in Ukrainian).
14. Ukrainyski pravopys: Postanova KМУ № 437 vid 22 travnia 2019 r. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/%202019.pdf> (in Ukrainian).
15. Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukraïnskoi movy yak derzhavnoi» № 2704-VIII vid 25 kvitnia 2019 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (in Ukrainian).
16. Natsionalnyi standart DSTU 4163:2020 «Derzhavna unifikovana systema dokumentatsii. Unifikovana systema orhanizatsiino-rozporiadchoi dokumentatsii. Vymohy do oformlennia dokumentiv». URL: <https://zakon.help/article/nacionalnii-standart-dstu-41632020-derzhavna?menu=82> (in Ukrainian).
17. Stratehiia populiaryzatsii ukraïnskoi movy do 2030 roku «Sylna mova – uspishna derzhava» z metoiu pidvyshchennia populiarnosti ta konkurentospromozhnosti ukraïnskoi movy v Ukraini ta sviti <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/596-2019-%D1%80#Text> (in Ukrainian).
18. Taras Kremin: Ukrainska mova vpevneno zavoiovuie nalezhne yii mistse v derzhavi i suspilstvi. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/11/09/taras-kremin-ukrayinska-mova-vpevneno-zavojovuye-nalezhne-yij-misce-v-derzhavi-i-suspilstvi/> (in Ukrainian).
19. Konoshevyh V. «My maiemo pratsiuvaty z tymy, khto pryde pislia Putina»: Serhii Plokhii – pro viinu mifiv, narodzhennia natsii ta zaboronu mov. URL: <https://birdinflight.com/portret-uk/20230202-sergij-plohij.html> (in Ukrainian).
20. Shoste zahalnonatsionalne opytuvannia: movne pytannia v Ukraini (19 bereznia 2022 roku). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html (in Ukrainian).

The article was received by the editors 11.04.2023

The article is recommended for printing 15.05.2023

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ
ПРИВАТНЕ ПРАВО
CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE
LAW**

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-12>

УДК 344.2

В.П. СВЕРДЛІЧЕНКО

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри

цивільно-правових дисциплін, юридичного факультету

E-mail: v.p.sverdlichenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1256-794X>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

**ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ НА ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБОЮ ПРАВА НА ЧЕСТЬ
ТА ГІДНІСТЬ**

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Статтю присвячено дослідженню впливу правового режиму воєнного стану на здійснення особою права на честь та гідність. Честь та гідність є основоположними цінностями без яких сучасне демократичне суспільство не може повноцінно існувати. Введення на всій території України правового режиму воєнного-го стану посилює їх роль, адже за даних умов завжди обмежуються і порушуються суб'єктивні цивільні права людини, у тому числі й особисті немайнові права.

Короткий зміст основних результатів дослідження. В статті наголошується на центральному місці честі на гідності в національному та міжнародному законодавстві, про що свідчить аналіз нормативно-правових актів. Зазначається, що право на честь та гідність не може бути обмежено навіть під час дії правового режиму воєнного стану через правову природу гідності та честі, їх велику значущість та цінність як для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Зауважується, що запровадження зазначеного режиму тягне за собою численні порушення права на честь та гідність, які є наслідками порушення права на життя, права на здоров'я, права на особисту недоторканість, права на свободу. Це пов'язано з тим, що право на честь та гідність завдяки своїй особливій правовій природі здійснюється через зазначені особисті немайнові права.

Висновки. Введення правового режиму воєнного стану не може вплинути на здійснення особою права на честь та гідність, адже відповідно до чинного національного та міжнародного законодавства воно не підлягає обмеженню навіть за таких надзвичайних умов. Однак, наявність правового режиму воєнного стану на певній території створює передумови для численних порушень прав людини, передусім для таких фундаментальних особистих немайнових прав, як право на життя, права на здоров'я, права на особисту недоторканість, права на свободу, порушення яких автоматично тягне за собою й порушення права на честь та гідність.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *право на честь та гідність, правовий режим воєнного стану, права людини.*

Як цитувати: Сverdlichenko V.P. Вплив воєнного стану на здійснення особою права на честь та гідність. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право».* 2023. Вип. 35. С. 119-123. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-12>

In cites: Sverdlichenko V.P. (2023). The influence of martial law on a person's exercise of the right to honor and dignity. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 119-123. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-12> (in Ukrainian)

Вступ. Людська гідність та честь завжди були та залишаються тими вічними та непохитними цінностями, на яких побудовано все демократичне суспільство, навіть незважаючи на велику кількість вигаданих цінностей, що нав'язані нововведеними тенденціями сучасному суспільству. З моменту введення на всій території України правового режиму воєнного стану та під час його дії,

роль гідності і честі значно посилюється. Це, зокрема, пов'язано з порушенням деяких особистих немайнових прав під час дії зазначеного режиму (право на життя, право на здоров'я, право на недоторканість, право на свободу тощо), що автоматично тягне за собою й порушення права на честь та гідність у зв'язку зі здатністю останнього проходити наскрізь цих прав.

Постановка завдання дослідження. В умовах особливих правових режимів у державі завжди обмежуються і порушуються суб'єктивні цивільні права людини, у тому числі й особисті немайнові права. Серед останніх можна виділити такі як право на життя, право на здоров'я, право на недоторканність, право на свободу, а також право на честь та гідність. Саме тому важливо дослідити вплив воєнного стану на здійснення особою права на честь та гідність, адже його охорона та захист є однією з головних завдань держави як під час дії зазначеного режиму, так й у мирний час.

Мета дослідження. З'ясувати яким чином правовий режим воєнного стану впливає на здійснення особою права на честь та гідність.

Стан наукової дослідженості теми. Дослідженню правової природи права на честь та гідність приділяли увагу багато науковців, серед них О. С. Анікін, Г. Д. Бандзеладзе, С. Б. Булеца, О. В. Волков, М. К. Галянтич, Д. В. Горбась, М. А. Дмитрик, С. Б. Жданенко, О. С. Жидкова, Ю. С. Зайка, І. Ф. Коваль, В. Д. Костюк, Т. Є. Крисань, Н. С. Кузнецова, О. А. Лукашева, Д. Д. Луспеник, М. М. Малейна, Н. В. Марущак, К. В. Можаровська, В. П. Нагребельний, В. Д. Недибалюк, Н. А. Придворов, І. В. Саприкіна, С. О. Сліпченко, М. О. Стефанчук, К. М. Тоцька, Р. О. Стефанчук, Ю. О. Фьодорова, А. О. Церковна, І. О. Шаповалова, А. С. Штефан та ін. Проте, ніхто не досліджував вплив воєнного стану на здійснення особою права на честь та гідність.

Методи дослідження. В роботі застосовані наступні методи наукового дослідження: логічний (індукції та дедукції; аналізу й синтезу; абстрагування та порівняння), історико-правовий, формально-юридичний, порівняльно-правовий, формально-логічний.

Результати дослідження. Введення правового режиму воєнного стану на всій території України Указом Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 докорінно змінило життя кожної людини. Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» під режимом воєнного стану розуміється особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам

державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Під час дії правового режиму воєнного стану можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Незважаючи на це, право на честь та гідність не може бути обмежено навіть під час дії зазначеного режиму через правову природу гідності та честі, їх велику значущість та цінність як для окремої людини, так і для суспільства в цілому.

Норми Конституції України свідчать про центральне місце честі та гідності у демократичному суспільстві. Стаття 3 Конституції України проголосила людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, вказавши, що усі є рівними у своїй гідності та правах, які, у свою чергу, є невідчужуваними та непорушними. Кожен має право на повагу до його гідності та ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Категорія «гідність» фігурує в текстах великої кількості національних та міжнародних нормативних актів. Гідність ототожнюється в них із цінністю, значущістю, рівністю та непорушністю. Вона згадується в преамбулах окремих міжнародних актів, зокрема, Загальної декларації з прав людини, Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, Конвенції про права дитини, Конвенції про права людини та біомедицину, Міжнародного

пакту про громадянські і політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права тощо.

Заборона катувань або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання міститься як у Конституції України та Цивільному кодексі України, так і усіх перелічених вище міжнародних нормативно-правових актах. Крім того усі чотири Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року, а саме: Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих в діючих арміях; Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі; Женевська конвенція про поводження з військовополоненими; Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни та два Додаткових протоколи до них містять заборону посягання на людську гідність, зокрема образливе, принижуюче поводження та непристойне посягання у будь-якій формі.

Категорія «честь» також активно використовується чинним законодавством та міжнародними актами. Окрім Конституції України, яка визнала честь людини поряд з її гідністю найвищою соціальною цінністю, Цивільний кодекс України визначає честь особистим немайновим благом та закріплює право на повагу до гідності та честі.

Дослідження правової природи честі та гідності свідчить про їх тісний взаємозв'язок та притаманність кожній людині. Гідність – це суб'єктивна категорія, яка являє собою визнання особою-носієм власної цінності, значущості та важливості для суспільства, держави або окремих осіб. Честь – це об'єктивна категорія, яка відображає відношення суспільства, оточуючих до її особи-носія, оцінюючи її на відповідність моральним або етичним вимогам.

Коли ми замислюємося над тим яким чином особа здійснює власне право на честь та гідність, це викликає труднощі, адже складно навести приклад здійснення зазначеного права. Це свідчить про те, що право на честь та гідність завдяки своїй особливій правовій

природі здійснюється через деякі інші особисті немайнові права: через право на життя, право на здоров'я, право на особисте життя та його таємницю, права на недоторканність, право на сімейне життя, право на свободу тощо. Особливість правової природи права на честь та гідність полягає в тому, що воно «пронизує» зазначені права, є «материнським» правом по відношенню до них, адже визначальними «цеглинками» в сутності самого життя, здоров'я, свободи та недоторканості особи є саме людська гідність та честь. Яскраво виявляється цей зв'язок під час порушення окреслених особистих немайнових прав в умовах правового режиму воєнного стану. Так, порушення основоположного права людини – права на життя є найрозповсюдженішим в умовах війни. Численні вбивства та тілесні ушкодження цивільного населення були та є, перш за все, наслідками застосуванням вибухових речовин з великою площею ураження, а також іншої важкої зброї. Катування та нелюдське поводження, сексуальне насильство, примус до публічного роздягання тягне за собою не тільки порушення права на особисту недоторканість, а також права на честь та гідність особи. Окрім цього, викрадення людей на захоплених територіях та їх примусове вивезення, тримання під вартою без зв'язку із зовнішнім світом є численними прикладами порушення права особи на свободу, на свободу пересування, а також порушення права на честь та гідність.

Сам факт введення правового режиму воєнного стану не може вплинути на здійснення особою права на честь та гідність, адже відповідно до чинного національного та міжнародного законодавства воно не підлягає обмеженню навіть за таких надзвичайних умов. Однак, наявність правового режиму воєнного стану на певній території створює передумови для численних порушень прав людини, передусім для окремих фундаментальних особистих немайнових прав, порушення яких автоматичне тягне за собою й порушення права на честь та гідність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
2. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
3. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96 - ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 30. – с. 141.
4. Загальна декларація прав людини: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

5. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text.

6. Конвенція про права дитини: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

7. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text.

8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

9. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.

10. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих в діючих арміях; Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі; Женевська конвенція про поводження з військовополоненими; Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни // Офіційний вісник Укр-раїни. 2010. № 62, с. 132, с. 177, с. 193; 2013. № 27, с. 370.

11. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Офіційний вісник України. 2003. № 11, с. 7.

Стаття надійшла до редакції 01.04.2023

Стаття рекомендована до друку 10.05.2023

V.P. SVERDLICHENKO

PhD (Law), Senior Lecturer of Civil Law

Faculty of Law

E-mail: v.p.sverdlichenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1256-794X>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

THE INFLUENCE OF MARTIAL LAW ON A PERSON'S EXERCISE OF THE RIGHT TO HONOR AND DIGNITY

ANNOTATION. *Introduction.* The article is devoted to the study of the influence of the legal regime of martial law on the individual's exercise of the right to honor and dignity. Honor and dignity are fundamental values without which a modern democratic society cannot fully exist. The introduction of the legal regime of martial law on the entire territory of Ukraine strengthens their role, because under these conditions, the subjective civil rights of a person, including personal non-property rights, are always limited and violated.

Summary. The article emphasizes the central place of honor and dignity in national and international legislation, as evidenced by the analysis of normative legal acts. It is noted that the right to honor and dignity cannot be limited even during the legal regime of martial law due to the legal nature of dignity and honor, their great significance and value both for an individual and for society as a whole. It is noted that the introduction of the mentioned regime entails numerous violations of the right to honor and dignity, which are the consequences of the violation of the right to life, the right to health, the right to security of person, and the right to freedom. This is due to the fact that the right to honor and dignity, thanks to its special legal nature, is exercised through the specified personal non-property rights.

Conclusions. The introduction of the legal regime of martial law cannot affect a person's exercise of the right to honor and dignity, because according to the current national and international legislation, it is not subject to restrictions even under such extraordinary conditions. However, the existence of the legal regime of martial law in a certain territory creates prerequisites for numerous violations of human rights, primarily for such fundamental personal non-property rights as the right to life, the right to health, the right to security of person, the right to freedom, the violation of which automatically entails also a violation of the right to honor and dignity.

KEY WORDS: *the right to honor and dignity, the legal regime of martial law, human rights.*

REFERENCES

1. On the legal regime of martial law: Law of Ukraine dated May 12, 2015 No. 389-VIII: [Electronic resource]. – Access: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>. (in Ukrainian)
2. On the introduction of martial law in Ukraine: Decree of the President of Ukraine dated February 24, 2022 No. 64/2022: [Electronic resource]. – Access: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>. (in Ukrainian)
3. The Constitution of Ukraine of 28.06.1996 № 254k / 96 VR // Vidom. Verkhov. Council of Ukraine. – 1998. – № 30. – p. 141. (in Ukrainian)

4. Universal Declaration of Human Rights: [Electronic resource]. – Access: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text . (in Ukrainian)
5. European Convention for the Prevention of Torture or Inhuman or Degrading Treatment or Punishment: [Electronic resource]. – Access: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text. (in Ukrainian)
6. Convention on the Rights of the Child: [Electronic resource]. – Access: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text. (in Ukrainian)
7. Convention on the Protection of Human Rights and Dignity in the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine: [Electronic resource]. – Access: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text. (in Ukrainian)
8. International Covenant on Civil and Political Rights: [Electronic resource]. – Access: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text. (in Ukrainian)
9. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: [Electronic resource]. – Access: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text . (in Ukrainian)
10. Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field; Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea; Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War; Geneva Convention for the Protection of the Civilian Persons in Time of War. Official visnyk of Ukraine. 2010. № 62, p. 132, p. 177, p. 193; 2013. № 27, p. 370. (in Ukrainian)
11. Civil Code of Ukraine of 16.01.2003 No 435-IV // Official visnyk of Ukraine. 2003. № 11, c. 7. (in Ukrainian)

The article was received by the editors 01.04.2023

The article is recommended for printing 10.05.2023

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-13>

УДК 347.42

В.В. СКРИПНИК

аспірантка юридичного факультету

E-mail: wws11@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3968-7762>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Харків, 61022, майдан Свободи 4

ПОХОДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЗУСТРІЧНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

АНОТАЦІЯ. Стаття присвячена категорії зустрічності у цивільному праві. Автор зауважує, що ЦК України містить поняття зустрічності у різних юридичних конструкціях, як то «зустрічне виконання», «зустрічні однорідні вимоги», «зустрічні вимоги боржника» тощо. Втім наразі комплекс дослідження категорії зустрічності відсутнє у сучасній вітчизняній цивілістиці.

У статті акцентовано увагу на тому, що категорія зустрічності виявляється передусім у договірних зобов'язаннях, зокрема, у синалагматичних договорах. Саме такі договори характеризуються наявністю зустрічних обов'язків, яким кореспондують відповідні права. Зміст цих прав та зустрічних обов'язків визначає правова мета (кауза), задля якої укладається договір. Автором проаналізовано поняття синалагми, каузи у римському понятті контракту. Визначено, що синалагматичними договорами у римському праві вважалися контракти купівлі-продажу, найму, товариства, а також безіменні контракти. Автором також виявлено, що поняття синалагматичності не співпадає із поняттям зустрічності договірної зобов'язання. Так, синалагматичний характер, притаманний договору товариства, не обумовлює наявності зустрічних обов'язків. Оплатність договору також не співпадає із поняттям зустрічності, оскільки деякі безоплатні за своїм предметом договори (договір про неконкуренцію, договір про задоволення вимог іпотекодержателя) мають ознаки взаємності зобов'язань.

У синалагматичних договорах невиконання обов'язку однієї із сторін надає право іншій стороні висунути "exsertio non adimpleti contractus" – «заперечення про невиконання договору». У ЦК України це проявляється у тому, що сторона, яка не отримала виконання за договором має право зупинити виконання свого обов'язку або відмовитися від його виконання (ч. 3 ст. 538 ЦК України). При цьому зустрічними будуть вважатися такі обов'язки, які пов'язані функціонально.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *категорія зустрічності, зустрічні обов'язки, синалагма, кауза, зустрічне виконання договору.*

Як цитувати: Скрипник В.В., Походження категорії зустрічності у цивільному праві. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2023. Вип. 35. С. 124-132. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-13>

In cites: Skrypnyk V.V. (2023). Origin of the category of compliance in civil law. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P.124-132. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-13> (in Ukrainian)

Вступ. Цивільний кодекс України оперує поняттями: «зустрічне виконання зобов'язання» - ст. 538, «зустрічні однорідні вимоги» - ст. 601, «зустрічна вимога до первісного кредитора» - ст. 603, «зустрічна вимога до основного боржника» - ст. 619, «зустрічні вимоги боржника» (у відносинах факторингу) - ст. 1085. Тож категорія зустрічності використовується у назві певних юридичних конструкцій. Передусім ці конструкції відносяться до зобов'язальних правовідносин. Сучасна вітчизняна цивілістика присвячує дослідження здебільшого окремим договірним

конструкціям. Досліджень загальних категорій зобов'язального права, на наш погляд, недостатньо. Серед фундаментальних загальнотеоретичних досліджень можна назвати монографії Н.Ю. Голубевої «Зобов'язання у цивільному праві», В. В. Надьон «Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин», дисертації А. М. Гужви «Інтерес у договірних зобов'язаннях за римським та цивільним правом України», А. А. Цибаня «Суб'єктивний цивільний обов'язок як елемент зобов'язального правовідношення».

Проте на цей час немає комплексного дослідження щодо місця категорії зустрічності у цивільному праві, її походження та значення у правозастосуванні. Немає досліджень навіть на рівні наукових статей. Вважаємо, що ця прогалина повинна бути заповнена науковими розвідками, які б могли надати відповіді на питання, пов'язані із походженням, місцем та роллю категорії зустрічності у цивільному праві.

Отже, за мету цієї статті поставимо собі висвітлення походження категорії зустрічності у цивільному праві.

Для досягнення вказаної мети вважаємо за потрібне вирішити такі завдання: 1) визначити походження категорії зустрічності у римському праві; 2) виявити зобов'язання, які можна кваліфікувати як зустрічні; 3) встановити співвідношення категорії зустрічності із суміжними поняттями (білатеральності, синалагматичності, взаємності).

Основні результати дослідження.

Про зустрічність йдеться, коли має місце взаємопов'язаність обов'язків, вимог сторін правовідношення. Як правило, мова йде про зобов'язальні правовідносини, насамперед договірні. Зустрічність проявляється у наявності у конструкції договору договірних обов'язків. Причому, ці зустрічні обов'язки характеризують саме двосторонні договори.

Договір є одностороннім, якщо одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку (курсив – В. С.) щодо першої сторони (ст. 626 ЦК України).

Іншими словами, наявність зустрічних обов'язків є притаманною саме двостороннім договорам. У цивільному праві такі договори ще позначають термінами «білатеральні» та «синалагматичні договори».

Більшість договорів у цивільному праві є двосторонніми, або ж синалагматичними, тобто обов'язки має кожна із сторін, кожна сторона одночасно є і боржником, і кредитором. В основі цих договорів є майнові відносини, в яких сторони договірних зобов'язань мають зустрічні інтереси: покупець прагне дорожче продати – покупець дешевше купити і купити якісний товар, орендар дешевше орендувати річ – орендодавець дорожче здати в оренду тощо. Договір акумулює в собі ці зустрічні інтереси і трансформує їх у зустрічні обов'язки: передати

річ – заплатити, надати річ у користування – оплатити користування тощо. Саме через наявність інтересу отримати певне благо сторона договору готова надати певне благо взаєм (назустріч) іншій стороні, зв'язати себе обов'язком надати іншій стороні певну річ, роботи чи послуги. Отже зустрічні обов'язки присутні у будь-якому синалагматичному договорі. Зустрічні обов'язкам відповідно кореспондують права кожної із сторін виконання свого обов'язку іншою стороною. Зміст цих прав та обов'язків залежить від самого договірного типу, який характеризує певна правова мета – *causa*.

Поняття договору, синалагми, каузи походять з римського права. Спробуємо розібрати який сенс вкладався римськими юристами в ці поняття.

Вперше в історії права поняття контракту надав римський юрист Марк Антістій Лабен у відомому тексті Дигест Юстиніана (D. 50.16.19):

«... contractum autem ultro citroque obligationem, quod Graeci sunallagma vocant, veluti emptionem venditionem, locationem conductionem, societatem: gestum rem significare sine verbis factam» - «... контракт – це взаємне зобов'язання, те, що греки називають «синалагма», як то купівля-продаж, найом, товариство».

Вислів «*ultro citroque obligatio*» вказує на ідею взаємності, зустрічності. Так, К. А. Канната вважає, що «*ultro citroque obligatio*» означає зобов'язальний акт, відкритий до сутнісної білатеральності, тобто акт, який сторони здійснюють з наміром взаємно зобов'язатися для реалізації певної узгодженої в контракті мети.

На думку Р. Фйорі, Лабен використав термін «синалагма» для позначення вислову «*ultro citroque obligatio*», оскільки двостороннє зобов'язання співпадає із значенням слова «контракт».

Отже, договір (контракт) у римському праві розуміють як джерело зобов'язання, причому зобов'язання взаємного.

У якості прикладів Лабен наводить саме ті контракти, які є джерелами багатосторонніх зобов'язань: купівля-продаж, найм (який охоплює найом послуг, робіт, речей) та товариство. В кожному з цих договірних зобов'язань кожна зі сторін (як покупець, так і продавець, як наймач, так і наймодавець, товариші у договорі товариства) є одночасно і кредиторами, і боржниками, оскільки можуть вимагати виконання та

повинні самі виконати. Іншими словами, Лабєон розуміє контракт як правовідношення, яке акумулює в собі взаємні обов'язки сторін.

Слід вказати, що розуміння договору як «взаємного зобов'язання» не співпадає з поняттям «зустрічного зобов'язання». Якщо купівля-продаж та найом є зустрічними (кожна зі сторін повинна надати другій стороні певне надання, тобто гроші за передання речі у власність, гроші за користування річчю), то договір товариства таким зустрічним зобов'язанням не є. Але це не означає, що зобов'язання із договору товариства не має взаємного характеру. Взаємність у договорі товариства означає те, що кожен з учасників товариства має право вимагати від інших того надання (майна, робіт, послуг тощо), про яке було обумовлено під час укладення договору товариства відповідно до його мети. Іншими словами, відсутність мінового характеру договору, зустрічного надання не означає відсутність взаємності. «Взаємність» та «зустрічність» співвідносяться як родові поняття та видові.

Взаємність договору товариства може проявлятися також у тому випадку, коли надання товаришів є різнорідними (один – грошовий внесок, інший – особиста участь). Тоді один товариш, який виконав свою частину зобов'язання (наприклад, зробив грошовий внесок), може вимагати від іншого учасника товариства виконати свій обов'язок. Лише за умови здійснення обов'язків усіма учасниками товариства, буде досягнуто мету товариства (отримано дохід, який згодом буде розподілений). Навіть якщо обов'язки товаришів є однорідними (лише грошові внески), то і в такому разі виконання обов'язку одним з учасників товариства є підставою для вимоги щодо виконання своїх обов'язків іншими товаришами.

Однак якщо певна сторона договору не може вимагати виконання обов'язку від іншої сторони, доки вона сама не виконала свій обов'язок, то повинна бути встановлена послідовність виконання (або обумовлена у договорі, або випливати з природи договору). Якщо послідовність вчинення обов'язків договором не встановлена, то проти сторони, яка вимагає вчинення обов'язку, коли вона сама ще не виконала свого обов'язку, можна висунути заперечення, що ця вимога не відповідає наміру договору. У цивільному праві таке заперечення отримало назву «*exceptio non adimpleti contractus*» – «заперечення про невиконання договору». У

римському праві, якщо одна із сторін виконала свій обов'язок, то вона може вимагати від іншої сторони лише виконання нею свого договірної обов'язку, але аж ніяк не повернення виконаного. Тобто вимога повернення виконаного не допускалася у римських договорах купівлі-продажу, найму, товариства.

Правило «*exceptio non adimpleti contractus*» («заперечення про невиконання договору»), як вказує Р. Ціммерманн було сформульовано лише приблизно у 15 ст. і походить від судових рішень «доброї совісті» у римському праві.

Отже, зустрічними можна вважати двосторонні договори мінового характеру, як то: купівля-продаж, оренда, підряд, надання послуг тощо. Але взаємність договору, або синалагматичність, притаманна й іншим договорам, які не мають мінового характеру (наприклад, договору товариства).

Навіть ті договори, в яких є нематеріальне надання на одній із сторін, можна вважати зустрічними, хоч вони і не мають оплатного характеру. Так, наприклад, сучасний договір про неконкуренцію має зустрічні обов'язки: одна сторона зобов'язується не конкурувати у певній сфері та у певний період часу, а інша повинна надати компенсацію за утримання контрагента від конкуренції. В такому договорі немає обміну у вузькому сенсі, але зустрічність все одно йому притаманна. Матеріальний інтерес лише в однієї із сторін – у тієї, яка отримує компенсацію за утримання від конкурентних дій. Але можна уявити й такий договір про неконкуренцію, в якому обидві сторони зобов'язуються не конкурувати одна з одною. Такий договір взагалі буде позбавлений матеріального змісту. Однак, цей договір у повній мірі можна вважати синалагматичним, оскільки ці обов'язки щодо утримання від конкуренції є взаємопов'язаними: кожна із сторін приймає на себе обов'язок не конкурувати саме тому, що інша сторона у свою чергу приймає на себе аналогічний обов'язок. Тому порушення обов'язку щодо неконкуренції повинно надавати іншій стороні договору право не виконувати свій обов'язок.

Інший приклад договору, який можна вважати зустрічним, але він не є оплатним, - це договір про задоволення вимоги іпотекотримача. В цьому договорі немає оплатності у прямому сенсі, але зустрічні надання йому притаманні: іпотекотримач отримує предмет іпотеку у власність або право

його реалізувати, а боржник – погашення основного зобов'язання, тобто звільнення від боргу. Можна сказати, що в цьому договорі відбувається обмін предмета іпотеки (майна) на припинення зобов'язання боржника.

Зустрічне зобов'язання у синалагматичних договорах обумовлене тією метою, з якою сторони укладають договір: матеріальна компенсація – за утримання від конкуренції, предмет іпотеки – за звільнення від боргу за основним договором.

Це можна пояснити через каузальну теорію договору, яка засновується на правовій підставі (causa) укладення договору. Згідно з цією теорією одна сторона приймає на себе зобов'язання на тій підставі, щоб друга сторона прийняла на себе зустрічне зобов'язання. За таких умов, обов'язок однієї сторони договору засновується на зустрічному обов'язку другої сторони.

Характер зустрічних обов'язків, їхній зміст, як вже було сказано, визначає договірний тип, який ґрунтується на меті, яку сторони прагнуть досягнути укладенням договору. Така мета договору, або підстава його укладення, розуміється як кауза (causa) правочину. С. Петерсон вказує, що у сучасному цивільному праві кауза вважається істотним елементом кожного договірного зобов'язання.

Термін “causa” зустрічається ще у текстах римських юристів. Так, в Ульпіана, який цитує Антистія Лабейона, знаходимо: *«якщо те, що здійснено, не підпадає під певний контракт, але є кауза, Аристон елегантно відповів Цельсу, що зобов'язання має місце. Наприклад, я передав тобі річ, щоб ти передав мені іншу, я надав, щоб ти що-небудь зробив: це є синалагою, і звідси породжується цивільне зобов'язання»* (Ulp. 4 ad ed. D. 2, 14, 7, 2).

Р. Фйорі розуміє цей вислів у тому сенсі, що навіть коли угода не спрямована на мету укладення певного контракту, але є наявною кауза, виникає зобов'язання. Наприклад, коли що-небудь надається в обмін на якусь річ чи якусь дію, то в цьому випадку є синалага, з якої виникає зобов'язання.

У вказаному фрагменті обґрунтовуються римські так звані «безіменні» контракти (contracus in nominati), як з'явилися у римському праві вже після формування загальної класифікації контрактів. Ці контракти не мали спеціальних позовів на їх захист, а користувались позовом з приписаних слів (actiones praescriptis verbis), формула якого

передбачало опис обставин, на яких ґрунтувався позов. До цих контрактів відносили міну (permutatio), оціночний договір (contractus aestimatorius), прекарій, тобто передання речі у тимчасове безоплатне користування (precarium), дарування під умовою (donatio sub modo), мирову угоду (transactio). Тобто ці контракти також мали певну мету (каузу), яку прагнули досягнути сторони своїми діями. Іншими словами, сторона, яка вчинила певне надання чекала від іншої сторони певних зустрічних дій, які б задовольняли її матеріальний інтерес.

На думку Р. Ціммермана, визнання безіменних контрактів залежало, по-перше, від факту, що одна із сторін вже здійснила свою частину угоди, а по-друге, виконання було спрямоване на те, щоб отримати зустрічне виконання. Тому безіменні контракти були змодельовані за зразком реальних контрактів та належали до синалагматичних відносин. До цього можна додати, що, на відміну від римських реальних контрактів (позики, позички, зберігання), які не передбачали зустрічного виконання, взаємних зобов'язань, не вважалися синалагматичними, безіменні контракти саме завдяки тому, що були спрямовані на отримання зустрічного надання, кваліфікувалися як синалагматичні.

С. Петерсон вважає, що білатеральні (синалагматичні) договори містять у собі два зобов'язання, у той час коли вербальні та літеральні містять лише одне. Згода сторін у джерелах називається *causa civilis* консенсуального контракту. Як і кауза зобов'язань, *causa civilis* полягає у взаємних обіцянках: так, у купівлі-продажу продавець обіцяє передати річ, натомість покупець обіцяє сплатити певну грошову суму. Серед римських консенсуальних договорів купівля-продаж, найом та товариство, які є за своєю природою взаємними, кожне зобов'язання містило власну каузу. Натомість односторонні договори містять лише одну каузу та один об'єкт.

Отже, можна висунути гіпотезу, що кауза у римських білатеральних (синалагматичних) договорах є метою, яку прагне досягти сторона, вчинивши виконання свого договірного обов'язку. У цьому сенсі поняття каузи є близьким до поняття зустрічного надання (consideration) у праві країн англо-американської сім'ї.

Але помилковим буде вважати, що кауза притаманна лише так званим «каузальним» правочинам. Римському праву були відомі також правочини абстрактні,

найпоширенішим з яких була стипуляція. Але і цей контракт містив каузу, вона лише не називалася сторонами при його вчиненні. На підтвердження цього є висловлювання Ульпіана: «Але і ті стипуляції, які здійснені на певній підставі (*causa*), не є даруванням» (Ulp., D. 39, 5, 19, 5). Тобто, саме дарування, на думку римських юристів, не містило у собі каузу. Це можна пояснити тим, що дарувальник, здійснивши дарування, не чекав у відповідь зустрічних дій.

Отже, можна дійти висновку, що кауза у договірних зобов'язаннях за римським правом передбачала наявність зустрічних обов'язків сторін.

Однак за римським правом, *causa* використовувалась як загальний термін, який позначав факт, від якого залежало зобов'язальне правовідношення, безвідносно до того, чи було це зобов'язання договірним чи ні. Лише у більш пізній час юристи під впливом римської юриспруденції у сфері зобов'язань зробили каузу універсальним елементом договірних зобов'язань [8, с. 39

Водночас, у римському праві серед позадоговірних зобов'язань були зобов'язання *sinecausa* (без підстави), які захищалися спеціальними позовами – *condictiones*. Такі зобов'язання у пізньому римському праві отримали назву “*obligationesquasiexcontractu*” – «зобов'язання немовби із контракту», до яких, крім *condictiones*, входили також зобов'язання із ведення чужих справ без доручення (*negotiorumgestio*). До цих зобов'язань відносились, зокрема *condictioindebiti* (сплата неіснуючого боргу), *condictiocausadatacausanonsecuta* (зобов'язання з підстави, яка згодом відпала) тощо. Такі зобов'язання виникали на підставі односторонньої дії, яка не створювала зустрічних обов'язків. Обов'язок виникав лише на одній стороні, яка була боржником та до якої у разі невиконання позивач мав право на позов.

Отже, відсутність каузи у таких зобов'язаннях робило їх позадоговірними. Але деліктами вони також не були, що послугувало для їх найменування як «зобов'язання немовби з контракту». Тому можна припустити, що наявність каузи характеризує саме договірні зобов'язання.

Хоча сучасне цивільне законодавство України не містить поняття каузи як правової підстави договору, але зобов'язання без правової підстави, які є позадоговірними, у ЦК України передбачені. Йдеться про

зобов'язання у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави (ст. 1212 ЦК України). До них відносяться: 1) повернення виконаного за недійсним правочином; 2) витребування майна власником із чужого незаконного володіння; 3) повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні; 4) відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (ч. 3 ст. 1212 ЦК України).

Вказані вище зобов'язання не виникали з договору. Тому, можна дійти висновку, що договірним зобов'язанням правова підстава притаманна. Отже, хоча український законодавець прямо не вказує на необхідність каузи у договірних зобов'язаннях, опосередковано, через формулювання ст. 1212 ЦК України, визнає, що договори мають правову підставу (каузу) мають.

А.А. Цибань запропонував так визначити зустрічні обов'язки як такі, виконання яких обумовлює виконання обов'язків другою стороною договірної зобов'язання, тобто вони виникають з однієї підстави, є взаємопов'язаними, основними та охоплюються предметом договору. Можна цілком погодитись із таким визначенням.

Отже, зустрічні зобов'язання з договору виникають одночасно та є взаємообумовленими. Одне зобов'язання виникає на тій підставі, що у той самий час виникає зустрічне зобов'язання контрагента. Така взаємообумовленість зобов'язань ґрунтується на наявності у сторін зустрічних інтересів, досягнення яких матиме своїм результатом виконання договору в цілому і на цій підставі припинення договірної зобов'язання.

У Французькому цивільному кодексі втілено концепцію взаємообумовленості зустрічних обов'язків. Так, відповідно до ст. 1184 ЦК Франції скасувальна умова завжди передбачається у взаємозобов'язуючих договорах у випадку, коли одна з двох сторін не виконає свого зобов'язання. У цьому разі договір не розривається в силу закону. Сторона, стосовно якої зобов'язання не було виконане, має право вибору: або примусити іншу сторону до виконання, якщо це можливо, або вимагати розірвання договору та стягнення збитків». Іншими словами, невиконання обов'язку однією стороною звільняє іншу сторону від виконання зустрічного обов'язку, навіть якщо таке виконання є можливим.

У ЦК України це питання вирішено по-

іншому. Так, відповідно до ч. 3 ст. 538 ЦК України у разі невиконання однією із сторін у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі.

Тобто, договір не розривається, а сторона, яке не отримала виконання, має право зі свого боку не виконувати свій обов'язок. Причому для застосування процитованої норми обов'язки повинні бути взаємообумовленими, адже стаття 538 ЦК України має назву «зустрічне виконання зобов'язання», під яким розуміється виконання свого обов'язку однією із сторін, яке відповідно до договору обумовлене виконанням другою стороною свого обов'язку (ч. 1 ст. 538 ЦКУ).

Можна висунути гіпотезу, що ЦК України розуміє зустрічність зобов'язання як його взаємообумовленість, що значно вужче розуміння зустрічності як мінового характеру зобов'язання, тобто договору, який передбачає зустрічне надання. Втім вважаємо, що сторона, яка не отримала надання за договором, повинна мати право відмовитися у свою чергу від свого договірного обов'язку, навіть якщо його виконання є можливим (не залежить від виконання обов'язку контрагентом). Таке вирішення питання про зустрічність виконання відповідало б принципу добросовісності, як це вирішувалось у римському праві.

Для ілюстрації слід навести такий фрагмент Дигест Юстиніана, який також належить Лабеоу (19.1.50): *«Добросовісність не допускає, щоб, коли покупець в силу привілею, встановленому яким-небудь законом, був звільнений від оплати ціни проданої речі до того, як вона була йому передана, продавець був примушений передати вказану річ та бути позбавленим її»*. Якщо покупець звільняється від сплати ціни, то і продавець не звільняється від обов'язку щодо передання речі. Тобто згідно до принципу добросовісності, якщо є взаємне зобов'язання і обов'язок однієї зі сторін припиняється на підставі, не пов'язаній з його виконанням, то і зустрічний обов'язок також припиняється. Таке припинення обов'язку у разі невиконання свого обов'язку контрагентом повинно відбуватися незалежно від того, чи є ці договірні обов'язки взаємопов'язаними чи взаємообумовленими.

Л. Лантелла висловлюється про

зустрічність надання таким чином: 1) якщо кожна із сторін зобов'язується здійснити надання за умови, якщо інша виконає своє; 2) надання сторін при цьому задовольняють їх потреби; 3) зустрічні надання також мають місце, коли надання однієї зі сторін знаходить виправдання чи підставу (causa) в іншій, і в цьому сенсі надання також є синалагматичними.

Отже, синалагматичний зв'язок присутній у договорах, що передбачається наявність взаємних обов'язків, як то: у договорах купівлі-продажу, найму, підряду, надання послуг тощо. Водночас коли виникнення договірного зобов'язання не обумовлене виникненням обов'язку у контрагента, синалагматичного зв'язку немає. В односторонніх договорах, таких як договір доручення, зберігання (якщо вони є безоплатними), договір позички, зустрічний інтерес є відсутнім. Тому при укладенні одностороннього договору не виникає зустрічних обов'язків.

Мають місце випадки, коли первісно одностороннє зобов'язання за певних обставин стає двостороннім. Так, наприклад договір зберігання, якщо він безоплатний, є одностороннім: поклажодавець має лише право повернути річ, а зберігач має лише обов'язок цю річ повернути. Тут немає зустрічного зобов'язання: поклажодавець не має права вимоги до зберігача. Але якщо зберігач зазнає витрат на збереження речі, то він має право вимагати відшкодування від поклажодавця цих витрат. Так, відповідно до ч. 3 ст. 947 ЦК України при безоплатному зберіганні поклажодавець зобов'язаний відшкодувати зберігачеві здійснені ним витрати на зберігання речі, якщо інше не встановлено договором або законом. Тобто, зобов'язання з безоплатного зберігання, яке первісно не мало характеру взаємності, не містило зустрічних обов'язків, якщо зберігач зазнає витрат на зберігання речі, отримує зустрічну вимогу до поклажодавця на їх відшкодування.

Схожа норма є щодо договору доручення: якщо договір доручення припинений до того, як доручення було повністю виконане повіреним, довіритель повинен відшкодувати повіреному витрати, пов'язані з виконанням доручення, а якщо повіреному належить плата – також виплатити йому плату пропорційно виконаній ним роботі (ч. 1 ст. 1009 ЦК України). Тобто, якщо договір доручення безоплатний та повірений

не зазнає витрат під час його виконання, то він не матиме зустрічних вимог до довірителя і такий договір має суто односторонній характер. Однак якщо повірений здійснить витрати на виконання доручення, то зустрічним зобов'язанням довірителя буде відшкодувати ці витрати повіреному.

У свій час Е. Годеме заперечував проти застосування правил про взаємність (зустрічність) до договорів, які стають двосторонніми випадково. На погляд вченого зустрічне зобов'язання, яке виникає пізніше, має своїм джерелом позадоговірні підстави.

Також притримуємось позиції, що виникнення зустрічних вимог у покладавця, довірителя у процесі виконання цих договорів не перетворює ці договори на двосторонні (синалагматичні), оскільки їх обов'язки не є пов'язаними з основними обов'язками зберігача та повіреного. Так, зберігач, незалежно від того, чи компенсує йому покладавець витрати зі зберігання речі, все одно повинен повернути річ зберігачу.

Не можна також вважати зустрічним обов'язком довірителя надати повіреному кошти та засоби для виконання доручення. Виконання цього обов'язку є лише передумовою до виконання доручення. Так само як у договорі будівельного підряду обов'язки щодо надання замовником проектно-кошторисної документації підряднику, будівельного майданчику не є зустрічними обов'язками. Такі обов'язки не можна вважати зустрічним наданням, вони мають організаційний характер, оскільки їх виконання забезпечує можливість виконати основні обов'язки за вказаними договорами. Тому їх невиконання не може бути підставою для посилання на норму ч. 3 ст. 538 ЦК України щодо зупинення чи відмови від виконання.

Отже, коли зустрічними можна вважати основні договірні обов'язки, які пов'язані функціонально, є взаємообумовленими та ґрунтуються на правовій меті (каузі) договору.

Проведений вище аналіз не претендує на досконале і повне дослідження поняття

зустрічності у цивільному праві, проте дозволяє дійти певних висновків.

Висновки. Категорія зустрічності притаманна договірним синалагматичним зобов'язанням. У римському праві до таких договорів відносили купівлю-продаж, найом, товариство, а також безіменні контракти. Вперше для позначення взаємного контракту термін «синалагма» використав римський юрист Лабейон. «Синалагма» є ширшим поняттям, ніж «зустрічність». Синалагматичними можуть бути договори, які не мають мінового характеру: синалагма, яка характеризує взаємність договірних зобов'язання, вказує на те, що під час укладення договору виникають обов'язки, виконання яких кожна із сторін має право вимагати за умови здійснення свого обов'язку (як це відбувається у договорі товариства). Оплатність договору також не співпадає з поняттям зустрічності, оскільки наявність зустрічних обов'язків може мати місце й у безоплатних за своїм характером договорів (договори про неконкуренцію, договори про задоволення вимоги іпотекодержателя тощо). Наявність у договорі зустрічних обов'язків обумовлена наявністю зустрічних інтересів, що притаманно білатеральним та багатостороннім договорам. Обов'язки вважаються зустрічними, якщо вони пов'язані функціонально. Тому супутні обов'язки покладавця (компенсувати витрати зі зберігання), довірителя (компенсувати витрати за виконання доручення) в односторонніх договорах не є зустрічними та не перетворюють вказані договори на синалагматичні. Правова підстава (кауза) визначає зміст зустрічних обов'язків та договірний тип. Наявність каузи передбачає спрямованість на досягнення певного правового результату у процесі виконання договору. Невиконання стороною договору свого обов'язку надає підстави іншій стороні висувати заперечення про невиконання договору (*exceptio non adimpleti contractus*), яким обґрунтовується відмова від виконання зустрічного обов'язку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Виндшейд Б. Об обязательствах по римскому праву: пер. с нем. / под ред., с прим.: А.Б. Думашевский. С.-Пб.: Тип. А. Думашевского. 1875. С. 593.
2. Годэмэ Е. Общая теория обязательств. М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. 506 с.
3. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / Пер. с франц. В. Захватаев. К.: Издательство «Истина». 2006. 1008 с.

4. Цибань А. А. Суб'єктивний цивільний обов'язок як елемент зобов'язального правовідношення : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.03. Харків, 2018, 226.

5. Cannata C.A. Der Vertrag als zivilrechtlicher Obligierungsgrund in der römischen klassischen Jurisprudenz der klassischen Zeit. *Collatio iuris romani. Etudes*. H. Ankum. Amsterdam : Gieben, 1995. S. 63. (Цит за: Новицкая А. А. Учение о синаллагматическом договоре в римском праве. *Контракт Лабейона // Вестник гражданского права*. 2013. № 2. С. 20-59).

6. Fiori R. The Roman conception of contract. *Obligations in Roman law. Past, present and the future* / Ed. by Thomas A. J. McGinn. Michigan : The University of Michigan Press, 2012. P. 40-75.

7. Lantella L. "Ultra citroque": Appunti teoretici e storici sulla "laterita" degli atti. *Diritto e processo nell'esperienza romana. Atti del seminario torinese (4-5 dicembre 1991) in memoria di G. Provera*. P. 108. (Цит за: Новицкая А. А. Учение о синаллагматическом договоре в римском праве. *Контракт Лабейона. Вестник гражданского права*. 2013. № 2. С. 20-59).

8. Peterson S. The evolution of "causa" in the contractual obligation in civil law // *Bulletin of the University of Texas*, 1905. № 46. P. 32-56.

9. Zimmermann R. *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Capetown : Juta & Co, Ltd, 1992. 1241 p.

Стаття надійшла до редакції 16.04.2023

Стаття рекомендована до друку 15.05.2023

V.V.SKRYPNYK

PhD student, Faculty of Law

E-mail: wws11@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3968-7762>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

ORIGIN OF THE CATEGORY OF COMPLIANCE IN CIVIL LAW

ANNOTATION. The article is devoted to the category of counterfulness in civil law. The author notes that the Civil Code of Ukraine contains the concept of conflict in various legal constructions, such as "counter performance", "counter homogeneous claims", "counter claims of the debtor", etc. However, at present, a comprehensive study of the counterfulness category is absent in modern domestic civil studies.

The article focuses on the fact that the category of counterfulness appears primarily in contractual obligations, in particular, in synallagmatic contracts. Such contracts are characterized by the presence of counter-duties to which corresponding rights correspond. The content of these rights and corresponding obligations is determined by the legal purpose (causa) for which the contract is concluded. The author analyzed the concept of synallagma, causa in the Roman concept of contract. It was determined that synallagmatic contracts in Roman law were considered to be contracts of sale, hire, partnership, as well as innominate contracts. The author also found that the concept of synallagmaticity does not coincide with the concept of counterfulness of a contractual obligation. Thus, the synallagmatic character inherent in the partnership agreement does not determine the existence of counter-duties. The gratuity of the contract also does not coincide with the concept of reciprocity, since some contracts, which are gratuitous in their subject matter (non-competition agreement, agreement on satisfaction of the mortgagee's requirements), have signs of mutuality of obligations.

In synallagmatic contracts, non-fulfillment of the obligation of one of the parties entitles the other party to raise "exceptio non adimpleti contractus" - "objection to non-fulfillment of the contract". In the Civil Code of Ukraine, this is manifested in the fact that the party that has not received performance under the contract has the right to stop the performance of its obligation or refuse to perform it (Part 3 of Article 538 of the Civil Code of Ukraine). At the same time, such duties that are functionally related will be considered to be counter.

KEY WORDS: *the category of counterfulness, counter obligations, synallagma, causa, counter performance.*

REFERENCES

1. Vindshejd B. Ob obyazatelstvah po rimskomu pravu: per. s nem. / pod red., s prim.: A.B. Dumashevskij. S.-Pb.: Tip. A. Dumashevskogo. 1875. S. 593. (in Ukrainian)
2. Godeme E. Obshaya teoriya obyazatelstv. M.: Yuridicheskoe izdatelstvo Ministerstva yusticii SSSR, 1948. 506 s. (in Ukrainian)
3. Grazhdanskij kodeks Francii (Kodeks Napoleona) / Per. s franc. V. Zahvataev. K.: Izdatelstvo «Istina». 2006. 1008 s. (in Ukrainian)
4. Tsyban A. A. (2018). Subiektyvnyi tsyvilnyi oboviazok yak element zoboviazalnoho pravovidnoshennia : dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. jur. nauk : 12.00.03. Kharkiv, 2018, 226. (in Ukrainian)
5. Cannata C.A. Der Vertrag als zivilrechtlicher Obligierungsgrund in der römischen klassischen Jurisprudenz der klassischen Zeit // *Collatio iuris romani. Etudes*. H. Ankum. Amsterdam : Gieben, 1995. S. 63. (Cit. by: Novickaya

A. A. Uchenie o sinallagmaticheskom dogovore v rimskom prave. Kontrakt Labeona. *Vestnik grazhdanskogo prava*. 2013. № 2. S. 20-5). (in Russian)

6. Fiori R. The Roman conception of contract. *Obligations in Roman law. Past, present and the future* / Ed. by Thomas A. J. McGinn. Michigan : The University of Michigan Press, 2012. P. 40-75.

7. Lantella L. "Ultero citroque": Appunti teoretici e storici sulla "laterita" degli atti. *Diritto e processo nell'esperienza romana. Atti del seminario torinese (4-5 dicembre 1991) in memoria di G. Provera*. P. 108. (Cit. by: Novickaya A. A. Uchenie o sinallagmaticheskom dogovore v rimskom prave. Kontrakt Labeona. *Vestnik grazhdanskogo prava*. 2013. № 2. S. 20-59). (in Russian)

8. Peterson S. The evolution of "causa" in the contractual obligation in civil law. *Bulletin of the University of Texas*, 1905. № 46. P. 32-56.

9. Zimmermann R. *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Capetown : Juta & Co, Ltd, 1992. 1241 p.

The article was received by the editors 16.04.2023

The article is recommended for printing 15.05.2023

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-14>

УДК 347.4

А.А. ЦИБАНЬ

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін

E-mail: tsyban@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8216-4476>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

ДО ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ NFT-ТОКЕНІВ ЯК ВІРТУАЛЬНИХ БЛАГ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Дана наукова стаття присвячена окремим аспектам таких віртуальних благ/активів, як NFT-токен (невзаємозамінний токен) та його місце у зобов'язальному правовідношенні. Нормативно-правова база та судова практика щодо невзаємозамінних токенів наразі є відсутня, що є характерною ситуацією не лише для вітчизняної юриспруденції, а й для світової. З огляду на зазначене виникає необхідність дослідження природи вказаного явища.

Короткий зміст основних результатів. У статті здійснюється аналіз запропонованого законодавчого визначення «віртуальний актив» по відношенню до NFT-токену. Дослідження окремих рис даного явища обумовлює необхідність звернення до його відображуваних технічних характеристик на сучасному етапі. Так, визначено, що NFT-токен виконує посвідчувальну функцію та не може існувати самостійно без його прив'язки до іншого об'єкта цивільних прав. Без такого поєднання, виключно як код, токен не може розцінюватися як нематеріальне благо, оскільки токен посвідчує суб'єктивне право на інший об'єкт цивільних прав, а тому повинен розглядатись виключно як актив (благо), якому притаманний забезпечувальний характер. Акцентовано увагу на тому, що однією з основних проблем правової невизначеності даної категорії є питання стосовно того, що саме особи набувають при купівлі NFT-токену, оскільки по-суті токен пов'язаний зазвичай із іншим об'єктом, що і дає йому вже реальну цінність. Проаналізовано зв'язок невзаємозамінного токена зі смарт-контрактом та визначені можливі правові наслідки їх взаємодії.

Висновки. Невзаємозамінні токени існують у децентралізованій системі та тісно пов'язані із смарт-контрактом вже на стадії їх створення, тому за умови відсутності імперативних вимог з боку законодавства, останні можуть бути розцінені як різновид цивільно-правового договору, що у свою чергу, через сталий взаємозв'язок між ними, дає можливість виокремити окремі риси зобов'язального характеру даного явища.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *NFT-токен, невзаємозамінний токен, віртуальні активи, віртуальне благо.*

Як цитувати: Цибань А.А., До питання правового регулювання NFT-токенів як віртуальних благ. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2023. Вип. 35. С. 133-137. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-14>

In cites: Tsyban A.A. (2023). To the issues of legal regulation of nft-tokens as virtual benefits. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P.133-137. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-14> (in Ukrainian).

Вступ. Стрімкий розвиток сфери цифрового середовища зумовлює необхідність зміни звичної для суспільства парадигми життєдіяльності. Блокчейн, криптовалюта, смарт-контракти, токени, віртуальні блага та активи, об'єкти віртуальної реальності є нашою сьогодишньою реальністю, яка потребує існування загальнодовизнаних правил для регулювання їх легального використання учасниками відносин у цифровому середовищі.

Тим паче, що питома вага цих явищ цифрового середовища, як у приватній, так і публічній сфері постійно зростає та у деяких

кластерах починає превалювати над звичним (реальним) сектором життєдіяльності суспільства. Так, у лютому 2021 року віртуальну ділянку землі у відеогрі Axie Infinity було продано за 1,5 млн \$, що було найбільшим продажем NFT, коли-небудь здійсненим на той час, а вже у березні котировки токена Alice після розміщення на криптобіржі Binance Launchpool за хвилину виростили на 60 000 %.

Постановка завдання дослідження. Широкого використання за останній час набули так звані NFT-токени (невзаємозамінні токени), капіталізація

яких за окремими напрямками досягала стрімкого зростання.

У наш час NFT користуються величезною популярністю, адже з однієї сторони можуть вважатися заміною об'єктів звичайного мистецтва. З іншого боку актуальність їх використання також зумовлюється можливістю фіксації в них посвідчувальної інформації, що є вкрай важливим чинником у віртуальному середовищі, бо дає нові можливості комерційного характеру. При цьому, варто наголосити, що це не єдині варіанти їх використання, у тому числі з комерційною метою, що також є фактором додаткової до них уваги. Проте, юридична природа NFT-токенів, як і деяких інших віртуальних благ неоднозначна, оскільки як приклад таке благо/актив може поєднувати в собі особливості традиційного мистецтва, як твору (в розумінні авторського права) та елементи, які пов'язані безпосередньо з блокчейном. Однак, незважаючи на широке використання цих токенів у мистецтві слід зазначити, що їх існування є можливим та реальним й в інших сферах, зокрема у таких як комп'ютерні програми, онлайн ігри, доменні імена, а також й інші речі реального світу які можуть бути оцифровані.

Мета дослідження. Нормативно-правова база та судова практика щодо невзаємозамінних токенів наразі є відсутня, що є характерною ситуацією не лише для вітчизняної юриспруденції, а й для світової. З огляду на зазначене виникає необхідність дослідження окремих аспектів природи вказаного явища, його основних характеристик та окреслення його місця у зобов'язальному правовідношенні.

Стан наукової дослідженості теми. Варто зазначити, що окремим аспектам правової природи віртуальних благ у сфері цифрового середовища приділяли увагу наступні науковці-цивілісти: Н.І. Майданик, Є.О. Мічурін, Л.Р. Майданик, І.В. Майсун, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, Н.О. Горобець та інші. Проте, наразі наявним залишається відсутність єдиного підходу щодо визначення природи та місця (віртуальних благ/активів) зосереджених у цифровому середовищі, тощо.

Результати дослідження. Слід зазначити, що основну увагу об'єктам у цифровому середовищі приділено у Законі України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 № 2074-IX, щоправда який не

набрал чинності. Саме у ньому дається визначення віртуального активу, під яким пропонується розуміти: «нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі». Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Такий актив, також може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав. Однак, дане визначення певною мірою не враховує окремі важливі риси у праворозумінні такого явища, як NFT-токен (невзаємозамінний токен). У даному контексті слід врахувати слушне твердження вітчизняного цивіліста Є.О. Мічуріна, відповідно до якого, по відношенню до таких об'єктів цивільних прав слід оперувати терміном саме «віртуальне благо» ознаками якого слід вважати насамперед те, що віртуальне благо є продуктом ІТ технологій; віртуальне благо є нематеріальними, не має чіткої уречевленої форми, може без втрати властивостей швидко змінювати матеріальні носії; належність віртуальних благ як об'єктів цивільного права певній особі визначається через абсолютні права; віртуальне благо може бути як віддільними від особи та оборотоздатними, так і тісно пов'язаними з особою й необоротоздатними.

Так, на сьогоднішній час існують різні бачення стосовно того, що собою являє NFT-токен та яка його природа. Як справедливо зазначено, NFT-токен (Non-Fungible Token, у перекладі з англійської «невзаємозамінний токен») - це унікальний токен, який існує в єдиному екземплярі і його не можна нічим замінити та який засвідчує право власника на цифровий актив. Тобто, якщо одна одиниця криптовалюти дорівнює іншій одиниці криптовалюти, то таке правило до невзаємозамінних токенів ми застосувати не можемо. При цьому, серед спільного ми можемо виокремити, наприклад те, що NFT-токен, як і токен криптовалюти також походить від блокчейну та без вказаної розподільчої системи існувати не може. З урахуванням вказаних особливостей можна констатувати, що наразі юридичні системи в усьому світі не можуть встановити належні та ефективні правові норми щодо цього об'єкта.

NFT-токену притаманні зокрема риси характерні правовстановлюючому документу, тобто він виступає у якості документа який посвідчує суб'єктивне право на інший об'єкт

цивільних прав. Крім того, економічна вартість невзаємозамінного токена залежить виключно від об'єкта який він посвідчує, що у свою чергу дає підстави стверджувати, що з одного боку самостійно він не становить жодної цінності, а з іншого його вартості може й не існувати, через наприклад відсутність економічного виразу об'єкта забезпечення.

Важливою проблемою правової невизначеності невзаємозамінного токена є питання стосовно того, що саме особи набувають при купівлі NFT, оскільки сам токен завжди пов'язаний з іншим об'єктом, що і дає вже йому реальну цінність. Тобто, як приклад можемо навести «картинку» як об'єкт інтелектуальної власності, що у свою чергу було перетворено та «запаковано» у NFT-токен. В.А. Ващак зазначає, що купуючи такий токен, особа закріплює право на володіння певним об'єктом. Ці об'єкти можна було купити і до появи NFT, але ніде не фіксувалося те, що саме ця особа є єдиним власником. Тепер, інформація про це і історія операцій відкрито зберігається на блокчейн-платформах. Ніхто не зможе продати цифрової артефакт без згоди власника, навіть його творець, але в коді токена буде відображатися інформація також і про творця такого NFT [1, с. 67]. Однак, даний узагальнений підхід не враховує правові наслідки такої купівлі-продажу з урахуванням діючого законодавства яке має бути застосовано саме до об'єктів які і надають вже цінність самому NFT.

З огляду на це, вважаємо абсолютно справедливим твердження Л.Р. Майданик, що придбання NFT не передбачає набуття майнових прав інтелектуальної власності, а потребує укладання окремого договору в письмовій (електронній) формі через те, що майнові авторські права можуть передаватися лише на підставі письмового договору з визначенням усіх істотних умов. При цьому, хоча статті 205, 207 ЦК України передбачають, що правочин може вчинятися у письмовій (електронній) формі, однак він повинен бути зафіксований в одному чи кількох документах (у тому числі електронних) і підписаний сторонами, саме положення статей 5 та 6 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» деталізують, що для ідентифікації використовується електронний підпис, який є обов'язковим реквізитом електронного документа. Тому з урахуванням вищезгаданих законодавчих положень такі дії не можуть розглядатись як укладання договору з точки зору авторського

права. Такий самий підхід простежується і в законодавстві США, де передача майнових прав інтелектуальної власності буде дійсна лише в тому випадку, якщо вона була здійснена саме в письмовій формі.

Однак, як було зазначено, крім об'єктів авторського права у токени можуть бути оцифровані й інші об'єкти цивільних прав, при тому, що для вірного сприйняття таких токенів слід звернути увагу й на деякі важливі технічні аспекти які мають місце у процесі їх створення. Так, NFT існують у децентралізованій системі, а це означає що їх функціонування в блокчейні здійснюється за допомогою смарт-контрактів, тобто за допомогою певної програми, яка автоматично забезпечує виконання дій, передбачених у заздалегідь встановлених умовах. У розподільчій системі дві сторони можуть взаємодіяти без посередника, який є необхідним для здійснення транзакцій, це стає можливим за допомогою смарт-контракту. Процес створення NFT включає перетворення зображень, відео, звукових фрагментів та інших цифрових файлів в криптоактиви саме на блокчейні, тому коли створюється NFT, також налаштовується основний код смарт-контракту, який визначає основні характеристики криптовалютних активів, у тому числі новоствореного NFT-токену. Якщо узагальнити описаний процес, то смарт-контракти оцифровують домовленості, перетворюючи умови на код, який автоматично виконується, коли умови договору дотримані.

Таким чином, смарт контракти – це угоди, написані в коді, які автоматично виконують запрограмовані функції у відповідь на певні умови, що виконуються сторонами угоди. Вони (смарт-контракти) дозволяють сторонам забезпечувати досягнення відповідного результату у разі дотримання обумовлених у ньому умов, крім того вони можуть набувати провідну роль й у разі необхідності підтвердження права власності, або перевірки автентичності відповідного об'єкту.

Загально визнано, що цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. Відповідно до ч. 2 ст. 11 Цивільного кодексу України, підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є:

- 1) договори та інші правочини;
- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти.

З цього випливає наступне, оскільки в основі смарт-контракту лежить правочин, який вчиняється через мережу Інтернет та який можна кваліфікувати, згідно п.1 ст.202 Цивільного кодексу України, як дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, то за умови відсутності імперативних вимог законодавства, NFT-токен, що знаходиться у системі блокчейн та пов'язаний із смарт-контрактом буде мати зобов'язальний зміст, без необхідності укладення паралельно додаткового та реального договору (купівлі-продажу, тощо) з приводу певного об'єкта, оскільки саме такий смарт-контракт можна вважати різновидом цивільно-правового договору, кваліфікувавши даний правочин як такий, що укладається в момент його виконання. Однак, у такому випадку виникає

справедливе питання щодо співвідношення NFT-токену із пов'язаним смарт-контрактом. Чи складають вони єдине нерозривне ціле, адже вони є криптографічним кодом на базі відповідного стандарту (Ethereum ERC-1155, тощо) в межах децентралізованої системи, чи є автономними один до одного, як правостановлюючий документ та підстава виникнення договірної зобов'язання. Тож, з огляду на вказане, питання щодо зобов'язальної природи NFT-токенів залишається дискусійним.

Висновки. Таким чином, NFT-токен як віртуальне благо існує в межах децентралізованої системи блокчейн та тісно пов'язане з іншим об'єктом цивільних прав, що зумовлює можливість такого токену виконувати посвідчувальну функцію у вигляді встановлення та виявлення за власником NFT суб'єктивних цивільних права на такий об'єкт. Взаємопов'язаність неззаємозамінного токену зі смарт-контрактом у процесі створення NFT та його розпорядження дає можливість виокремити риси зобов'язального характеру даного явища, які по-суті є втіленими та відображеними через криптографічний код.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ващак В.А. Значення NFT (незаємозамінних токенів) для еволюції цивільно-правового регулювання. Римське право і сучасність. Кодифікація та рекодифікація цивільного законодавства в Україні: досвід і перспективи : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 25 черв. 2021 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитоновна. Одеса : Фенікс, 2021. С. 67-69.
2. Закон України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 № 2074- IX (не набрав чинності). *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Te> (дата звернення: 06.02.2023).
3. Майданик Л.Р. NFT, віртуальні активи і авторське право: точки перетину. URL: <https://blog.liga.net/user/lmaidanyk/article/nft-virtualni-aktivi-i-avtorske-pravo-tochki-peretinu> (дата звернення: 08.02.2023).
4. Мічурін Є.О. Віртуальні блага: особливості та ознаки. *Форум права*. 2021. 68(3) С. 67-73. URL: <https://zenodo.org/record/5075696#.Y7dCmH0zaUI> (дата звернення: 07.02.2023).
5. Савенко Ігор. NFT: загальні та юридичні питання. *Юридичне онлайн-видання «Лоіер»*. 2022. URL: <https://loyer.com.ua/uk/nft-zagalni-ta-yurydychni-pytannya/> (дата звернення: 07.02.2023).
6. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 1023-XII. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/> (дата звернення: 08.02.2023)
7. U.S. Code. Title 17. Chapter 2. §204. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/17/204> (дата звернення: 08.02.2023).
8. Leigh Cuen. People Are Spending Millions on JPEGs, Tweets, And Other Crypto Collectibles. *Electronic magazine Vice*. URL: <https://web.archive.org/web/20210216152918/> <https://www.vice.com/en/article/pkd83y/people-are-spending-millions-on-jpegs-tweets-and-other-crypto-collectibles> (дата звернення: 07.02.2023).

Стаття надійшла до редакції 07.04.2023

Стаття рекомендована до друку 17.05.2023

A.A. TSYBAN

PhD (Law), senior Lecturer of Department of Civil law
Faculty of Law

E-mail: tsyban@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8216-4476>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

TO THE ISSUES OF LEGAL REGULATION OF NFT-TOKENS AS VIRTUAL BENEFITS

ANNOTATION. *Introduction.* This scientific article dedicated to certain aspects of such virtual benefits/assets as the NFT token (non-fungible token) and place of them in the obligations relationship. The legal framework and legal practice regarding non- non-fungible token is currently absent, which is a characteristic situation not only for domestic jurisprudence, but also for the world. In view of the above, there is a need to investigate the nature of this phenomenon.

Summary. The article analyzes the proposed legislative definition of "virtual asset" in relation to the NFT token. The study of individual features of this phenomenon makes it necessary to turn to its displayed technical characteristics at the current stage. Yes, it is determined that the NFT token performs an authentication function and cannot exist independently without its attachment to another object of civil rights. Without such a combination, exclusively as a code (a set of signs), the token cannot be regarded as an intangible (virtual) benefits, since the token certifies a subjective right to another object of civil rights, and therefore should be considered precisely as an asset (benefits), which has a providing nature. Attention is focused on the fact that one of the main problems of legal uncertainty in this category is the question of what exactly individuals acquire when buying an NFT token, since in fact the token is usually associated with another object, which gives it a real value. The relationship between the non-fungible token and the start-contract was analyzed and the possible legal consequences of their interaction determined.

Conclusions. Non-fungible tokens exist in a decentralized system and are closely related to the smart contract already at the stage of their creation, therefore, provided there are no imperative requirements from the law, the latter can be considered as a type of civil law contract, which, in turn, due to constant interaction the connection between them makes it possible to single out certain features of the binding nature of this phenomenon.

KEY WORDS: *NFT token, non-fungible token, virtual asset, virtual benefits.*

REFERENCES

1. Vashchak V.A. The importance of NFTs (non-fungible tokens) for the evolution of civil regulation. Roman law and modernity. Codification and recodification of civil legislation in Ukraine: experience and prospects: Mater. International science and practice conf. (Odesa, June 25, 2021) / by general ed. Doctor of Law, Prof. E. O. Kharitonova. – Odesa: Phoenix, 2021. – P. 67-69. (in Ukrainian)
2. Law of Ukraine "On Virtual Assets" dated February 17, 2022 No. 2074-IX (not entered into force) // Official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Te> (date of application: 06.02.2023). (in Ukrainian)
3. Maidanik L.R. NFTs, virtual assets and copyright: points of intersection. Electronic resource. URL: <https://blog.liga.net/user/lmaidanyk/article/nft-virtualni-aktivi-i-avtorske-pravo-tochki-peretinu> (access date: 08.02.2023). (in Ukrainian)
4. Michurin E.O. Virtual benefits: features and characteristics. Law forum. – 2021. 68(3) p. 67-73. Electronic resource. URL: <https://zenodo.org/record/5075696#.Y7dCmH0zaU1> (access date: 07.02.2023). (in Ukrainian)
5. Ihor Savenko. NFT: general and legal issues. Legal online publication "Loyer". – 2022. Electronic resource. URL: <https://loyer.com.ua/uk/nft-zagalni-ta-yurydychni-pytannya/> (date of application: 08.01.2023). (in Ukrainian)
6. Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 16.01.2003 No. 1023-XI // Official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/> (date of application : 08.02.2023). (in Ukrainian)
7. U.S. Code. Title 17. Chapter 2. §204. Electronic resource. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/17/204> (date of application: 08.01.2023).
8. Leigh Cuen. People Are Spending Millions on JPEGs, Tweets, And Other Crypto Collectibles. Electronic magazine Vice. Electronic resource. URL: <https://web.archive.org/web/20210216152918/https://www.vice.com/en/article/pkd83y/people-are-spending-millions-on-jpegs-tweets-and-other-crypto-collectibles> (date of application: 07.02.2023).

The article was received by the editors 07.04.2023

The article is recommended for printing 17.05.2023

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
LABOR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-15>

УДК:349.2

Л.В. КУЛАЧОК-ТИТОВА

кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
юридичного факультету

E-mail: l.kulachok@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8815501X>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

І.А. ПАХОМОВА

кандидат юридичних наук
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
юридичного факультету

E-mail: pakhomova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7161-3598>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА МОБІНГУ В
СФЕРІ ПРАЦІ**

АНОТАЦІЯ: Відсутність дискримінації на робочому місці є важливою умовою продуктивної праці, психічного та фізичного здоров'я працівників, збереження відчуття людської гідності та розвитку особистості, здорового морального клімату в колективі, ефективної комунікації на виробництві у вертикальній та горизонтальній площинах та інших необхідних процесів у сфері праці, оскільки будь-який трудовий колектив є не лише виробничим, але й соціальним середовищем. Негативний вплив дискримінації відчутний далеко поза межами конкретного робочого місця, оскільки негативні емоції відбиваються на сімейних, дружніх та інших суспільних відносинах особи.

Проблеми протидії дискримінації є предметом досліджень фахівців з правових, соціальних та економічних наук, зокрема, вивчається правове забезпечення захисту працівників за окремими ознаками: статі, інвалідності, ВІЛ-позитивного статусу, міграції, гендерної ідентичності, етнічних або мовних меншин тощо. Існує ряд міжнародних та національних нормативних актів, якими заборонено нерівне поводження з працівниками з підстав, що не мають стосунку до кваліфікації, продуктивності та ділових якостей особи. Відносно новим явищем для національного законодавства стала заборона мобінгу (цькування) та встановлення відповідальності за такі дії.

Дотримання принципу рівного ставлення до працівників та недопущення дискримінації є одним із основних напрямків діяльності Міжнародної організації праці, що відображається в нормах ряду конвенцій та рекомендацій. Одна із останніх – Конвенція № 190 про насильство та переслідування, прийнята МОП у 2019 році, яка вкотре підкреслює важливість створення гідних умов праці для особи на засадах рівності на відсутності будь-якого насильства чи переслідувань. В українському законодавстві існують норми щодо підтримки окремих вразливих груп працівників – неповнолітніх, осіб передпенсійного віку, внутрішньоопереміщених, осіб з інвалідністю та інших. Це явище інколи називають «позитивною дискримінацією», яка носить соціально-обумовлений характер.

Дискримінація та мобінг мають бути виключені із трудових відносин як такі, що знижують якість життя, перешкоджають гідній праці та людському розвитку, отже наявність чітко визначених норм, що встановлюють відповідальність за такі діяння дуже важлива. Антидискримінаційним законодавством передбачені дисциплінарна, матеріальна, фінансова, адміністративна та кримінальна відповідальності за відповідні правопорушення. В адміністративне законодавство були внесені зміни стосовно встановлення відповідальності за мобінг (цькування) на робочому місці, натомість немає чітко визначених норм стосовно відповідальності за порушення заборони дискримінації, як і відсутнє визначення самого діяння.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: трудові права, дискримінація, мобінг, насильство та переслідування на робочому місці, відповідальність, міжнародні нормативні акти, антидискримінаційні норми.

Як цитувати: Кулачок-Тітова Л.В., Пахомова І.А., Правове регулювання протидії дискримінації та мобінгу в сфері праці. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2023. Вип. 35. С. 138-148. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-15>

In cites: Kulachok-Titova L.V., Pakhomova I.A. (2023). Legal regulation of anti-discrimination and mobing in the field of labor. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 138-148. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-15> (in Ukrainian).

Актуальність. Від дискримінації у царині праці страждають сотні мільйонів людей. Ознаки статі, віку, раси, віросповідання, соціального походження, стану здоров'я, гендерної ідентичності, ВІЛ-позитивного статусу, міграції і ще багато інших рис та особливостей людини стають причиною нерівного поводження. Це явище пригнічує перспективи, вбиваючи людську обдарованість, необхідну для економічного зростання, загострюючи соціальну напругу й нерівність. Гідну працю неможливо уявити без боротьби з дискримінацією, успішність цієї боротьби відчувається далеко поза межами робочого місця. Розуміння гідної праці у сучасної людини незмінно асоціюється з поняттями справедливості, рівності, забезпеченням прав працівників, що є предметом нормативно-правового регулювання як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Огляд праць із зазначеної проблематики. Питання протидії дискримінації та мобінгу є предметом наукового інтересу для представників різних наук: соціології, психології, менеджменту, права та інших. Так, проблеми захисту від дискримінації за окремими ознаками досліджували І. Козуб, С. Козін, К. Левченко, Г. Федькович, Л. Гриценко, Є. Ткаченко. Заборону дискримінації як основну засаду правового регулювання відносин у сфері праці вивчали О. Ярошенко, Т. Занфірова, С. Мороз, Н. Вапнярчук, С. Вишновецька, Н. Мітіна, Д. Паньков, І. Твардовський, І. Сахарук та інші. Проблеми відповідальності в трудовій сфері вивчали В. Венедиктов, М. Іншин, Р. Обручков, адміністративна відповідальність в цій сфері була предметом досліджень Л. Остапенко, Т. Дракохруст, О. Дігтяр, Ю. Кліменко та інші. Проблеми мобінгу на робочому місці вивчали К. Батаєва, І. Лагутіна, О. Трюхан, О. Качмар, О. Сорока, Н. Замятіна, О. Сердюк та інші. Питання адміністративної відповідальності за вчинення мобінгу досліджували М. Ковальчук та І. Божук.

Завдання. Вивчення сучасного стану правового регулювання протидії дискримінації

та мобінгу в сфері праці на міжнародному та національному рівні, впливу цих негативних явищ на моральний клімат, продуктивність праці, економіку підприємства та держави в цілому.

Виклад матеріалу. Активний вплив міжнародних стандартів на формування національного трудового права, взаємодія між державами та іншими учасниками міжнародно-правових відносин, збільшення працівників-мігрантів та міжнародних корпорацій, розвиток системи міжнародного захисту прав людини – всі ці фактори спонукають розглядати питання захисту трудових прав людини, зокрема захисту від дискримінації та мобінгу, через призму тісного сплетіння міжнародних та національних норм. Так, на думку Ю.В. Чижмаря, міжнародно-правове регулювання праці є різновидом міжнародного захисту прав людини, інститут якого успішно функціонує в сучасному міжнародному праві. Автор пропонує визначити міжнародне трудове право галуззю у системі міжнародного права, норми якої регулюють відносини між державами щодо забезпечення міжнародних трудових стандартів, а також відносини щодо міжнародного захисту прав людини, ускладнені іноземним елементом. Ця теза підтверджується великою кількістю нормативних актів міжнародного та регіонального рівнів, що гарантують захист прав у сфері трудових відносин. Ними регулюються різні аспекти взаємодії сторін трудових відносин, але завжди фундаментальною цінністю є забезпечення рівності, а, отже, нетерпимість та протидія дискримінації.

Цінність рівності у трудових відносин була визначена ще у 1919 році Статутом Міжнародної організації праці (далі – МОП), а саме: обґрунтовуючи розуміння соціальної справедливості як підґрунтя для загального миру та прогресу, МОП визнала, зокрема, важливість рівної оплати за рівну працю, з часом сфера застосування вимог рівності в політиці та нормативних актах цієї міжнародної організації розширилось. Вже у Філадельфійській декларації 1944 р. МОП

проголосила, що всі люди, незалежно від раси, віри або статі, мають право на реалізацію свого матеріального достатку та духовного розвитку за умов свободи й гідності, економічної сталості й рівних можливостей [3].

Про важливість боротьби з дискримінацією свідчить, зокрема, те, що одним із фундаментальних принципів, закріплених в Декларації МОП основних принципів та прав у світі праці 1998 р. є принцип заборони дискримінації, та щодо його забезпечення прийняті дві фундаментальні конвенції: Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять № 111 1958 р. (далі Конвенція № 111) та Конвенція про рівну винагороду № 100 1951 р. (далі Конвенція № 100), а також ряд інших нормативних актів Міжнародної організації праці. Серед останніх варто згадати Конвенцію про працівників із сімейними обов'язками 1981 р. № 156, Конвенцію про корінні народи та народи, які ведуть племінний спосіб життя 1989 р. № 169, Конвенцію про охорону материнства 2000 р. № 183, Конвенцію про насильство та переслідування 2019 р. № 190. Отже, можемо відзначити, що, починаючи із протидії нерівності через вимогу рівної оплати для рівної праці, МОП за свою столітню історію існування поступово розширювала розуміння різних ознак працівників та різних підстав, за якими може відбуватися порушення прав людини, що підпадає під категорію дискримінації.

Конвенція № 111 дає саме визначення терміну "дискримінація", що охоплює: усяке розрізнення, недопущення чи перевагу, яка робиться за ознакою раси, статі, кольору шкіри, політичних переконань, іноземного походження або соціального походження, релігії і призводить до ліквідації або недотримання рівності можливостей чи поведження в галузі праці та занять; кожне інше розрізнення, недопущення чи перевагу, що зумовлюють зниження чи порушення рівності можливостей чи поведження в сфері праці та занять. При цьому жодне розрізнення, недопущення або перевага стосовно певної роботи, якщо вони ґрунтуються на специфічних вимогах такої роботи, дискримінацією не вважатимуться. Конвенція вимагає від держав визначити та проводити національну політику методами, що узгоджуються з національними умовами й практикою, спрямовану на заохочення рівності можливостей та поведження стосовно праці й

занять (цими поняттями охоплюються доступ до професійного навчання, доступ до праці та різних занять, а також оплата й умови праці), з метою викорінення усякої дискримінації з приводу них.

Гендерний розрив в оплаті праці вважається однією з найбільших соціальних несправедливостей сучасності. Відповідно до Звіту МОП щодо глобальної заробітної плати за 2018/19 рр., жінки заробляли у середньому менше приблизно на 20 відсотків, ніж чоловіки, хоча між країнами та секторами існують значні відмінності. Багато факторів можуть лежати в основі гендерного розриву в оплаті праці: відмінності в освітньому рівні, професійна сегрегація чи дискримінація в оплаті праці та доступі до певних різновидів робіт. Материнство так само призводить до обмеження заробітної плати, що може зберігатися протягом усього трудового життя жінки. Це явище присутнє на усіх континентах та в усіх країнах світу. В Україні різниця дещо нижча, але теж висока – за даними Державної служби статистики України різниця між оплатою чоловіка та жінки, що займають рівноцінні посади становить біля 18 %. Ще більш разючою є різниця між середньою оплатою в так званих чоловічих та жіночих професіях. І, як стверджують правозахисники, мова йде не лише про розмір окладу, а про винагороду за працю в цілому, яка може включати преміальні та інші заохочувальні виплати, службові авто або житло, пільгове користування кредитами тощо.

Конвенція № 100 зобов'язує кожного члена МОП заохочувати та забезпечувати застосування принципу рівної винагороди чоловіків та жінок за працю рівної цінності щодо всіх трудівників. Цей принцип може бути втілений різними шляхами: національного законодавства; через системи визначення винагороди, встановлені чи визнані законодавством; укладання колективних договорів між підприємцями та трудівниками; за допомогою поєднання цих способів. Під керівництвом МОП, ООН-Жінки та ОЕСР утворена Міжнародна коаліція оплати праці (англ. Equal Pay International Coalition (EPIC)), метою якої є досягнення рівної оплати праці для чоловіків і жінок у всьому світі. Об'єднуючи різноманітну групу учасників з різних сфер діяльності та знань, EPIC підтримує уряди, роботодавців, працівників та їхні організації для досягнення конкретного й скоординованого прогресу на шляху до цієї мети. Наразі EPIC є єдиним багатостороннім

партнерством, яке працює над зменшенням гендерного розриву в оплаті праці на глобальному, регіональному та національному рівнях.

Насильство та переслідування у галузі праці становлять загрозу гідності, безпеці, здоров'ю та благополуччю кожного, оскільки впливають не тільки на працівників та роботодавців, а й на їхні сім'ї, громади, економіку та суспільство в цілому. Шляхом прийняття Конвенції МОП № 190 та Рекомендації № 206, світова спільнота дала зрозуміти, що таке явище не можна терпіти, і світ має бути налаштований покласти йому край. У Конвенції МОП № 190 визнано право кожної людини на сферу праці, що буде вільною від насильства й домагань, що визначені у ній як «ряд неприйнятних форм поведінки та практик», «метою, результатом чи ймовірним результатом яких є заподіяння фізичної, психологічної, сексуальної або економічної шкоди». Це може бути фізичне насильство, словесні образи, булінг і цькування, сексуальні домагання, погрози чи нав'язлива поведінка. Конвенція виходить із широкого розуміння «сфери праці», враховуючи факт того, що сьогодняшня праця не завжди виконується на фізичному робочому місці. Конвенція охоплює насильство і домагання, що можуть відбуватися протягом службових відряджень, під час поїздок на роботу та з роботи, у житлових приміщеннях, наданих роботодавцем, або у ході комунікацій, що пов'язані з трудовою діяльністю, зокрема таких, котрі забезпечуються інформаційно-комунікаційними технологіями (ІКТ) (ст. 3 Конвенції МОП № 190). Вона бере під захист працівників та інших осіб у галузі праці, включаючи найманих працівників за визначенням національних законодавств та практик; зайнятих осіб незалежно від їх договірної статусу; осіб, котрі проходять професійну підготовку, зокрема стажистів та учнів; працівників, трудові відносини яких були припинені; волонтерів; шукачів роботи й здобувачів вакансій, а також осіб, які здійснюють владні функції, котрі виконують обов'язки і несуть відповідальність роботодавця (ст. 2 Конвенції МОП № 190). Гендерно-обумовлене насильство і домагання непропорційно негативно впливають на жінок і дівчат, а тому Конвенцією визнано, що саме гендерно-орієнтований підхід, що сприяє усуненню першопричин та факторів ризику, зокрема, численних і перехресних форм дискримінації і нерівного гендерного

співвідношення сил, гендерних стереотипів є найважливішою передумовою для викорінення насильства і домагань у сфері праці.

Не лише наведені міжнародні нормативні акти містять антидискримінаційні норми, є також окремі акти на рівні ООН та МОП, що стосуються захисту прав національних меншин, корінних народів та народів, що ведуть племінний спосіб життя, працівників-мігрантів, осіб з інвалідністю тощо. Серед них варто відзначити Декларацію корінних народів, прийняту Генеральною Асамблеєю ООН в 2007 році, Конвенцію МОП про корінні народи та народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах № 169 (1989 р.), Конвенцію МОП про працівників-мігрантів № 97 (переглянута 1949 р.), Конвенцію МОП про зловживання в галузі міграції і про забезпечення працівникам-мігрантам рівних можливостей і рівного ставлення N 143 (1978 р.), Міжнародну конвенцію про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей, прийняту Генеральною Асамблеєю ООН в 1990 році, Конвенцію про права осіб з інвалідністю (ООН, 2006 р.) та ряд інших. Практично всі вони містять норми щодо заборони дискримінації в трудових відносинах, а деякі навіть і додаткову підтримку цих груп населення, так звану «позитивну дискримінацію».

В українському законодавстві антидискримінаційним нормам приділено значну увагу. Насамперед, слід згадати 24 статтю Конституції України, яка проголошує рівність конституційних прав і свобод громадян, а також їх рівність перед законом. Забороняються привілеї або обмеження за рядом ознак: расою, кольором шкіри, політичними, релігійними та іншими переконаннями, статтю, етнічним та соціальним походженням, майновим станом, місцем проживання, мовними чи іншими ознаками. Гарантується рівність прав жінки та чоловіка, що забезпечується, серед іншого, наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у здобутті освіти і професійній підготовці, праці та винагороді за неї; створенням таких умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством тощо.

Заборона дискримінації в українському трудовому законодавстві проголошена в статті 2⁻¹ КЗпП України «Рівність трудових прав громадян України, недопущення дискримінації у сфері праці», що з'явилась у кодексі в 1991

році, значно розширилась у 2015 році за рахунок переліку ознак, за якими заборонена дискримінація, а також змінювалась ще двічі – у 2019 та у 2022 роках. Заборонено будь-яку дискримінацію у світі праці, порушення рівності прав і можливостей, обмеження прав працівників – пряме і непряме – за ознаками, не пов'язаними з характером роботи й умовами її виконання. Серед таких ознак, перелік яких не є вичерпним, зазначаються колір шкіри та раса, переконання (політичні, релігійні та інші), членство в громадському об'єднанні, походження (етнічне, соціальне або іноземне), мовні ознаки, місце проживання, стан здоров'я, наявність або підозра на захворювання на ВІЛ/СНІД або інвалідність, стать, сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність, участь у страйку, звернення до суду за захистом своїх прав чи прав інших осіб тощо.

У листопаді 2022 р. КЗпП доповнився ще рядом норм, що покликані протидіяти особливій формі насильства, за своїм впливом на особу як суб'єкта трудових відносин подібну до дискримінації, – мобінгом або цькуванням, котрий визначається як систематичні або повторювані тривалі умисні дії чи бездіяльність з боку роботодавця, або окремих працівників, або групи працівників, які спрямовані на приниження честі й гідності працівника, чи його ділової репутації, зокрема, з ціллю примусити його набути, змінити або припинити трудові права та обов'язки, що виявляються через психологічний та/або економічний тиск, у тому числі із застосуванням інструментів електронних комунікацій, формування стосовно працівника негативної (напруженої, ворожої, образливої) атмосфери, зокрема такої, що змушує його недооцінювати власну професійну придатність. Працівник має право звернутися зі скаргою до Державної служби з питань праці України або з позовом до суду, якщо вважатиме, що стосовно нього вчиняється мобінг. Зміни до КЗпП передбачають відповідні обов'язки роботодавця щодо запобігання мобінгу та настання, у разі його встановлення, відповідальності – дисциплінарної, а також майнової - відшкодування витрат на лікування та моральної шкоди тощо. Відповідні зміни були внесені і щодо підстав для звільнення.

Так, відповідно до ч. 3 ст. 38 КЗпП України, працівник вправі розірвати трудовий договір у визначений ним строк, якщо роботодавець вчиняв мобінг щодо працівника

чи не вживав ніяких заходів стосовно його припинення, якщо це підтверджено судовим рішенням, яке набрало законної сили. У цьому разі працівникові повинна бути виплачена вихідна допомога у розмірі, який передбачений у колективному договорі, але не меншому тримісячного середнього заробітку. Крім того, якщо внаслідок мобінгу у працівника було пошкоджене здоров'я, то він може вимагати відшкодування витрат на лікування, а якщо мобінг призвів до моральних страждань, втрати життєвих зв'язків та примушує працівника до додаткових зусиль щодо нормалізації свого життя, то з роботодавця може бути стягнута моральна шкода на користь такого працівника.

Згідно з п. 12 ч. 1 ст. 40 КЗпП України роботодавець може звільнити працівника у випадку вчинення працівником мобінгу, встановленого судовим рішенням, яке набрало законної сили. Відповідно до п. 1² ч. 1 ст. 41 КЗпП України у випадку вчинення керівником підприємства, установи, організації мобінгу (незалежно від форм прояву) та/або невжиття заходів щодо його припинення, встановленого судовим рішенням, що набрало законної сили, трудовий договір з ініціативи роботодавця може бути також розірваний.

Проблема мобінгу не нова і характерна не лише для українського суспільства, в будь-якій країні – десь більше, десь менше – виникають подібні ситуації, але однією з головних негативних ознак цього явища є те, що воно виявляється лише в крайніх стадіях, на ранніх етапах помітити такі процеси дуже важко. Наслідки ж від нього можуть бути дуже серйозними – від поганого клімату в колективі до суїцидальних настроїв жертв. Експерти підкреслюють негативні психологічні, соціальні та економічні наслідки. Вважається, що жертвами мобінгу швидше стають представники релігійних, етнічних, расових меншин, або особи, що мають психологічні або фізичні особливості. На підставі аналізу досліджень мобінгу О. Качмар виділяє такі різновиди цього явища у трудовому колективі: він може бути вертикальний (з боку керівника) чи горизонтальний (з боку одного чи декількох працівників); свідомий (навмисний) та несвідомий (стихийний); хронічний (самовідроджуваний). Причинами виникнення мобінгу автор визначає такі: розподіл статусів у колективі; примітивні реакції у спілкуванні; успадкований інстинкт; вікові особливості розвитку; загальну культуру й моральність. Мобінг – складна та комплексна проблема,

досліджуючи це явище, фахівці наголошують на таких важелях протидії цькуванню у колективі як: грамотна кадрова політика, передбачення відповідних заходів в правилах внутрішнього трудового розпорядку, увага менеджменту до психологічного клімату в колективі, створення комфортної робочої обстановки.

Одночасно з правками, внесеними до КЗпП України, у Кодексі України про адміністративні правопорушення з'явилася стаття 173 «Мобінг (цькування) працівника, котра передбачає за вчинення такого діяння можливість накладення штрафу на громадян від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян чи громадські роботи на строк від 20 до 30 годин, а також штрафу для фізичних осіб – підприємців або посадових осіб - від 100 до 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян чи громадські роботи на строк від 30 до 40 годин. Повторне вчинення такого діяння збільшує санкції до штрафу на громадян від 100 до 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян чи громадські роботи 30-50 годин, а для ФОП та посадових осіб – штрафу від 200 до 400 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи 40-60 годин. Цікаво, що, ця норма була внесена не до п'ятої глави КупАП, де містяться статті стосовно правопорушень в галузі охорони праці та здоров'я населення, а до глави 14 «Адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку».

Так, ще до внесення згаданих вище змін до трудового законодавства, розглядаючи питання адміністративної відповідальності за мобінг, М. Ковальова та І. Божук, зокрема, слушно відзначають особливе значення, яке надає українська Конституція людській гідності, оскільки мова про неї йде одразу в декількох статтях (3, 21, 68 статті Конституції України), авторки підкреслюють, що мобінг є однією з проблем, що постають на шляху реалізації працівником свого права на гідність та заважають нормальній продуктивній трудовій діяльності. На думку авторів з іншого боку це підкреслюється значенням, яке вкладають в категорії, відповідні мобінгу, зарубіжні нормативні акти – «моральне переслідування», «знуцання на робочу місці», «психологічне переслідування», «жорстокість на робочому місці» тощо.

Наведемо відповідні приклади із трудового законодавства країни – члена ЄС –

Чехії. Так, згідно із ч. 2 ст. 7 КЗпП забороняється зловживання виконанням прав та обов'язків, що впливають із трудових відносин, на шкоду іншим працівникам і з метою приниження людської гідності. Ця категорія включає образливу поведінку, включаючи коментарі та пропозиції сексуального характеру на роботі, або якщо така поведінка може сприйматися жертвою як критерій для прийняття рішень щодо майбутніх умов праці. Основною лінією для визначення того, чи є певна поведінка сексуальним домаганням, є те, чи сприймає відповідна особа таку поведінку як небажану та образливу. Навіть одна демонстрація такої поведінки може вважатися сексуальним домаганням, якщо її наслідки серйозні. Сексуальні домагання слід відрізнити від взаємної неформальної приязні. Сексуальні домагання можуть включати фізичні, вербальні та невербальні прояви. Також, відповідно до Закону № 46/2004 Coll., мобінг вперше визначається як будь-яка поведінка, яка сприймається відповідним працівником як небажана, невідповідна або образлива, і яка може зачепити особисту гідність або створити принизливу чи неприємну робочу атмосферу.

Вже згадувана вище Конвенція №190 МОП вимагає від держав-членів нульової толерантності до насильства у будь-якій формі, зазначаючи при цьому, що термін «насильство та домагання» у трудовій сфері застосовується до ряду неприйнятних дій та практик чи загроз, незалежно від того, чи є вони разовими чи повторними, що мають на меті, призводять або можуть призвести до фізичної, психологічної, сексуальної чи економічної шкоди, включаючи гендерне насильство та домагання, очевидно, що під опис насильства підпадає і мобінг. Поряд із гендерним фактором, експерти МОП особливу увагу приділяють також особам з інвалідністю, які становлять біля 15% населення, а 758 мільйонів з них – працездатного віку. Особи з інвалідністю можуть зазнавати специфічного насильства та домагань у зв'язку зі своїми особливими потребами, але і дослідники цього явища часто опускають цю проблему, і саму особи з інвалідністю в силу своїх специфічних рис не завжди можуть усвідомлювати, що насправді з ними відбувається. Варто також звернути увагу, що експерти МОП в своїх публікаціях застосовують здебільшого слово «булінг», що є синонімом мобінгу, але в українському законодавстві категорія «булінг» застосовується при визначенні подібних

негативних явищ, насамперед, в сфері освіти (стаття 173-4 «Булінг (цькування) учасника освітнього процесу» КУпАП).

Норми Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», серед іншого, поширюються також на трудові відносини, включаючи застосування роботодавцем принципу розумного пристосування. Зазначається, що законодавство України ґрунтується на принципі недискримінації, який передбачає незалежно від конкретних ознак: забезпечення рівності прав і свобод осіб та/або груп осіб; забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб; повагу до гідності кожної людини; забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб (стаття 2). Формами дискримінації згідно з законом є: пряма та непряма дискримінації; підбурювання до дискримінації, а також пособництво у дискримінації та утиск (стаття 5). Законом визначається механізм запобігання та протидії дискримінації та відповідальність за порушення відповідного законодавства. Нормами 15 статті цього закону передбачене право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої особі внаслідок дискримінації, а 16 стаття констатує, що особи, які порушили вимоги законодавства про запобігання та протидію дискримінації, підлягають цивільній, адміністративній та кримінальній відповідальності. Якщо з цивільною відповідальністю зрозуміло – це якраз і є відшкодування матеріальної та моральної шкоди, передбачене ст. 15 КУпАП, яке відбувається у порядку цивільного судочинства, то адміністративна відповідальність за недотримання принципу рівності або за вчинення дискримінації нормами адміністративного права не передбачена, коли не враховувати вже згадану відповідальність за мобінг.

Кримінальна відповідальність за порушення рівноправності громадян через їх расову, національну, регіональну належність, релігійні переконання, інвалідність або за іншими ознаками передбачена статтю 161 Кримінального кодексу України, яка встановлює покарання за ці діяння у вигляді штрафу від 200 до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до 5 років, або позбавлення волі на строк до 3 років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певними видами діяльності теж на строк до 3 років, або без такого. Ці самі дії, поєднані з насильством,

оюманом чи погрозами, або вчинені службовою особою, караються штрафом від 500 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавленням волі на строк від 2 до 5 років, поєднаним з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років або без такого. Якщо такі дії були вчинені організованою групою осіб чи спричинили тяжкі наслідки, то покарання передбачає позбавлення волі на строк від 5 до 8 років.

Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» визначено принцип гендерної рівності – рівного правового статусу жінок і чоловіків та рівних можливостей для його реалізації, який дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства, а також забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків. Встановлено гарантії щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків у працевлаштуванні, просуванні по роботі, а також у підвищенні кваліфікації та перепідготовці. До обов'язків роботодавця належать: створювати такі умови праці, котрі дозволяли б жінкам та чоловікам здійснювати їхню трудову діяльність на рівній основі; забезпечувати можливість суміщати трудову діяльність із сімейними обов'язками; забезпечувати рівну оплату праці при однаковій кваліфікації й однакових умовах праці; застосовувати заходи задля унеможливлення й захисту від випадків сексуальних домагань чи інших проявів насильства за ознакою статі. Заборонено в оголошеннях щодо вакансій пропонувати роботу представникам лише однієї статі, за винятком такої специфічної роботи, що може виконуватися тільки особами певної статі, висувати вимоги, надаючи перевагу одній із статей, а також вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомості стосовно їхнього особистого життя, планів народження дітей тощо. Роботодавці можуть здійснювати позитивні дії, спрямовані на досягнення балансу щодо співвідношення жінок і чоловіків у різних сферах трудової діяльності та серед різних категорій працівників.

На рівні Ради Європи та Європейського Союзу основоположне значення в сфері протидії дискримінації має 14 стаття Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) 1950 р «Заборона дискримінації», також в аспекті захисту від дискримінації в трудових

правовідносинах варто згадати Хартію співтовариства про основні соціальні права працівників 1989 р., яка, серед інших, містить норми щодо рівності чоловіків і жінок та права на захист для дітей і підлітків, осіб з інвалідністю, осіб похилого віку та трудящих-мігрантів.

Зокрема, стаття 14 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод забороняє дискримінацію тільки в тому, що стосується користування правами, викладеними у Конвенції. Протокол № 12 до ЄКПЛ був складений, щоб забезпечити більш сильне, окреме право на рівність і загальну заборону дискримінації: «Користування будь-яким правом, визаним законом, має бути забезпечено без дискримінації за будь-якою ознакою...». Таким чином, цей протокол розширює сферу ЄКПЛ, оскільки він охоплює дискримінацію будь-якого законного права, навіть якщо це право не прописане в Конвенції.

Європейська соціальна хартія 1996 р. (переглянута) присвячує захисту права на гідне ставлення на роботі окрему 26 статтю та зобов'язує держави, поряд із заборонаю сексуальних домагань на робочому місці, так само поширювати інформацію про систематичні недобрі або відверто негативні та образливі дії стосовно окремих працівників на робочому місці через виконання роботи, сприяти відвертанню таких дій та вживати усіх належних заходів щодо захисту працівників від такого поводження.

Антидискримінаційні директиви ЄС забороняють дискримінацію у трьох сферах: зайнятості, добробуту населення та товарів і послуг. Директива про расову рівність 2000/43/ЄС(6) застосовується в усіх трьох названих сферах. Директива про рівність у сфері зайнятості 2000/78/ЄС застосовується виключно до відносин зайнятості – доступ до зайнятості, умови зайнятості, включаючи звільнення та оплату, професійну орієнтацію та підготовку. Директива про реалізацію принципу рівних можливостей і рівноправного ставлення щодо чоловіків та жінок у питаннях працевлаштування і зайнятості 2006/54/ЄС також застосовується до відносин у сфері зайнятості. Практичне значення європейської системи антидискримінаційного права полягає в тому, що за необхідності можна

безпосередньо посилатися на антидискримінаційні інструменти і судову практику перед національними судами та органами влади.

Аналізуючи поняття та види дискримінації в трудовому праві, С. Вишновецька стверджує, що дискримінація існує там, де не дотримується рівність можливостей у галузі праці, а саме - рівність умов для реалізації прав працівників. Може бути винятком тільки правомірне обмеження трудових прав, якщо воно зумовлене притаманними цьому виду праці вимогами, які встановлені законом і пов'язані з особливим піклуванням держави про таких осіб, які потребують підвищеного рівня соціального і правового захисту. Такі обмеження повинні ставити правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, а також встановлюватись у законний спосіб.

Висновки. Дискримінація – абсолютно негативне явище, яке має як прямі очевидні, так і приховані та віддалені негативні наслідки. Вона пригнічує можливості окремих людей, погіршує психічне здоров'я, має наслідками тривогу та депресію. Наслідки мобінгу приблизно такі ж – аж до появи суїцидальних намірів. Ці явища збільшують нерівність і соціальну напругу, зменшують продуктивність та протидіють гідній праці, сповільнюють економічний прогрес, можуть перешкодити людям здійснити свої мрії та зробити кар'єру. Саме тому боротьба з проявами дискримінації на всіх рівнях є важливим завданням сьогодення для міжнародного співтовариства, держави, соціальних партнерів та індивідуальних учасників трудових відносин. На наш погляд, велика увага міжнародної спільноти до цих питань, зміни, що відбуваються в цьому напрямку в царині трудового законодавства, мають позитивне значення, оскільки ставлять за мету забезпечення гідного існування людини – найбільшої цінності. Важливо, щоб до запобігання та протидії цим негативним явищам були залучені фахівці різних галузей знань – права, менеджменту, соціології, психології – та, з урахуванням здобутків науковців та практиків, а також дотриманням міжнародних правових норм, формували відповідну антидискримінаційну політику на державному, місцевому та виробничому рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Чижмарь Ю.В. Сутність і зміст міжнародного трудового права. Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. Випуск 5, том 1. С. 152-155;
2. Статут Міжнародної Організації Праці. ILO Constitution. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:62:0::NO:62:P62_LIST_ENTRIE_ID:2453907:NO ;
3. Декларація щодо цілей та завдань Міжнародної організації праці. Філадельфія, 10 травня 1944 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140970___140970 ;
4. Декларація МОП основних принципів та прав у світі праці, 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_260#Tet ;
5. Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять N 111, 1958 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text ;
6. The gender pay gap. International Labour Organisation. URL: https://www.ilo.org/travail/areasofwork/wages-and-income/WCMS_867160/lang--en/index.htm ;
7. Гендерний розрив в оплаті праці: як відрізняється середня зарплата жінок і чоловіків в Україні. Слово і Діло: Аналітичний портал. 21.06.2021. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/06/10> . (дата звернення 20.05.2023);
8. Конвенція про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності № 100, 1951 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_002#Text ;
9. EPIC: Equal Pay International Coalition. URL: <https://www.equalpayinternationalcoalition.org/>;
10. Конвенція МОП № 190 про викорінення насильства та домагань у сфері праці, 2019 року: 12 способів, у які вона може підтримати заходи реагування на COVID-19 і подальше відновлення. Інформаційна записка. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/gender/documents/publication/wcms_750459.pdf;
11. Конституція України. Закон від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%BA/96-%D0%BA%D1%80#Text>;
12. Кодекс законів про працю України. Закон від 10.12.1971 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>;
13. Качмар О.В. Мобінг як різновид психологічного насильства в трудовому колективі. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип. 14. С. 58-61 URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/11794> ;
14. Лагутіна І. В. Моббінг на робочому місці: правовий аспект. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. МОНмолодьспорт України, НУ «ОЮА». Вип. 57. Одеса : Юридична літ-ра, 2011. С. 133-138;
15. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X; редакція від 15.04.2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#n209> (дата звернення 20.05.2023);
16. Ковальчук М., Божук І. Адміністративна відповідальність за мобінг: перспективи внесення змін до законодавства України Актуальні проблеми правознавства. 2020. № 4 (24). С. 35-42.;
17. National Labour Law Profile: The Czech Republic URL: https://www.ilo.org/ifpdial/information-resources/national-labour-law-profiles/WCMS_158893/lang--en/index.htm ;
18. Violence and Harrasment Convention, 2019 (No. 190) : Labour standarts International Labour Organisation. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C190 ;
19. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06.09.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> ;
20. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1072>
21. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> ;
22. Компас. Посібник з освіти прав людини за участі молоді. Дискримінація та нетолерантність. Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/discrimination-and-intolerance> ;
23. Європейська соціальна хартія (переглянута) : Хартія. Міжнародний документ. Рада Європи (редакція від 07.09.2016 р.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062/card2#Card ;
24. Посібник з європейського антидискримінаційного права. Агенція Європейського Союзу з питань основоположних прав – Європейський суд з прав людини – Рада Європи. URL: https://www.echr.coe.int/documents/handbook_non_discr_iaw_ukr.pdf
25. Вишневецька С.В., Дорошенко Т.А. Поняття та види дискримінації в трудовому праві. Юридичний вісник 4 (57) 2020. С. 103-109.

Стаття надійшла до редакції 01.04.2023

Стаття рекомендована до друку 17.05.2023

L.V. KULACHOK-TITOVA

PhD (Law), Associate Professor of the Department
of State Law Disciplines
Faculty of Law

E-mail: l.kulachok@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8815501X>

V.N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svoboda Square, 4

I.A. PAKHOMOVA

PhD (Law), Associate Professor of State and Legal Disciplines
Faculty of Law

E-mail: pakhomova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7161-3598>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

**LEGAL REGULATION OF ANTI-DISCRIMINATION AND MOBBING
IN THE FIELD OF LABOR**

ANNOTATION: The absence of discrimination in the workplace is an important condition for productive work, mental and physical health of employees, preservation of a sense of human dignity and personality development, a healthy moral climate in the team, effective communication in production in vertical and horizontal planes and other necessary processes in the field of work, since any labor team is not only a production, but also a social environment. The negative impact of discrimination is felt far beyond the boundaries of a specific workplace, as negative emotions affect a person's family, friendships, and other social relationships.

Anti-discrimination problems are the subject of research by specialists in legal, social and economic sciences, in particular, the legal protection of employees is being studied according to individual characteristics: gender, disability, HIV-positive status, migration, gender identity, ethnic or linguistic minorities, etc. There are a number of international and national regulations that prohibit unequal treatment of employees on grounds unrelated to a person's qualifications, productivity, and business qualities. Prohibition of mobbing (harassment) and establishment of responsibility for such actions became a relatively new phenomenon for national legislation.

Adherence to the principle of equal treatment of employees and non-discrimination is one of the main areas of activity of the International Labor Organization, which is reflected in the norms of a number of conventions and recommendations. One of the latest is Convention No. 190 on Violence and Harassment, adopted by the ILO in 2019, which once again emphasizes the importance of creating decent working conditions for individuals on the basis of equality in the absence of any violence or harassment. In Ukrainian legislation, there are norms regarding the support of certain vulnerable groups of employees - minors, persons of pre-retirement age, internally displaced persons, persons with disabilities and others. This phenomenon is sometimes called "positive discrimination", which is socially determined.

Discrimination and mobbing must be excluded from labor relations as those that reduce the quality of life, hinder decent work and human development, therefore the presence of clearly defined norms that establish responsibility for such actions is very important. Anti-discrimination legislation provides for disciplinary, material, financial, administrative and criminal liability for relevant offenses. Changes were made to the administrative legislation regarding the establishment of liability for mobbing (harassment) at the workplace, but there are no clearly defined norms regarding liability for violation of the prohibition of discrimination, as well as no definition of the act itself.

KEY WORDS: *labor rights, discrimination, mobbing, violence and harassment at the workplace, responsibility, international regulations, anti-discrimination norms*

REFERENCES

- 1.Chyzhmar Yu.V. Sutnist i zmist mizhnarodnoho trudovoho prava. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*. 2018. Vypusk 5. Tom 1. S. 152-155. (in Ukrainian)
- 2.Statut Mizhnarodnoi Orhanizatsii Pratsi. ILO Constitution. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:62:0::NO:62:P62_LIST_ENTRIE_ID:2453907:NO . (in Ukrainian)
- 3.Deklaratsiia shchodo tsilei ta zavdan Mizhnarodnoi orhanizatsii pratsi. Filadelfiia, 10 travnia 1944 roku. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140970__140970 . (in Ukrainian)
- 4.Deklaratsiia MOP osnovnykh pryntsyviv ta prav u sviti pratsi, 1998 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_260#Text ; (in Ukrainian)
- 5.Konventsiiia pro dyskryminatsiiu v haluzi pratsi ta zaniat N 111, 1958 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text (in Ukrainian)

- 6.The gender pay gap. International Labour Organisation. URL: https://www.ilo.org/travail/areasofwork/wages-and-income/WCMS_867160/lang--en/index.htm
- 7.Hendernyi rozryv v oplati pratsi: yak vidrizniaietsia serednia zarplata zhinok i cholovikiv v Ukraini. *Slovo i Dilo: Analitychnyi portal*. 21.06.2021. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/06/10> . (data zvernennia 20.05.2023) (in Ukrainian)
- 8.Konventsiiia pro rivne wynahorodzhennia cholovikiv i zhinok za pratsiu rivnoi tsinnosti № 100, 1951 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_002#Text ; (in Ukrainian)
- 9.EPIC: Equal Pay International Coalition. URL: <https://www.equalpayinternationalcoalition.org/> ;
- 10.Konventsiiia MOP № 190 pro vykorinennia nasylstva ta domahan u sferi pratsi, 2019 roku: 12 sposobiv, u yaki vona mozhe pidtrymaty zakhody reahuvannia na COVID-19 i podalshe vidnovlennia. Informatsiina zapyska. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---gender/documents/publication/wcms_750459.pdf . (in Ukrainian)
- 11.Konstytutsiia Ukrainy. Zakon vid 28.06.1996 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> .; (in Ukrainian)
- 12.Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy. Zakon vid 10.12.1971 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> .; (in Ukrainian)
- 13.Kachmar O.V. Mobinh yak riznovyd psykhologichnoho nasylstva v trudovvomu kolektyvi. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii*. 2016. Vyp. 14. S. 58-61 URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/11794> ; (in Ukrainian)
- 14.Lahutina I. V. Mobinh na robochomu mistsi: pravovyi aspekt. *Aktualni problemy derzhavy i prava : zb. nauk. pr. MONmolodspport Ukrainy, NU «OiuA»*. Vyp. 57. Odesa : Yurydychna lit-ra, 2011. S. 133-138; (in Ukrainian)
- 15.Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: Zakon Ukrainy vid 07.12.1984 r. № 8073-Kh: redaktsiia vid 15.04.2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#n209> (data zvernennia 20.05.2023); (in Ukrainian)
- 16.Kovalchuk M., Bozhuk I. Administratyvna vidpovidalnist za mobinh: perspektyvy vnesennia zmin do zakonodavstva Ukrainy *Aktualni problemy pravoznavstva*. 2020. № 4 (24). S. 35-42. (in Ukrainian)
- 17.National Labour Law Profile: The Czech Republic URL:https://www.ilo.org/ifpdial/information-resources/national-labour-law-profiles/WCMS_158893/lang--en/index.htm ;
- 18.Violence and Harrasment Convention, 2019 (No. 190) : Labour standarts International Labour Organisation. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C190 ;
- 19.Zakon Ukrainy «Pro zasady zapobihannia ta protydiv diskryminatsii v Ukraini» vid 06.09.2012 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> . (in Ukrainian)
- 20.Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 roku № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1072> (in Ukrainian)
- 21.Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia rivnykh prav ta mozhyvostei zhinok i cholovikiv» vid 08.09.2005 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> . (in Ukrainian)
- 22.Kompas. Posibnyk z osvity prav liudyny za uchasti molodi. Diskryminatsiia ta netolerantnist. Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/discrimination-and-intolerance> (in Ukrainian)
- 23.Ievropeiska sotsialna khartiia (perehliana) : Khartiia. Mizhnarodnyi dokument. Rada Yevropy (redaktsiia vid 07.09.2016 r.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062/card2#Card ; (in Ukrainian)
- 24.Posibnyk z yevropeiskoho antydyskryminatsiinoho prava. Ahentsiia Yevropeiskoho Soiuzu z pytan osnovopolozhnykh prav – Yevropeyskyi sud z prav liudyny – Rada Yevropy. URL: https://www.echr.coe.int/documents/handbook_non_discr_law_ukr.pdf/ (in Ukrainian)
- 25.Vyshnovetska S.V., Doroshenko T.A. Poniattia ta vydy diskryminatsii v trudovomu pravi. *Yurydychnyi visnyk 4 (57) 2020*. S. 103-109. (in Ukrainian).

The article was received by the editors 01.04.2023

The article is recommended for printing 17.05.2023

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-16>

УДК 349.412.2

К. П. ПЕЙЧЕВ

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових
дисциплін юридичного факультету

E-mail: peychev.lawyer@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7200-3564>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Харків, 61022, майдан Свободи, 4

РИНОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ: ПЕРШІ ПІДСУМКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Робота присвячена аналізу результативності правового впливу на суспільні відносини які виникли після відкриття ринку сільськогосподарських земель в Україні (2021-2022 роках), та застосуванню економічних показників до визначення ефективності норм земельного права.

Встановлення в Основному Законі можливості владного обмеження права на вільну реалізацію повноважень власника на земельну ділянку та земельного обігу загалом, може бути небезпечним. Такі втручання пов'язані з ризиком, що обмеження права приватної власності на землю може призвести до знецінення його змісту, а це, у своєму розвитку, буде стримувати економічну активність учасників ринку.

В той же час, поряд з обмеженням повноважень приватного власника землі, законодавець покладає на державні органи обов'язок розумного та справедливого втручання у діяльність господарів земельних ділянок. Конституція України говорить, що право власності на землю гарантується (згідно зі статтею 14), усі суб'єкти права власності й господарювання є рівними перед законом, сама держава забезпечує паритетний захист їх прав (згідно зі статтею 13), а інститут права приватної власності на землю є непорушним (згідно зі статтею 41).

Короткий зміст основних результатів дослідження. Для аналізу, застосовуються данні загальної кількості укладених угод на ринку землі, площі земель, щодо яких зафіксовано правочини, середня ціна 1 гектара землі в Україні у 2021-2022 роках, кількість земельних аукціонів проведених в системі «Прозорро.Продажі», площа земельних ділянок на оголошених торгах, дохід від укладених угод.

Проаналізовані законодавчі новели по запровадженню роботи цифрового Державного картографо-геодезичного фонду України та автоматизації послуг державного земельного кадастру.

Висновки. Концепція правового регулювання ринку землі повинна враховувати, що його учасники наділені свідомістю та автономною волею, а саме ринкове середовище повинно впорядковуватися не стільки економічними важелями але в більшій мірі екологічними та соціальними пріоритетами.

Класична економічна наука передбачала, що всі учасники ринку діють найбільш оптимально, ставлячи за мету одержання найбільшого прибутку, аналіз ринкових відносин та спроби передбачити поведінку учасників ринкових відносин та стан ринку проводився саме в цьому припущенні.

Співставлення наведених даних свідчить про економічну ефективність правових норм які регулюють ринок сільськогосподарських земель в Україні в короткостроковій ретроспективі (2021-2022 роки).

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *ринок земель сільськогосподарського призначення, економічна ефективність правових норм, земельні аукціони, обмеження прав власників землі, екологічні та соціальні пріоритети в регулюванні ринку землі.*

Як цитувати: Пейчев К.П., Ринок сільськогосподарських земель в Україні: перші підсумки правового регулювання *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право».* 2023. Вип. 35. С. 149-156. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-16>

In cites: Peychev K.P. (2023). The agricultural land market in ukraine: the first summary of legal regulation. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 149-156. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-16> (in Ukrainian).

Вступ. У березні 2020 року були прийняті законодавчі норми які сформували правове поле для запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, реалізацію конституційних прав громадян України на приватну власність, створення прозорих та безпечних умов набуття у власність земельних ділянок сільськогосподарського призначення.

Постановка завдання дослідження. Вдалість реалізація норм та ефективність приписів закону потребує ретроспективного аналізу їх ефективності.

Нові результати в дослідженні правових явищ можуть бути отримані у разі вивчення нових предметних структур (в контексті досліджуемого питання – ринку земель сільськогосподарського призначення), та/або нових (раніше не застосованих) методів, методик, алгоритмів та програм в тому числі не притаманних праву.

Моделювання наслідків законодавчого вирішення правових питань, розробка відповідного аналітичного апарату, застосування порівняльних у часі способів бачення, надасть можливість якісно іншого погляду на питання розвитку земельного ринку України, прогнозування можливих негативних або позитивних наслідків впровадження законодавчих актів, надасть нового поштовху розвитку правових знань.

Ефективність правового регулювання ринку землі повинна здійснюватись виходячи із дослідження проблематики балансу приватних і суспільних інтересів і має суттєву наукову актуальність.

Мета дослідження. З'ясувати перші результати правового впливу на суспільні відносини які виникли після відкриття ринку сільськогосподарських земель в Україні, застосовуючи економічні показники до ефективності норм права.

Стан наукової дослідженості теми. Окремим питанням правового регулювання ринку земельних ділянок приділено увагу українськими науковцями, а саме: Носік В., Андрейцев В., Гуревський В, Гетьман А., Каракаш І., Кулинич П., Костяшкін І., Разметаєв С., Погрібний О., Шульга М. та ін.

Методи дослідження. В перебігу роботи над статтею застосовувалися методи: емпіричний, системний, теоретичний, логічний, функціональний, формально-догматичний та порівняльно-правовий.

Результати дослідження. Земельна ділянка є природним ресурсом, відносно неї

також можуть виникати і майнові відносини, а це робить її об'єктом обігу, наділяючи відповідними ознаками речі яка залучена до ринкових відносин. Тому земельна ділянка:

- є нерухомістю (ст. 181 ЦК України);

- виступає складною річчю, оскільки складається з поверхневого (грунтового) шару, а також водних об'єктів, лісів і багаторічних насаджень, які на ній знаходяться (ст. 79 ЗК України, ст. 188 ЦК України);

- є неподільною річчю, ділянку як правило не можна поділити без втрати її цільового призначення (ст. 183 ЦК України);

- є незамінною річчю оскільки визначена індивідуальними ознаками, тобто вона наділена тільки їй властивими характеристиками, і це виокремлює її із інших речей, наділяючи індивідуальними особливостями (ст. 184 ЦК України);

- є не споживною річчю, тобто ділянка призначена для неодноразового використання та при цьому вона зберігає свої первинні якості упродовж довгого періоду.

Правовий режим власності на землю, як зазначив Конституційний Суду України означає: «врегулювання нормами закону земельних відносин, порядку та умов поділу земель на категорії, правове визначення форм власності на землю, порядку набуття і здійснення права власності, а також права постійного чи тимчасового землекористування щодо управління землями тощо, реалізацію та позбавлення цього права, функції, компетенцію органів державної влади і місцевого самоврядування».

Земельне право є представником суспільної зацікавленості у збереженні й відтворенні земельних ресурсів. Розуміючи це, держава на правовому рівні формулює загальнообов'язкові правила поведінки для суб'єктів ринку землі.

Збереження землі виступає як важлива складова:

а) життєвої потреби для населення;

б) господарської потреби для всіх видів природоресурсної діяльності;

в) інституційної потреби для держави як суверена.

Відповідно до теорії соціальної функції власності, приватна власність характеризується як соціальне благо. Ця теорія ґрунтується на поєднанні індивідуальних та суспільних інтересів, а гармонізацію останніх слід розглядати як основну мету будь-якої реформи аграрного сектору. Тому можливі різноманітні обмеження прав учасників ринку

землі та встановлення відповідних заборон.

Слушною з цього приводу є думка науковців, які констатують: «досвід Європейського Союзу стверджує, що пріоритетним способом розвитку земельного ринку є його розвиток шляхом стимулювання фермерського методу землеволодіння та землекористування, що сприяє виконанню соціальної функції землею».

Відповідно до концепції соціальної функції власності, Конституція України стверджує, що власник має відповідні обов'язки по відношенню до суспільства, сам процес володіння не повинен завдавати шкоди оточуючим. Держава має забезпечити соціальну спрямованість економіки (згідно зі статтею 13), а земля розглядається основним національним багатством, що підлягає особливій охороні з боку держави (згідно зі статтею 14).

Зазначені норми конституції, говорять про соціальні вимоги до власника землі, оскільки остання крім задоволення індивідуальних потреб повинна слугувати загальному благу.

З точки зору доктрини: «Процес конструктивного поєднання (балансу) та взаємного узгодження суспільних та приватних інтересів потрібно розглядати як філософську і інтегративну модель».

Встановлення в Основному Законі можливості владного обмеження права на вільну реалізацію повноважень власника на земельну ділянку та земельний обіг загалом, може бути небезпечним. Такі втручання пов'язані з ризиком, що обмеження права приватної власності на землю може призвести до знецінення його змісту, а це, у своєму розвитку, буде стримувати економічну активність учасників ринку.

В той же час, поряд з обмеженням повноважень приватного власника землі, законодавець покладає на державні органи обов'язок розумного та справедливого втручання у діяльність господарів земельних ділянок. Конституція України говорить, що право власності на землю гарантується (згідно зі статтею 14), усі суб'єкти права власності й господарювання є рівними перед законом, сама держава забезпечує паритетний захист їх прав (згідно зі статтею 13), а інститут права приватної власності на землю є непорушним (згідно зі статтею 41).

Зміст статей 14 та 92 Основного Закону, встановлює вид джерел права, у яких можуть запроваджуватись обмеження прав

власників землі та встановлюватись процедури набуття, реалізації та припинення їх прав. Такі правила мають міститися тільки в нормативно-правових актах вищої юридичної сили, а саме лише у законах які приймаються Верховною радою України. Встановлення обмежень у підзаконних або локальних правових актах повинно розглядатись як неконституційне.

Суспільно-публічні інтереси, що стосуються земельного ринку, переважно регулюються імперативними нормами-приписами. У цьому випадку закон встановлює державний примус для досягнення певної поведінки суб'єктів, які займаються земельними правовідносинами, і встановлює обов'язкові заборони та обмеження щодо прав власників землі. Поточне положення говорить, що через свої особливі характеристики земля перестає розглядатись законодавцем як звичайне майно, а стає цінністю особливого характеру. Тому правовий режим землі не можна порівнювати з правовим режимом звичайних речових об'єктів.

Природоресурсне законодавство повністю підтверджує принципи, викладені у статті 5 Земельного кодексу України, відповідно до яких законодавство має регулювати обіг землі базуючись та поєднуючи різні аспекти її використання, а саме: як основного засобу виробництва, природного ресурсу та просторово-територіального базису. Ці норми законодавства вказують на відповідну природу сутності землі, яка відрізняє її від інших майнових об'єктів, та потребує спеціального правового регулювання (земельного законодавства), а інші правові норми повинні мати підпорядкований характер.

Отже земля не є звичайним майном. Вона має свої особливі властивості – соціальні, економічні та екологічні, що обумовлюють специфіку правового регулювання земельних відносин, зокрема відносин, пов'язаних з обігу землі.

Як зазначалося раніше: «Специфічні властивості землі обґрунтовують потребу та виправданість наявності такого режиму, коли ринок землі регулюється як нормами земельного права, так і цивільно-правовими приписами. У цьому контексті земельне законодавство виступає як спеціальний закон, що регулює ці правові відносини, а цивільно-правові приписи виступають як загальні».

Доволі слушною думка науковців, що з урахуванням принципів стійкого розвитку, досягнення соціального добробуту сільського

та міського населення, а також подолання загроз, зокрема тих, що мають екологічний характер, можливе лише за умови єдності трьох груп інтересів - соціальних, економічних і екологічних.

Науково-теоретичний аналіз методологічних засад економічної формули прогресу в частині власності на землю та інші об'єкти показує, що приватна власність на землю розглядається як одна з умов виробництва, розподілу і перерозподілу абсолютної і додаткової вартості, оскільки лише поєднання в одній особі власника землі й хлібороба, який вільно розпоряджається вирощеним врожаєм, можливе збереження родючості ґрунту і примноження капіталу. При цьому держава як власник має бути відлучена від землі з тим, щоб не виснажувати родючість землі шляхом безповоротного вилучення абсолютної ренти у хлібороба.

Проаналізуємо перші економічні результати відкриття ринку землі та скасування законодавчого мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення.

Згідно з даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, з 24 лютого по грудень 2022 року на ринку землі було укладено 41 979 угод, охоплюючи площу в 77 668 гектарів. Серед регіонів, де було зареєстровано правочини, найактивнішими за площею земель були Хмельницька область (8,1 тис. гектарів), Вінницька область (8 тис. гектарів), Полтавська область (8 тис. гектарів), Кіровоградська область (7,8 тис. гектарів) та Дніпропетровська область (7,6 тис. гектарів). Загалом, протягом усього періоду функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення було укладено 142 945 земельних договорів загальною кількістю 322 194 гектарів.

Керманичами за обсягом площі землі, щодо яких зафіксовано угоди, за весь період є:

Кіровоградська область (26,1 тис. гектарів);

Дніпропетровська область (29 тис. гектарів),

Полтавська область (26,3 тис. гектарів);

Харківська область (39,5 тис. гектарів),

Херсонська область (21 тис. гектарів).

В середньому ціна одного гектара площі землі в Україні становить 52 462 грн. Виразування отримано на базі 117 586 угод із продажу земельних ділянок загальною площею 268,3 тисяч гектарів. Вартість одного

гектара землі в межах Івано-Франківської області, що є в топі рейтингу, становить 292 007 тисяч грн.

У кінці 2021 року середня ціна за один гектар становила 35,6 тисяч грн.

Таким чином, можна констатувати збільшення середньої ціни одного гектара землі із 35 600 грн. до 52 462 грн.

Позитивні результати можливо відзначити і в запровадженні електронних земельних аукціонів.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо продажу земельних ділянок та набуття права користування ними через електронні аукціони» №1444-IX від 18.05.2021 процес продажу земельних ділянок, що належать до державної чи комунальної власності, а також права користування ними (емфітевзису, суперфіцію, оренди), відбувається на конкурсних підставах шляхом проведення земельних торгів у формі електронного аукціону, відповідно до встановлених вимог і порядку, передбачених главою 21 Земельного кодексу України.

Торги земельними ділянками здійснюються у формі електронного аукціону в режимі реального часу через Інтернет. Результати таких торгів визначають переможця, з яким укладається договір купівлі-продажу, емфітевзису, суперфіцію або оренди земельної ділянки. Переможець визначається на основі найвищої ціни, запропонованої за земельну ділянку, або найвищої ціни за придбання прав емфітевзису, суперфіцію або найвищого розміру орендної плати, що були зафіксовані під час проведення земельних торгів.

Земельні торги проводяться у спеціальній електронній торговій системі, яка перебуває у державній власності.

Порядок функціонування та адміністрування електронної торгової системи затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2021 р. № 1013.

Починаючи із 24 лютого 2022 року відповідно до Закону України "Про правовий режим воєнного стану" в Україні було введено режим воєнного стану.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24.03.2022 № 2145-IX встановлені спеціальні правила для регулювання земельних відносин під час дії

воєнного стану. Зокрема, процесів укладання, зміни, виконання, переукладання та припинення договорів оренди землі, а також придбання права оренди та суборенди земельних ділянок в Україні та на окремих її територіях, де запроваджено воєнний стан, реалізується враховуючи зміст норм, викладених в пунктах 27 і 28 розділу X "Перехідні положення" Земельного кодексу України.

19.11.2022 р. була відновлена процедура оформлення прав оренди на землі сільськогосподарського призначення а також удосконалена система нормативно-правових актів відносно охорони земель (закон 2698-20).

За даними на 23 січня 2023 року, усього за час роботи ринку землі, в системі «Прозорро.Продажі» було проведено 2570 земельних аукціонів. Площа земельних ділянок на оголошених торгах становить 53 811 гектарів, а дохід від укладених угод сягає 843 млн. грн. Зокрема, дохід від оренди земель приніс організаторам понад 200 млн. грн. за рік. За час війни в системі «Прозорро.Продажі» оголосили 4 414 земельних аукціонів зі стартовою вартістю в 2,5 млрд. грн. Таким чином, 779 аукціонів було повністю завершено, що принесло до бюджету громад 461 млн. грн., ще 251 аукціон знаходиться на етапі укладання договорів.

Після відновлення аукціонів з оренди сільськогосподарських земель публічної форми власності на платформі "Прозорро.Продажі" з 19.11.2022 було проведено 49 таких аукціонів на загальну суму 5,3 млн. грн. В електронній формі призначено 856 земельних торгів загальною сумою майже 365 млн. грн., з яких 185 торгів стосуються оренди земель сільськогосподарського призначення публічної форми власності. Загальна площа всіх земельних ділянок, заявлених на аукціон, перевищує 14 тис. гектарів. Як правило, ціна на земельних аукціонах зростає у понад чим два рази за один лот. Найчастіше торги у формі аукціону були оголошені відносно прав на оренду землі у наступних областях: Одеській, Полтавській, Черкаській, Київській, Львівській та Кіровоградській.

Позитивні результати законодавчих зміни прослідковуються і в процесуальних складових ринку землі.

Так, розпочато роботу цифрового Державного картографо-геодезичного фонду України та автоматизацію послуг державного земельного кадастру.

Держгеокадастром з 25.07.2022 впроваджено функціонал щодо автоматичного формування програмним забезпеченням Державного земельного кадастру витягу із технічної документації з нормативної грошової оцінки земельних ділянок сільськогосподарського призначення (за межами населених пунктів) в електронній формі.

З 06 липня 2022 року набула чинності постанова Кабінету Міністрів України № 753 від 01 липня 2022 р. «Про внесення змін до Методики нормативної грошової оцінки земельних ділянок», яка встановлює, крім іншого, що витяг із технічної документації з нормативної грошової оцінки земельних ділянок має автоматично оформлюватись та видаватись в електронній формі за допомогою програмного забезпечення Державного земельного кадастру.

Цією постановою було внесено зміни і до форми витягу з земельно-технічної документації з нормативної грошової оцінки сільськогосподарських земель, що передбачає включення QR-коду для підтвердження його дійсності.

Впровадження такої процедури дозволяє отримувати витяг про нормативну грошову оцінку сільськогосподарських земель в електронному форматі без залучення службовців місцевих органів Держгеокадастру. Відповідний витяг стає доступним негайно після надходження такої заяви.

Таким чином, можливо виокремити нові, більш досконалі елементи державного земельного кадастру:

- автоматичний розрахунок нормативної грошової оцінки земельної ділянки, розташованої у межах населеного пункту (за умови наявності в Державному земельному кадастрі відомостей як про нормативної грошової оцінки земель населеного пункту, так і про саму земельну ділянку);

- можливість у частині визначення державних кадастрових реєстраторів Держгеокадастру та його територіальних органів за принципом випадковості під час здійснення державної реєстрації земельних ділянок, утворених шляхом поділу раніше сформованої земельної ділянки а також:

- а) державної реєстрації обмежень у використанні земель;

- б) внесення до Державного земельного кадастру інформації а також її зміна про

сільськогосподарські землі в межах адміністративних територій;

в) внесення до Державного земельного кадастру відомостей про межі територіальних громад;

- автоматизовано отримання-видача витягу з нормативно-грошової оцінки сільськогосподарських земель по за межами адміністративно-територіальних одиниць.

Висновки: Концепція правового регулювання ринку землі повинна враховувати, що його учасники наділені свідомістю та автономною волею, а саме ринкове середовище повинно впорядковуватися не стільки економічними

важелями але в більшості екологічними та соціальними пріоритетами.

Класична економічна наука передбачала, що всі учасники ринку діють найбільш оптимально ставлячи за мету одержання найбільшого прибутку, аналіз ринкових відносин та спроби передбачити поведінку учасників ринкових відносин та стан ринку проводився саме в цьому припущенні. Співставлення наведених даних свідчить про економічну ефективність правових норм які регулюють ринок сільськогосподарських земель в Україні в короткостроковій ретроспективі (2021-2022 роки).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X "Перехідні положення" Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22.09.2005 № 5-рп/2005 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text>
2. Kostyashkin, I.O., Chudyk-Bilousova, N.I., Taranenko, L.S., Andrushko, A.V., Loginova, N.M. Land ownership in Ukraine: Reform issues. Journal of Advanced Research in Law and Economics, [On-line], 11.4 (2020): 1175-1183. URL:<https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/5311> .
3. Dmytro Fedchyshyn, Iryna Ignatenko. About restrictions of land rights in Ukraine. Journal of Geography, Politics and Society 2019, 9(1), 23–27 DOI. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/16772> .
4. Пейчев К.П. Правове регулювання відчуження земельних ділянок: Монографія. - Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 124 с..
5. Tretiak A., Kovalyshyn O., Tretiak N. Assessment of the effectiveness of land use according to public land interests as a component of rural development. Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development. 2019. Vol. 19. Issue 4. P. 345–350. URL:http://managementjournal.usamv.ro/pdf/vol.19_4/Art48.pdf .
6. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: Монографія. - Юрінком Інтер, 2006. - 544 с.
7. Міністерство аграрної політики та продовольства України, інформаційний лист 02 січня 2023 року, URL: <https://minagro.gov.ua/news/za-period-vijni-v-ukrayini-ukladeno-majzhe-42-tis-zemelnih-ugod>
8. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо продажу земельних ділянок та набуття права користування ними через електронні аукціони» №1444-IX від 18.05.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1444-20#Text>
9. Постанова Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2021 р. № 1013 про затвердження Порядку функціонування та адміністрування електронної торгової системи затверджено. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1013-2021-%D0%BF#Text>
10. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24.03.2022 № 2145-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text>
11. Міністерство аграрної політики та продовольства України, інформаційний лист від 23 січня 2023 року, URL: <https://minagro.gov.ua/news/zemelni-aukcioni-v-sistemi-prozorroprodazhi-vzhe-prinesli-organizatoram-843-mln-grn> .
12. Постанова Кабінету Міністрів України від 01 липня 2022 р. № 753 «Про внесення змін до Методики нормативної грошової оцінки земельних ділянок. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/753-2022-%D0%BF#Text>
13. Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру, інформаційний лист від 26 липня 2022 року URL: (<https://www.kmu.gov.ua/news/z-25072022-vprovadzhenno-avtomatychne-formuvannia-vytiahu-pro-normatyvnu-hroshovu-otsinku-zemelnykh-dilianok-sh-pryznachennia-derzhheokadastr> .

Стаття надійшла до редакції 18.04.2023

Стаття рекомендована до друку 18.05.2023

K.P. PEYCHEV

PhD (Law), Associate Professor of Civil Law
disciplines of the Faculty of Law

E-mail: peychev.lawyer@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7200-3564>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Харків, 61022, майдан Свободи, 4

THE AGRICULTURAL LAND MARKET IN UKRAINE: THE FIRST SUMMARY OF LEGAL REGULATION

ANNOTATION: *Introduction.* **ABSTRACT:** Introduction. The work is devoted to the analysis of the effectiveness of legal influence on social relations that arose after the opening of the agricultural land market in Ukraine (2021-2022), and the application of economic indicators to determine the effectiveness of land law norms.

Establishing in the Basic Law the possibility of authoritative restriction of the right to freely exercise the powers of the owner on a land plot and land circulation in general can be dangerous. Such interventions are associated with the risk that limiting the right to private ownership of land may lead to devaluation of its content, which, in its development, will restrain the economic activity of market participants.

At the same time, along with limiting the powers of the private owner of the land, the legislator imposes on the state bodies the duty of reasonable and fair intervention in the activities of the owners of land plots. The Constitution of Ukraine states that the right to own land is guaranteed (according to Article 14), all subjects of ownership and management are equal before the law, the state itself ensures equal protection of their rights (according to Article 13), and the institution of private property rights land is inviolable (according to Article 41).

Summary of the main results of the study. For the analysis, the data of the total number of concluded agreements on the land market, the area of land for which deeds have been recorded, the average price of 1 hectare of land in Ukraine in 2021-2022, the number of land auctions held in the "Prozorro. Sales", the area of land plots at announced auctions, income from concluded agreements.

The legislative novelties of the implementation of the digital work of the State Cartographic and Geodetic Fund of Ukraine and the automation of the state land cadastre services were analyzed.

Conclusions. The concept of legal regulation of the land market should take into account that its participants are endowed with consciousness and autonomous will, and the market environment itself should be regulated not so much by economic levers, but by environmental and social priorities.

Classical economic science assumed that all market participants act in the most optimal way with the goal of obtaining the greatest profit, analysis of market relations and attempts to predict the behavior of participants in market relations and the state of the market were carried out precisely on this assumption.

A comparison of the given data testifies to the economic efficiency of the legal norms that regulate the agricultural land market in Ukraine in the short term (2021-2022 years).

KEY WORDS: *agricultural land market, economic efficiency of legal norms, land auctions, restrictions on the rights of land owners, environmental and social priorities in the regulation of the land market.*

REFERENCES

1. Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case based on the constitutional submission of 51 people's deputies of Ukraine regarding the conformity of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with the provisions of Article 92, Clause 6 of Chapter X "Transitional Provisions" of the Land Code of Ukraine (case on permanent use of land plots) dated 09/22/2005 No. 5-пп/2005 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text> (in Ukrainian).
2. Kostyashkin, I.O., Chudyk-Bilousova, N.I., Taranenko, L.S., Andrushko, A.V., Loginova, N.M. Land ownership in Ukraine: Reform issues. Journal of Advanced Research in Law and Economics, [On-line], 11.4 (2020): 1175-1183. URL: <https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/5311> . (in Ukrainian).
3. Dmytro Fedchyshyn, Iryna Ignatenko. About restrictions of land rights in Ukraine. Journal of Geography, Politics and Society 2019, 9(1), 23–27 DOI. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/16772> . (in Ukrainian).
4. Peychev K.P. Legal regulation of land alienation: Monograph. - Kh.: KhNU named after V.N. Karazina, 2007. 124 p. (in Ukrainian).
5. Tretiak A., Kovalyshyn O., Tretiak N. Assessment of the effectiveness of land use according to public land interests as a component of rural development. Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development. 2019. Vol. 19. Issue 4. P. 345–350. URL: http://managementjournal.usamv.ro/pdf/vol.19_4/Art48.pdf. (in Ukrainian).
6. Nosik V. V. Land ownership of the Ukrainian people: Monograph. Kyiv: Yurinkom Inter, 2006. 544 p. (in Ukrainian).
7. Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine, information letter of January 2, 2023, URL: <https://minagro.gov.ua/news/za-period-vijni-v-ukrayini-ukladeno-majzhe-42-tis-zemelnih-agreement> (in Ukrainian).

8. Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Sale of Land Plots and Acquisition of the Right to Use Them Through Electronic Auctions" No. 1444-IX dated May 18, 2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1444-20#Text> (in Ukrainian)

9. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 22, 2021 No. 1013 on the approval of the Procedure for the functioning and administration of the electronic trading system was approved. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1013-2021-%D0%BF#Text> (in Ukrainian)

10. Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Creation of Conditions for Ensuring Food Security in Martial Law" dated March 24, 2022 No. 2145-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text> (in Ukrainian)

11. Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine, information letter dated January 23, 2023, URL: <https://minagro.gov.ua/news/zemelni-aukcioni-v-sistemi-prozorproprodazhi-vzhe-prinesli-organizatoram-843-mln-grn> (in Ukrainian).

12. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 1, 2022 No. 753 "On Amendments to the Methodology of Regulatory Monetary Valuation of Land Plots. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/753-2022-%D0%BF#Text> (in Ukrainian).

13. State Service of Ukraine for Geodesy, Cartography and Cadastre, information letter dated July 26, 2022 URL: (<https://www.kmu.gov.ua/news/z-25072022-vprovadzheno-avtomatychne-formuvannia-vytiahu-pro-normatyvnu-hroshovu-otsinku-zemelnykh-dilianok-sh-pryznachennia-derzhheokadastr>) (in Ukrainian).

The article was received by the editors 18.04.2023

The article is recommended for printing 18.05.2023

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-17>

УДК 355.271 (477) : 316.4

Д. О. БЕЗДЕНЕЖНА

аспірант, викладач

кафедри державно – правових дисциплін

юридичного факультету

E-mail: daryna.bezdieniezhna@karazin.ua

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4420-0330>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО – ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЗАЙНЯТОСТІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті розглянуті основні аспекти воєнного стану, як особливого правового режиму. Визначено особливості організаційно – правової діяльності Державної Служби зайнятості в період дії воєнного стану.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Автором зосереджено увагу, що питання особливості організаційно правової діяльності Державної служби зайнятості є актуальним за сучасних умов у зв'язку з веденням правового режиму воєнного стану на території України через збройну агресію Російської Федерації. Наголошено увагу, що в умовах воєнного стану надзвичайно важливим є забезпечення оперативного, належного та дієвого функціонування центрів зайнятості. Зазначено, що з метою забезпечення ефективної діяльності сфери зайнятості та життєво-необхідних потреб населення у період воєнного стану Офіс президента України, Уряд, Верховна Рада та інші центральні органи виконавчої влади приймають низку швидких, оперативних та ефективних рішень.

Описано основні повноваження Державної служби зайнятості, яка виступає основним органом виконавчої влади, відповідальним за забезпечення реалізації права громадян на зайнятість під час дії воєнного стану. В контексті воєнного стану, діяльність Державної служби зайнятості суттєво відрізняється від того, що вона здійснює у мирний період. Акцентовано увагу, що під час воєнного стану, Державна служба зайнятості виконує свої завдання з більшим акцентом на підтримку і допомогу громадянам, які постраждали від воєнних дій або втратили роботу через негативні наслідки конфлікту. Вона впроваджує додаткові заходи, такі як надання соціальних пільг, допомога в працевлаштуванні та підтримка в період пошуку нової роботи. Державна служба зайнятості активно займається перепідготовкою та підвищенням кваліфікації працівників, щоб допомогти їм адаптуватися до змін на ринку праці, які можуть виникнути через воєнний конфлікт. Вона розробляє та проводить спеціальні тренінги, семінари та навчальні програми, спрямовані на розвиток нових навичок і вмінь, необхідних у нових умовах.

Висновки. Зроблено висновок, що організаційно – правова діяльність Державної служби зайнятості є розширеною в умовах воєнного стану та відіграє значну роль у реалізації права людини на працю та отриманні соціальних послуг.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *воєнний стан, Державна служба зайнятості населення, діджиталізація послуг, простій, призупинення трудового договору.*

Як цитувати: Безденежна Д.О., Особливості організаційно – правової діяльності державної служби зайнятості під час воєнного стану *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право».* 2023. Вип. 35. С. 157-165. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-17>

In cites: Bezdyenyehzna D.O. (2023). Features of the organizational and legal activities of the state employment service during military situation. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 157-165. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-17> (in Ukrainian).

Постановка проблеми. У зв'язку зі введенням правового режиму воєнного стану на території України через збройну агресію Російської Федерації, актуальним є розгляд особливостей організаційно-правової діяльності Державної служби зайнятості в сучасних умовах.

В умовах війни фактор зайнятості населення є визначальним у формуванні як соціально-економічного становища країни у цілому, так і кожної людини зокрема. Сьогодні у контексті російсько-української війни питання зайнятості населення та соціального захисту стають найбільш актуальними у системі забезпечення основних прав громадян та сприяння добробуту населення. Тому однією з найважливіших в системі органів виконавчої влади є Державна Служба зайнятості, як провідний суб'єкт реалізації державної політики у сфері зайнятості та трудової міграції.

У зв'язку із активними воєнними діями в Україні багато роботодавців опинилися у дуже складному становищі: багато підприємств були вимушені призупинити свою діяльність, багато роботодавців були змушені призупинити трудові відносини зі своїми працівниками, через руйнування виробничих та адміністративних будівель, що викликані ворожими атаками, через тимчасову окупацію територій. У результаті цього величезна кількість українців залишилися без роботи, а здебільшого багато з них при цьому набули статусу внутрішньо – переміщених осіб. Таким чином розширилося коло осіб, які потребують отримання соціального захисту, а також допомоги по безробіттю. Внаслідок цього органам виконавчої влади, а саме Державній службі зайнятості прийшлося адаптуватися та забезпечити права й свободи громадян, які залишилися без засобів існування задля подальшої реалізації права на отримання соціальних та адміністративних послуг громадянами. Проблеми в сфері зайнятості вимагають їх оперативного врегулювання з урахуванням нинішніх воєнних реалій.

Стан наукового дослідження. Проблеми організації діяльності Державної Служби зайнятості були предметом дослідження таких вчених – адміністративістів як І.М. Грищенко, О.А. Грішнова, Ю.М. Маршавін, В.Г. Федоренко, А.В. Черкасов та ін. Однак, вивчення особливостей організаційно – правової діяльності Державної служби зайнятості під час воєнного стану не мають теоретичних досліджень, що зумовлює

актуальність статті.

Мета та завдання. Мета статті полягає у тому, щоб на основі чинного законодавства України та практики Державної служби зайнятості виокремити особливості її діяльності під час воєнного стану.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення **таких завдань:**

- проаналізувати правовий режим воєнного стану та розглянути обмеження які діють під час введення такого правового режиму у сфері забезпечення та реалізації права на працю;

- охарактеризувати діяльність Державної служби зайнятості в умовах воєнного стану;

- дослідити наслідки призупинення трудових відносин, простою та звільнення громадян під час воєнного стану.

Основні результати дослідження. Для розгляду організаційно - правової діяльності Державної служби Зайнятості в умовах воєнного стану насамперед потрібно окреслити поняття воєнного стану. В Україні воєнний стан був введений 24 лютого 2022 року у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації по відношенню до України на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України Указом президента України № 64 від 24. 02. 2022 року. Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» режим воєнного стану являє собою особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності. Воєнний стан передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки. Також може відбуватися обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

При вивченні сутності та змісту воєнного стану, як правового режиму, можна виділити дві найважливіші характеристики, що є його особливостями.

Перша найголовніша характеристика воєнного стану полягає у тому, що він є особливим правовим режимом, який додає органам виконавчої влади особливі

повноваження, що перевищують їхні повноваження у мирний час, і створює необхідні умови для здійснення цих особливих повноважень згідно з законодавством. Друга характеристика полягає в тимчасовому обмеженні конституційних прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб під час ведення правового режиму воєнного стану. Ці обмеження обумовлені загрозою і мають тимчасовий характер, з чітко визначеним строком дії. Щодо обмеження конституційних прав і свобод громадянина і людини Указ Президента «Про введення воєнного стану» містить вичерпний перелік тимчасово обмежених прав». Так на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, а саме основоположні права громадян пов'язані з реалізацією права на працю передбаченні саме ст. 43-46 Основного Закону України, які гарантують право на працю, право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, право на відпочинок, право на соціальний захист, що включає право на забезпечення працюючих громадян у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості.

Воєнний стан ставить під загрозу забезпечення прав громадян на зайнятість, отримання допомоги по безробіттю та соціальних виплат, а також порушує їхню впевненість у майбутньому. Під час воєнного стану, діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування спрямована на підтримку органів управління, що створені для розв'язання завдань оборони держави та благоустрою населення на визначеній території. Державна служба зайнятості, яка входить до складу державних органів, виконує особливі завдання у цих умовах.

Для конкретизації своєї діяльності в таких умовах, служба зайнятості повинна мати чіткі повноваження, які надають юридично обґрунтовані гарантії законності її дій. Очевидно, що для успішного виконання задач у складних умовах воєнного стану, обов'язки та права підрозділів служби зайнятості повинні відповідати принципу: нові обов'язки супроводжуються новими правами. Однак, важливо враховувати, що розширення компетенції служби зайнятості під час воєнного стану не повинно перевищувати меж дозволених методів і засобів її діяльності.

Проблеми в сфері зайнятості вимагають їх оперативного врегулювання з урахуванням нинішніх воєнних реалій. Держава в особі органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування не оставалася осторонь викликів які постали перед нею, а навпаки зосереджує свою роботу над забезпеченням оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави У скрутний та важкий час для громадян України держава з метою поновлення деяких основоположних прав громадянина у сфері зайнятості та соціального забезпечення законодавчими змінами розширила організаційно— правову діяльність Державної Служби зайнятості. 29 вересня 2022 року набув чинності Закон України під назвою "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування служби зайнятості, соціального страхування на випадок безробіття, сприяння продуктивній зайнятості населення, у тому числі молоді, та впровадження нових активних програм на ринку праці»[5]. Цей новий закон спрямований на оновлення та реформування системи служби зайнятості, соціального страхування на випадок безробіття та сприяння продуктивній зайнятості населення, зокрема молоді. Він впроваджує нові активні програми на ринку праці та встановлює нові положення щодо їхнього змісту та реалізації.

Згідно з новелою Закону № 2622-IX, допомога по безробіттю може бути призначена з першого дня, коли особа отримала статус безробітного. Це означає, що безробітній особі може бути надана фінансова підтримка з моменту, коли вона офіційно визнана як безробітна згідно з встановленими критеріями та процедурами. Ця зміна спрямована на поліпшення соціального захисту безробітних осіб та швидке надання допомоги тим, хто перебуває безробітним. Вона дозволяє безробітним отримувати необхідну фінансову підтримку відразу після отримання статусу безробітного, що допомагає забезпечити їх основні потреби під час пошуку нової роботи та переходу на нове місце праці.

Іншими змінами, що відбулися в діяльності Державної служби зайнятості, враховані особливості та потреби внутрішньо переміщених осіб і осіб, які перебувають на тимчасово окупованих територіях. Основні зміни полягають у наступному.

По – перше, Державна служба зайнятості впроваджує спеціальні програми та заходи для підтримки внутрішньо

переміщених осіб та осіб, які перебувають на тимчасово окупованих територіях. Ці програми мають на меті надання додаткової підтримки і сприяння їхньому успішному інтегруванню на ринку праці. Основні заходи, які входять до цих програм, включають:

1. Професійне навчання: Внутрішньо переміщеним особам та особам, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, надається можливість отримати професійну підготовку або перепідготовку для здобуття нових навичок та кваліфікації. Це допомагає підвищити їх шанси на успішне працевлаштування в нових умовах.

2. Підприємництво та самозайнятість: Державна служба зайнятості надає підтримку внутрішньо переміщеним особам та особам на тимчасово окупованих територіях, які бажають займатися підприємницькою діяльністю або розвивати свої власні бізнеси. Це включає консультування з питань підприємництва, фінансову підтримку та надання доступу до ресурсів для розвитку бізнесу.

3. Розробка трудових навичок: Через спеціальні тренінги та семінари, внутрішньо переміщені особи та особи на тимчасово окупованих територіях мають можливість розвивати та поліпшувати свої трудові навички. Це сприяє їхній конкурентоспроможності на ринку праці і покращує їх шанси на отримання роботи.

Ці спеціальні програми та заходи допомагають внутрішньо переміщеним особам та особам на тимчасово окупованих територіях знайти працевлаштування, розвивати свої професійні навички та стати самодостатніми. Вони стимулюють економічний розвиток та соціальну інтеграцію цих осіб у нових умовах.

По-друге, з метою полегшення доступу внутрішньо переміщених осіб та осіб, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, до послуг Державної служби зайнятості, створюються спеціальні центри або пункти надання послуг. Ці центри розташовуються в зручних для цих осіб місцях, що сприяє забезпеченню їхнього зручного доступу до необхідної підтримки.

У таких центрах або пунктах надання послуг внутрішньо переміщені особи та особи на тимчасово окупованих територіях можуть отримати доступ до інформації про наявні вакансії, професійного консультування та інших ресурсів, які необхідні для успішного працевлаштування. Це включає надання конкретних порад та рекомендацій щодо пошуку роботи, складання резюме, підготовки

до співбесіди та інших аспектів трудової діяльності.

Створення спеціальних центрів або пунктів надання послуг сприяє ефективному використанню ресурсів та забезпеченню якісного обслуговування внутрішньо переміщених осіб та осіб на тимчасово окупованих територіях, спрямованих на полегшення їхньої інтеграції на ринку праці та покращення їхнього соціального становища.

По-третє, законодавством України внесені зміни, що надають Державній службі зайнятості можливість виплачувати допомогу по безробіттю без необхідності особистого відвідування територіального органу центрального органу виконавчої влади, відповідального за політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції. Це полегшує процедуру отримання допомоги для осіб, що перебувають на тимчасово окупованих територіях або на територіях, де ведуться активні бойові дії. Однак, для отримання виплат особа, яка перебуває на таких територіях, повинна підтвердити свій намір перебувати у статусі безробітного через будь-який доступний засіб комунікації, включаючи електронні засоби зв'язку. При цьому, таке підтвердження повинне надсилатися не рідше одного разу на 30 днів. Це свідчить про те, як Державна служба зайнятості адаптується до сучасних реалій та розширює свої функції, щоб забезпечити швидке та зручне вирішення питань тих, хто звертається за її послугами.

Під час війни велика кількість будинків і підприємств були зруйновані, а люди залишали свої міста, часто виїжджаючи без особистих речей. Це призвело до втрати документів, що підтверджують трудову діяльність, заробітну плату і страховий стаж, оскільки вони могли бути втрачені, знищені або залишитися на зруйнованих підприємствах. Однак, органи державної влади не залишили це питання без уваги і надали Державній службі зайнятості можливість призначати допомогу по безробіттю внутрішньо переміщеним особам і тим, хто перебуває на територіях активних бойових дій, на підставі відомостей, що містяться у відповідних державних реєстрах та інформаційних системах.

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану» надає право Державній службі зайнятості

припиняти трудові відносини між роботодавцем та працівником за особистою заявою останнього. Важливою умовою для реалізації цього повноваження є факт, що підприємство зазнало руйнувань або роботодавець не виходить на зв'язок. У такому випадку відповідний центр зайнятості повинен повідомити про це роботодавця, територіальний орган Пенсійного Фонду та територіальний орган Державної податкової служби. Крім того, Державна служба зайнятості має право припинити реєстрацію безробітного, якщо він відмовляється виконувати суспільно-корисні роботи під час воєнного стану.

Державна служба зайнятості використовує різні підходи та інструменти, щоб підтримати людей у цей складний період, поєднуючи цифрові рішення з послугами персонального консультування. Головна мета цієї установи під час воєнного стану полягає в тому, щоб допомогти безробітним знайти роботу на вільних робочих місцях і забезпечити їм гарантії отримання допомоги по безробіттю. Для цього можуть використовуватися різні програми та заходи, спрямовані на професійне навчання, підприємництво та розвиток трудових навичок, щоб полегшити їх інтеграцію на ринку праці. За допомогою цифрових рішень та доступу до відповідних державних реєстрів і інформаційних систем, Державна служба зайнятості може отримувати необхідну інформацію для призначення допомоги по безробіттю. Це дозволяє швидко та ефективно реагувати на потреби тих, хто звертається за підтримкою.

В сучасному динамічному світі, успішне працевлаштування та збереження робочого місця вимагають швидкої адаптації до змін, оволодіння новими технологіями, обладнанням та процесами, а іноді навіть перепрофілювання. Державна служба зайнятості пропонує унікальну можливість для тих, хто бажає зробити ще один крок у своєму професійному розвитку – вона надає ваучери на навчання. Це означає, що люди можуть отримати фінансову підтримку від держави для здобуття нових навичок, покращення кваліфікації та розвитку своєї кар'єри. Ваучер являє собою документ встановленого зразка, що дає особі відповідно до законодавства право на перепідготовку за робітничою професією, підготовку за спеціальністю для здобуття ступеня магістра на основі ступеня бакалавра або магістра, здобутого за іншою

спеціальністю, підготовку на наступному рівні освіти спеціалізацію та підвищення кваліфікації у закладах освіти чи у роботодавця. Обласні центри зайнятості впродовж останнього часу активно підписують меморандуми про співпрацю з вищими закладами освіти, що надають можливість підвищення професійних компетенцій та підтримку вразливих категорій населення. Такий механізм є важливим для закладів вищої освіти, оскільки він надає можливість розвивати країну, надаючи громадянам нові науково – освітні можливості через програму ваучерів. Ця пропозиція дозволяє отримати ваучер, який покриває вартість навчання до суми 26,8 тис. гривень, і отримати другу вищу освіту, підвищення кваліфікації або робітничу професію. Ваучер можуть отримати особи, які досягли 45-річного віку, особи, звільненні з військової служби, ветерани війни, особи з інвалідністю та внутрішньо переміщені особи [9]. Ваучер може бути виданий для навчання в різних професіях і спеціальностях, важливо, що такий перелік постійно розширюється та наразі він містить близько 80-ти спеціальностей, включаючи менеджмент, кібербезпеку та захист інформації, медичну психологію, дизайн, дошкільну освіту, цивільну безпеку, технології медичної діагностики та багато інших.

Завдяки відмінній матеріально-технічній базі та висококваліфікованим науково-педагогічним працівникам, особи, які бажають змінити свою професійну діяльність або розширити свої знання в обраній галузі, отримують ефективну підтримку, якісну освіту та змогу покращити своє благополуччя.

Існують і нерегульовані питання, які стосуються простою та призупинення трудового договору в ситуаціях, коли працівник опиняється на окупованій території або виїжджає закордон як біженець. Пропонуємо розглянути різницю між цими двома поняттями та наслідки, які можуть виникнути для роботодавця в таких випадках. Прийнятий Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022, розширює права роботодавців, а саме надає право роботодавцям призупинити дію трудового договору. Відповідно, призупинення дії трудового договору – це тимчасове припинення роботодавцем забезпечення працівника роботою і тимчасове припинення працівником виконання роботи за укладеним трудовим договором. При цьому наголошено, що таке

призупинення не тягне за собою припинення трудових відносин. Відповідно у період призупинення трудового договору роботодавець не виплачує заробітну плату працівникові так як фактично останній не виконує свої посадові обов'язки. До того така особа не має право звернутися до органів Державної служби зайнятості за соціальною допомогою у зв'язку з тимчасовим зупиненням роботи так як вона не вважається такою, що розірвала трудові відносини. Постає питання хто буде компенсувати втрачені кошти особі, яка перебувала у так званому простої. Законодавець поклав такий обов'язок на державу-агресора, де зазначив, що обов'язок відшкодування заробітної плати, гарантійних та компенсаційних виплат працівникам на час призупинення дії трудового у повному обсязі покладається на державу, що здійснює військову агресію проти України.

З іншого боку простій це – призупинення роботи, викликане відсутністю організаційних або технічних умов, необхідних для виконання роботи, невідворотною силою або іншими обставинами. У чому ж полягає суттєва різниця між простоєм та призупиненням трудового договору та які наслідки обох обставин. По – перше, підстави запровадження: простоєм є будь – які обставини, які зумовили призупинення роботи; призупиненням трудового договору є відсутність роботи та її виконання працівником у період воєнного стану. По – друге, тривалість простою може тривати без обмеження часу доки існують обставини; призупинення трудового договору можливе лише на період воєнного стану. По- третє, суб'єктом прийняття рішення про простій є лише роботодавець; ініціатором призупинення трудового договору можуть бути обидві сторони. До того ж під час простою виплачується не менше 2/3 тарифної ставки встановленого працівникові окладу, але тут є момент якщо простій відбувається з вини працівника, тоді він не оплачується; при призупиненні дії трудового договору заробітна плата не виплачується [11]. За нашою думкою, в ситуації, коли втрачено зв'язок з працівником і його місцезнаходження невідоме, варіант призупинення трудових відносин є найбільш оптимальним для підприємства з наступних причин:

- Він відповідає вимогам чинного законодавства.
- Дозволяє зберегти робоче місце на

підприємстві.

- Зменшує витрати підприємства, пов'язані з утриманням та оплатою працівника.

- Зменшує податкове навантаження на підприємство.

- Сприяє зменшенню обсягу документообігу.

Цей підхід є ефективним з огляду на економічні та адміністративні фактори та дозволяє підприємству дотримуватися встановлених правил та забезпечувати свою оптимальну функціонуючу діяльність.

На підставі зазначеного, ситуація з оплатою праці під час простою виявляється більш вигідною для працівників, оскільки вона забезпечує мінімальну заробітну плату. Коли працівники знаходяться у стані простою, вони зазвичай мають право на отримання певного рівня компенсації, яка може становити певний відсоток їх заробітної плати або фіксовану суму, передбачену законодавством або колективним договором. Це дозволяє працівникам зберігати хоча б мінімальний дохід під час періодів, коли вони не можуть працювати з повною зайнятістю через обставини, залежні від роботодавця. Отримання хоча б деякої оплати праці під час простою допомагає забезпечити базові фінансові потреби працівників і зменшує їхню залежність від інших джерел доходу, таких як соціальна допомога чи позики.

Таким чином як простій так і призупинення трудових відносин викликає нагальну потребу у працівника в оплаті праці, так як він не може отримувати допомогу по безробіттю від Служби зайнятості, тому що він не розірвав трудові відносини. Трудове законодавство під час воєнного стану в обох випадках дозволяє працівникам тимчасово працевлаштуватися на інше підприємство, виконувати регулярно оплачувану роботу на умовах трудового договору за зовнішнім сумісництвом. Але після налагодження роботи підприємств працівник має повернутися на основне місце роботи.

У практичних умовах підприємства стикаються з різними безпрецедентними ситуаціями, які потребують негайного вирішення щодо звільнення працівників. Ось кілька сценаріїв та можливі дії:

1. Про працівників, які перебувають за кордоном, невідомо, чи працевлаштовані вони чи ні: В цьому випадку підприємство може спробувати встановити зв'язок з цими працівниками для отримання інформації про їх

статус і намір повернутися до роботи. Якщо працівник виявиться доступним для спілкування, можливе розірвання трудових відносин за взаємною згодою сторін. У разі якщо протягом визначеного періоду зв'язок не може бути встановлений і немає достатньої інформації, підприємство може розглянути можливість розірвання трудових відносин згідно з положеннями чинного трудового законодавства.

2. Про працівників, які перебувають за кордоном і відомо, що вони працевлаштовані: В цьому випадку, якщо працівники зможуть продовжувати працювати у віддаленому режимі та виконувати свої обов'язки з місця перебування, підприємство може укласти додаткові угоди або розглянути можливість збереження їх на посаді. Однак, якщо робота у віддаленому режимі неможлива або неефективна, підприємство може розглянути можливість звільнення відповідно до положень трудового законодавства.

3. Про працівників, які перебувають за кордоном і відомо, що вони непрацевлаштовані, але не можуть працювати у віддаленому доступі: У такому випадку підприємство може розглянути можливість звільнення згідно з положеннями трудового законодавства або встановити додаткові угоди з працівниками для тимчасового припинення трудових відносин до їх повернення.

4. Про працівників, які перебувають за кордоном і відомо, що вони непрацевлаштовані, але можуть працювати у віддаленому доступі: У цьому випадку, якщо працівники можуть продовжувати працювати у віддаленому режимі і виконувати свої обов'язки, підприємство може розглянути можливість збереження їх на посаді та укласти додаткові угоди щодо роботи на віддаленій основі.

5. Про працівників, які перебувають на території України та можуть працювати у віддаленому доступі: У цьому випадку підприємство може укласти додаткові угоди з працівниками щодо роботи на віддаленій основі і продовжити їх трудові відносини.

Виходячи з того що в Україні відсутня практика звільнення працівників під час воєнного законодавства, та відповідно чинне законодавство не регулює повністю дане питання можливість звільнення категорій працівників, зазначених вище, варто розглядати в контексті конкретних умов, юридичних положень та колективних договорів.

Висновки. Воєнний стан є особливим станом, який оголошується у країні у випадку загрози національній безпеці або воєнної небезпеки. Цей стан супроводжується введенням спеціальних заходів та обмежень, спрямованих на забезпечення безпеки та нормального функціонування держави в умовах воєнного конфлікту. Під час воєнного стану органи Державної служби зайнятості спільно з урядом приймають всі необхідні заходи для нормалізації ситуації та забезпечення громадян усіма необхідними соціальними заходами.

Організаційні зміни в Державній службі зайнятості, спрямовані на забезпечення реалізації прав людини на працю, виявляються необхідними не лише під час воєнного стану, але й після його завершення для блага громадян. Під час періоду воєнного конфлікту ці зміни здійснюються для підтримки працівників, які можуть бути демобілізовані або постраждали від воєнних дій, шляхом надання підтримки, соціальних пільг, допомоги у працевлаштуванні та реабілітації. Впровадження цифрових технологій, підготовка та перепідготовка працівників для здобуття нових навичок, а також проведення спеціальних тренінгів та семінарів допомагають людям розвивати свої трудові здібності та адаптуватися до змін на ринку праці.

Ці заходи мають на меті покращення можливостей зайнятості та соціального захисту громадян не лише під час воєнного стану, але й у повсякденному житті, сприяючи їхній успішній інтеграції на ринку праці та забезпеченню стабільного та достойного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Деякі питання реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу, нарахування та виплати допомоги по безробіттю на період дії воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів від 19.03.2022 № 334. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/334-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 22.06.2023)
- Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#> (дата звернення: 22.06.2023)
- Лобко М. М. Деякі аспекти правового режиму воєнного стану в Україні. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2019.

№ 2. С. 8-13.

4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 22.06.2023)

5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування служби зайнятості, соціального страхування на випадок безробіття, сприяння продуктивній зайнятості населення, у тому числі молоді, та впровадження нових активних програм на ринку праці: Закон України від 21.09.2022 № 2622-IX. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2622-20#Text> (дата звернення: 22.06.2023)

6. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану: Закон України від 21.04.2022 № 2220-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2220-20#Text> (дата звернення 22.06.2023)

7. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text> (дата звернення 22.06.2023)

8. Про затвердження Переліку професій, спеціальностей, для навчання за якими може бути виданий ваучер: Наказ Міністерства, Перелік від 11.04.2023 № 2040. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0793-23#Text> (дата звернення 22.06.2023)

9. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 20 березня 2013 р. № 207: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.03.2023 № 249. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249-2023-%D0%BF#n58> (дата звернення 22.06.2023)

10. Реєстрація внутрішньо переміщених осіб, а також осіб, які перебувають на тимчасово окупованій території або на території, на якій ведуться бойові дії. URL: <https://www.dcz.gov.ua/storinka/reysteziaciya-vnutrishno-peremishchenyh-osib-takozh-osib-yaki-perebuvaють-na-tymchasovo-okupovaniy-teritoriyi> (дата звернення 22.06.2023)

11. Що таке простій та чим він відрізняється від призупинення дії трудового договору. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/shcho-take-prostij-ta-chim-vin-vidriznyayetsya-vid-prizupinennya-diyi-trudovogo-dogovoru> (дата звернення 22.06.2023)

Стаття надійшла до редакції 01.04.2023

Стаття рекомендована до друку 04.05.2023

D.O. BEZDYENYEZHNA

PhD student, Faculty of Law

E-mail: daryna.bezdieniezhna@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4420-033>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

FEATURES OF THE ORGANIZATIONAL AND LEGAL ACTIVITIES OF THE STATE EMPLOYMENT SERVICE DURING MILITARY SITUATION

ANNOTATION. *Introduction.* The article considers the main aspects of military situation as a special legal regime. The peculiarities of the organizational and legal activity of the State Employment Service during the period of military situation are determined.

Summary of the main results of the study. The author focused attention on the fact that the issue of the specifics of the organizational and legal activity of the State Employment Service is relevant under modern conditions in connection with the maintenance of the legal regime of military situation on the territory of Ukraine due to the armed aggression of the Russian Federation. It was emphasized that in the conditions of military situation it is extremely important to ensure prompt, proper and effective functioning of employment centers. It is noted that in order to ensure the effective operation of the sphere of employment and vital needs of the population during the period of military situation, the Office of the President of Ukraine, the Government, the Verkhovna Rada and other central bodies of the executive power make a number of quick, operative and effective decisions.

The main powers of the State Employment Service, which acts as the main body of executive power responsible for ensuring the realization of citizens' right to employment during military situation, are described. In the context of military situation, the activity of the State Employment Service is significantly different from what it carries out in peacetime. Attention is drawn to the fact that during military situation, the State Employment Service performs its tasks with a greater emphasis on support and assistance to citizens who suffered from military actions or lost their jobs due to the negative consequences of the conflict. It implements additional measures, such as the provision of social benefits, assistance in employment and support during the search for a new job. The State Employment Service is actively engaged in retraining and upskilling of workers to help them adapt to changes in the labor market that may arise as a result of the military situation. It develops and conducts special trainings, seminars and educational programs aimed at developing new skills and abilities needed in new conditions.

Conclusions. It was concluded that the organizational and legal activity of the State Employment Service is expanded in the conditions of military situation and plays a significant role in realizing the human right to work and receiving social services.

KEY WORDS: *military situation, State Employment Service, digitalization of services, unemployment, suspension of employment contract.*

REFERENCES

1. Some issues of registration, re-registration of the unemployed and keeping records of jobseekers, calculation and payment of unemployment benefits for the period of martial law: Resolution of the Cabinet of Ministers of 03/19/2022 No. 334. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/334-2022-%D0%BF#Text> (Access date: 22.06.2023) (in Ukrainian)
2. Constitution of Ukraine: dated June 28, 1996, No. 254k/96-VR. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine, 1996, No. 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#> (Access date: 22.06.2023) (in Ukrainian)
3. Lobko M.M. Some aspects of the legal regime of martial law in Ukraine // Collection of scientific works of the Center for Military and Strategic Research of the National Defense University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovsky. 2019. No. 2. P. 8-13. (in Ukrainian)
4. On the legal regime of martial law: Law of Ukraine dated May 12, 2015 No. 389-VIII. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (Access date: 22.06.2023) (in Ukrainian)
5. On the introduction of changes to some legislative acts of Ukraine regarding the reform of the employment service, social insurance in case of unemployment, promotion of productive employment of the population, including youth, and the introduction of new active programs on the labor market: Law of Ukraine dated 09/21/2022 No. 2622-IX . URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2622-20#Text> (Access date: 22.06.2023) (in Ukrainian)
6. On the introduction of changes to some laws of Ukraine regarding the functioning of the spheres of employment and mandatory state social insurance in case of unemployment during martial law: Law of Ukraine dated 04/21/2022 No. 2220-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2220-20#Text> (Access date: 22.06.2023) (in Ukrainian)
7. On the organization of labor relations under martial law: Law of Ukraine dated March 15, 2022 No. 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text> (Access date: 22.06.2023) (in Ukrainian)
8. On the approval of the List of professions and specialties for which a voucher can be issued: Order of the Ministry, List dated April 11, 2023 No. 2040. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0793-23#Text> (Access date: 22.06.2023) (in Ukrainian)
9. On making changes to the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 20, 2013 No. 207: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 21, 2023 No. 249. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249-2023-%D0%BF#n58> (Access date: 22.06.2023) (in Ukrainian)
10. Registration of internally displaced persons, as well as persons who are in the temporarily occupied territory or in the territory where hostilities are taking place. URL: <https://www.dcz.gov.ua/storinka/rejestraciya-vnutrishno-peremishchenyh-osib-takozh-osib-yaki-perebuvayut-na-tymchasovo> (Access date: 22.06.2023) (in Ukrainian)
11. What is downtime and how does it differ from suspension of the employment contract. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/shcho-take-prostij-ta-chim-vin-vidriznyayetsya-vid-prizupinennya-diyi-trudovogodogovoru> (Access date: 22.06.2023) (in Ukrainian)

The article was received by the editors 01.04.2023

The article is recommended for printing 03.05.2023

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-18>

УДК 342.8

В.В. БОРЯКІНА

викладач кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету

E-mail: vitaliaborakina@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6352-1239>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Харків, 61022, майдан Свободи 4

ПРИНЦИП ОПЕРАТИВНОСТІ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ЗАСІБ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Адміністративне судочинство за своєю природою можна вважати основним інструментом захисту прав та інтересів фізичних та юридичних осіб у публічно-правовому полі від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Такий захист повинен базуватися на справедливому, неупередженому та своєчасному розгляді справи. Законне та обґрунтоване рішення суду, яким вирішується спір по суті, може втратити значення або суттєво зменшитися його значення для захисту прав особи, якщо воно прийняте з необґрунтованою затримкою. Основний напрям у розвитку сучасного адміністративного процесу в більшості країн світу характеризується оптимальним співвідношенням процесуальної діяльності сторін і суду. Класична модель змагальності поступається іншій моделі, сутністю якої є реалізація ідей судової економії.

У науці адміністративного процесу часові межі процесу пов'язуються з реалізацією вимог оперативності, швидкості, концентрації, процесуальної економії. Ці поняття визначають місце та значення процесуальних термінів у механізмі правового регулювання процесуальних правовідносин та пов'язані з виконанням завдання своєчасності судового захисту, закріпленого у ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України.

Короткий зміст основних результатів. Стаття присвячена дослідженню поняття та сутності принципу оперативності як процесуального засобу в адміністративному судочинстві України. Встановлено, що значимість цього принципу обумовлена постійною динамікою та специфікою адміністративного процесу, змінами соціально-економічних умов у державі, прагненням до підвищення національних стандартів судоустрою до європейських стандартів. Обґрунтовується, що принцип оперативності знаходить своє відображення в змісті процесуальних норм адміністративного законодавства.

Висновки. Принцип оперативності є самостійним принципом адміністративного судочинства, що потребує негайного нормативно-правового регулювання в процесуальному законодавстві.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: адміністративне судочинство, принцип оперативності, процесуальний засіб, адміністративно-процесуальне законодавство, процесуальна форма.

Як цитувати: Борякіна В.В., Принцип оперативності як процесуальний засіб адміністративного судочинства *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2023. Вип. 35. С. 166-171. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-18>

In cites: Boriakina V.V. The principle of operation as a procedural tool of administrative jurisdiction. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 166-171. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-18> (in Ukrainian).

Вступ. Забезпечення захисту прав, свобод та інтересів фізичних та юридичних осіб від протиправних посягань, особливо органів державної влади та місцевого самоврядування, є одним із пріоритетних напрямків діяльності будь-якої демократичної правової держави.

Як правило, в країнах Європи одним із основних інструментів, за допомогою якого успішно реалізується така діяльність, є адміністративне судочинство. Для ефективного здійснення адміністративного

судочинства в нашій державі бере розвиток принцип оперативності, змістом якого є забезпечення якісного та швидкого розгляду адміністративної справи з мінімальними витратами часу та коштів учасників адміністративного процесу.

Своєчасність розгляду питань забезпечення принципу оперативності під час розгляду та вирішення публічно-правових спорів виникає з огляду на те, що існує тонка грань між прагненням судів

оптимізувати строки вирішення спору та необхідністю дотримання встановлених законодавцем процесуальних форм дій з метою забезпечення дотримання прав та інтересів сторін.

Отже, актуальним є дослідження реалізації цього принципу, оскільки він не лише спрямований на усунення зайвих у тих конкретних випадках процесуальних дій щодо захисту та відновлення порушених прав і свобод, передбачених цивільним процесуальним законодавством, а й сприяє досягнення таких аспектів, як: запровадження та використання процесуальних засобів, вкладених в економію в частині розгляду та вирішення адміністративної справи в суді; забезпечення ефективного, об'єктивного та законного здійснення правосуддя з точки зору дотримання встановлених вимог.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі питання, присвячені дослідженню принципу оперативності судового розгляду та вирішення адміністративних справ висвітлювались у роботах таких науковців, як С. В. Дяченко, М. Коханська, О. П. Кучинська, М.О. Сорока, Л. В. Тацій, М. Ясинська та ін.

Мета дослідження. Метою статті є розкриття особливостей процесуальних засобів принципу оперативності як складової ефективності адміністративного судочинства.

Основні результати дослідження. Одним із складових елементів ефективності захисту прав, свобод та інтересів особи, зокрема, в адміністративному судочинстві, є ефективно організований судовий процес, який дозволяє розглянути справу та ухвалити в ній рішення у розумні строки, керуючись принципом оперативності.

Серед галузевих принципів адміністративного процесу принцип оперативності відповідає завданням зміцнення законності в публічно-правовій сфері, він спрямований на оперативний та ефективний розгляд адміністративних справ судом. Принцип оперативності входить до системи принципів адміністративного судочинства, існує в тісному взаємозв'язку з іншими процесуальними принципами, доповнює й розкриває їхній зміст. значення принципу процесуальної економії полягає в тому, щоб під час вирішення справи в адміністративному суді найбільш повно, доцільно та своєчасно використовувати всі встановлені законом засоби для правильного й швидкого вирішення спору та усунення недоліків в публічно-

правових відносинах, які виявлені під час розгляду справи. Принцип оперативності спрямований на реалізацію завдань адміністративного судочинства, відбиває спеціалізацію та направленість адміністративного процесу на всіх його стадіях.

Принцип оперативності передбачає, що суд має ефективно захистити право, унеможлививши повторний позов; належність обраного позивачем способу захисту права суд перевіряє в чотири етапи, або стадії: з яких саме правовідносин сторін виник спір; чи передбачено обраний позивачем спосіб захисту законом або договором; чи передбачено законом або договором ефективний спосіб захисту порушеного права позивача; чи є спосіб захисту, обраний позивачем, ефективним для захисту його порушеного права у спірних правовідносинах; суд відмовить у позові, якщо, перевіривши обставини, виснує, що обраний спосіб захисту є неефективним відповідно до викладеної в позові вимоги.

Необхідно зауважити, що у судовій практиці склалась тенденція підвищення значення принципу оперативності порівняно з деякими іншими принципами адміністративного судочинства (доступ до правосуддя, офіційне з'ясування обставин справи тощо). Керуючись цим принципом, деякі адміністративні суди, у разі обрання особою неналежного (неефективного) способу захисту свого права, приймають рішення про відмову у задоволенні позові.

Проте, не заперечуючи важливості принципу оперативності, не слід, однак, звужувати зміст цього принципу, обмежуючись лише вищезазначеним підходом (відмова у позові з підстави обрання позивачем неналежного (неефективного) способу захисту).

Зокрема, у науковій літературі висловлюється думка про більш широкий зміст принципу оперативності, який відображається через вимоги своєчасності та доступності судочинства (простота процесуальних засобів, оптимальна вартість процесу, врахування інтересів соціально незахищених верств населення тощо), за умови дотримання всіма суб'єктами процесуальної форми, недопустимості зловживання правами, неупередженості суду у здійсненні судочинства та застосування дискреційних повноважень забезпечує ефективність судочинства.

До того ж, принцип оперативності як невід'ємної складової ефективно організованого судового процесу, вимагає дотримання судами розумних строків розгляду та вирішення спорів.

У ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), розумний строк визначається як найкоротший строк розгляду і вирішення адміністративної справи, достатній для надання своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах.

З цього приводу у Висновку № 2(2001) Консультативної Ради Європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи «Щодо фінансування та управління судами в контексті ефективності судової влади та ст. 6 Європейської конвенції з прав людини» зазначено, що відповідно до ст. 6 Конвенції доступ до правосуддя та право на справедливий суд не забезпечуються належним чином, якщо справа не розглядається упродовж розумного строку судом, у якого є необхідне фінансування та ресурси для ефективного виконання своїх обов'язків.

У судовій практиці неодноразово зверталась увага на важливості дотримання принципу оперативності задля досягнення ефективного захисту прав особи у судовому порядку, а також пріоритетності цього принципу, за деяких умов, над іншими принципами, які застосовуються у судовому процесі.

Зокрема, Велика Палата Верховного Суду (ВП ВС) у низці постанов звертала увагу на те, що судовий захист повинен бути повним та відповідати принципу оперативності, тобто забезпечити відсутність необхідності звернення до суду для вжиття додаткових засобів захисту (постанови ВП ВС від 22 вересня 2020 р. у справі № 910/3009/18).

До того ж у постанові від 3 липня 2019 р. у справі № 761/6343/17 Верховний Суд (ВС) дійшов висновку про невідповідність рішення суду першої інстанції вимогам щодо законності та обґрунтованості, однак не скасував це рішення суду першої інстанції, а відправив справу на новий розгляд безпосередньо до суду апеляційної інстанції, врахувавши принцип процесуальної економії.

Крім того, відповідно до ст. 6 Рекомендації R (95)5 Комітету Міністрів державам-членам «Щодо введення в дію та поліпшення функціонування систем і процедур

оскарження у цивільних або комерційних справах» для забезпечення швидких і ефективних слухань по скаргам державам слід розглянути можливість прийняття деяких або всіх нижчеперелічених заходів: відмовитися від використання послуг більшого числа суддів, ніж це необхідно для розгляду справ; один суддя міг би використовуватися, наприклад, для розгляду деяких або всіх наступних питань: процесуальних клопотань, коли про це просять сторони, термінових справ тощо; ввести вимогу про суворе дотримання сторонами граничних строків і передбачити санкції за їх недотримання, наприклад у вигляді накладення штрафу, відхилення скарги або відмови від розгляду питання, щодо якого діє граничний термін; сприяти використанню послуг кваліфікованих адвокатів, які виступають від імені сторін в суді.

Вимога ефективності судового захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень, яка закріплена у Конституції та законах України, міжнародних актах, є складовою принципу верховенства права, елементом демократичної держави, необхідною умовою підвищення довіри до суду та охоплює, зокрема, такі складові: 1) ефективно організований судовий процес (забезпечення принципу оперативності та процесуальної економії; одноособове вирішення суддею, де це можливо, процесуальних питань; забезпечення добросовісного використання сторонами своїх процесуальних прав та виконання обов'язків); 2) ефективний розгляд та вирішення справи (справедливе, публічне та оперативне провадження).

Варто зосередитись на тому, що принцип оперативності об'єктивно діє у провадженні у справах про адміністративні правопорушення, як одне з його керівних положень, вихідний початок, який виражає природу та сутність даної процесуальної форми, визначає побудову всіх стадій, форм та інститутів провадження у справах про адміністративні правопорушення та спрямоване на досягнення цілей та завдань поставлених перед ним державою.

Саме принцип оперативності провадження у справах про адміністративні правопорушення, як і раніше, визначають певний ступінь спрощеності структури процесуальної форми адміністративної відповідальності порівняно з кримінальним,

цивільним судочинством, для яких даний принцип не характерний.

Принцип оперативності та ефективності даного судочинства полягає в тому, що справи цього провадження, як накладені заходи адміністративної відповідальності, повинні, відповідно до закону, вирішуватися та виконуватися у стислий термін. І тому через наявність даного принципу, адміністративно-юрисдикційний процес може бути охарактеризований як найбільш мобільний у вітчизняному праві.

Аналізуючи процесуальні засоби принципу оперативності, варто зазначити, що в чинному Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КупАП) посилено юридичні параметри, що свідчать про дію даного принципу у провадженні у справах про адміністративні правопорушення:

– структура провадження як і включає лише чотири стадії (у той час як у класичних судочинствах таких набагато більше);

– як і раніше процесуальна форма реалізації адміністративної відповідальності включає два юридичні типи процесу: як змагальний (застосовується, перш за все, коли справи розглядають судді), так і інквізиційний (коли суб'єкт адміністративної юрисдикції збігається з органом (особою), що здійснював порушення та розслідування справи про проступок);

– за правилами звичайного провадження передбачені досить стислі терміни (відповідно до ч. 2 ст. 254 КупАП, протокол про адміністративне правопорушення, у разі його оформлення, складається не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту виявлення особи, яка вчинила правопорушення, у двох примірниках, один із яких під розписку вручається особі, яка притягається до адміністративної відповідальності);

– у ряді випадків передбачено скорочені терміни окремих процесуальних дій (наприклад, справа про адміністративне правопорушення розглядається у п'ятнадцятиденний строк з дня одержання органом (посадовою особою), правомочним розглядати справу, протоколу про адміністративне правопорушення та інших матеріалів справи (ч. 1 ст. 277 КупАП);

– передбачено та широко застосовується спрощене провадження. Так, дотримання розумних строків розгляду справ, їх оперативність, процесуальна економія та

зменшення навантаження на суди мають бути досягнуті за рахунок спрощення процедури та прискорення розгляду нескладних та менш значних справ, а в передбачених законом випадках – розгляду справи без виклику сторін. У таких справах строк розгляду становить не більше 60 днів із дня відкриття провадження в справі.

У будь-якій справі (за винятком окремих категорій) сторони можуть звернутися до неформальної процедури розгляду – врегулювання спору за участю судді, за наслідками якої вони можуть або укласти мирову угоду, або продовжити судовий розгляд. Не будемо аналізувати правильність запропонованих змін, їх позитив покаже життя.

На наш погляд, реалізація будь-якого принципу судочинства, в тому числі й принципу оперативності, повинна бути пов'язана з досконалою процесуальною формою. На нашу думку, необхідно виходити з того, що поняття процесуальної форми не зводиться лише до формалізму, хоча останній і є змістовою характеристикою будь-якої процесуальної форми. Процесуальні формальності існують лише для того, щоб забезпечити правильне та своєчасне вирішення справи. У зв'язку із цим ми більше погоджуємося з думкою, що під процесуальною формою розуміють сукупність однорідних процедурних вимог, що пред'являються до дій учасників процесу та спрямованих на досягнення певного матеріально-правового результату. Процесуальна форма являє собою особливу юридичну конструкцію, що втілює принципи найбільш доцільної процедури здійснення певних повноважень.

Висновки. Підводячи певні підсумки, зазначимо таке: принцип оперативності знаходить своє відображення в змісті процесуальних норм адміністративного законодавства. У зв'язку із чим пропонується главу 1 КАС України доповнити статтею такого змісту: «Інші принципи адміністративного судочинства, зміст яких закріплено в нормах процесуального законодавства». Адже динаміка розвитку принципу оперативності пов'язана з формалізмом та недоліками адміністративного судочинства як суб'єктивного, так і організаційного характеру; ефективність реалізації принципу оперативності можлива в поєднанні з іншими принципами адміністративного судочинства та досконалою правовою конструкцією, що реалізує принципи найбільш доцільної процедури здійснення певних повноважень, якою є процесуальна форма.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Коханська М. Принципи цивільного судочинства, які забезпечують своєчасність судового захисту. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 9. С. 14-18
2. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 15.12.2017 р. № 2747-IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
3. Висновок № 2 (2001) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо фінансування та управління судами у контексті ефективності судової влади та статті 6 Європейської конвенції з прав людини: міжнародний документ від 23 листопада 2001 року, № CCJE (2001). URL: http://www.vcu.gov.ua/content/file/Opinion_02.pdf.
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 вересня 2020 року у справі № 910/3009/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91901363>
5. Постанова Верховного Суду від 3 липня 2019 року у справі № 761/6343/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/9714993>.
6. Рекомендация R (95)5 Комітета міністрів державам-членам относительно введения в действие и улучшения функционирования систем и процедур обжалования по гражданским и торговым делам: міжнародний документ від 07.02.1995 № R(95)5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994153#Text>.
7. Дика Д.О. Засада раціональної процесуальної форми у діяльності Європейського суду з прав людини. Європейські перспективи № 3, 2013. С. 177–183.

Стаття надійшла до редакції 05.04.2023

Стаття рекомендована до друку 04.05.2023

V.V. BORIAKINA

lecturer of the Department of State and Legal Disciplines

Faculty of Law

E-mail: vitaliaborakina@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6352-1239>

V.N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svoboda Square, 4

THE PRINCIPLE OF OPERATION AS A PROCEDURAL TOOL OF ADMINISTRATIVE JURISDICTION

ANNOTATION. *Introduction.* By its very nature, administrative proceedings can be considered the main tool for protecting the rights and interests of individuals and legal entities in the public legal field against violations by subjects of authority. Such protection must be based on a fair, impartial and timely hearing. A legal and well-founded decision of the court, which resolves the dispute on the merits, may lose its significance or significantly reduce its importance for the protection of the rights of the individual, if it is adopted with an unreasonable delay. The main direction in the development of the modern administrative process in most countries of the world is characterized by the optimal ratio of the procedural activities of the parties and the court. The classic model of competitiveness is inferior to another model, the essence of which is the implementation of the ideas of judicial economy.

In the science of the administrative process, the time limits of the process are associated with the implementation of the requirements of efficiency, speed, concentration, and procedural economy. These concepts determine the place and meaning of procedural terms in the mechanism of legal regulation of procedural legal relations and are related to the fulfillment of the task of timeliness of judicial protection, enshrined in Art. 2 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine.

Short list of main results. The article is devoted to the study of the concept and essence of the principle of efficiency as a procedural tool in the administrative proceedings of Ukraine. It has been established that the importance of this principle is due to the constant dynamics and specificity of the administrative process, changes in socio-economic conditions in the state, and the desire to raise the national standards of the judiciary to European standards. It is justified that the principle of efficiency is reflected in the content of procedural norms of administrative legislation.

Conclusions. The principle of efficiency is an independent principle of administrative proceedings that requires immediate legal regulation in procedural legislation.

KEY WORDS: *administrative proceedings, principle of efficiency, procedural means, administrative-procedural legislation, procedural form.*

REFERENCES

1. Kokhanska M. Principles of civil justice, which ensure timeliness of legal protection. Entrepreneurship, economy and law. 2018. No. 9. P. 14-18. (in Ukrainian).
2. Administrative Judicial Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 12/15/2017 No. 2747-IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> . (in Ukrainian).
3. Opinion No. 2 (2001) of the Consultative Council of European Judges for the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the financing and management of courts in the context of the effectiveness of the judiciary and Article 6 of the European Convention on Human Rights: international document of 23 November 2001, No. CCJE (2001) . URL: http://www.vru.gov.ua/content/file/Opinion_02.pdf. (in Ukrainian).
4. Resolution of the Great Chamber of the Supreme Court of September 22, 2020 in case No. 910/3009/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91901363> . (in Ukrainian).
5. Resolution of the Supreme Court of July 3, 2019 in case No. 761/6343/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/9714990> . (in Ukrainian).
6. Recommendation R (95)5 of the Committee of Ministers to member states regarding the implementation and improvement of the functioning of systems and procedures for appeals in civil and commercial cases: international document dated 02.07.1995 No. R(95)5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_153#Text . (in Ukrainian)
7. Dyka D.O. The principle of a rational procedural form in the activities of the European Court of Human Rights. European perspectives No. 3, 2013. P. 177–183. (in Ukrainian).

The article was received by the editors 05.04.2023

The article is recommended for printing 04.05.2023

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-19>

УДК 342.95

К.Е. ЛЯПІН

аспірант, юридичного факультету

заступник директора

комунального підприємства «Щасливе місто»

E-mail: staff_lsi@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1984-4711>

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

ПРАВОВІ ОСНОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* В умовах розвитку цифрових технологій традиційні засоби комунікації суб'єктів владних повноважень із громадянами вже недостатньо ефективні та знаходяться в процесі реформування. Повсякденне життя громадян вже давно трансформувалось завдяки «цифрі», що спонукає органи місцевого розв'язати інструменти електронного урядування та електронної демократії.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті розглянуто правові основи впровадження електронного урядування. Розкрито питання нормативного обґрунтування впровадження інструментів електронного урядування та електронної демократії в діяльність органів місцевого самоврядування, їх переваги та недоліки, а також основні законодавчі перешкоди з якими борються громади під час процесів цифрової трансформації. Окрім того, на прикладі створених виконавчими органами Харківської міської ради, розглянуто законодавче підґрунтя інтегруєбельності програмних продуктів із дотриманням законодавства у сфері захисту персональних даних.

Висновки. Поширення та розвиток сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій дає можливість суб'єктам владних повноважень вийти на новий рівень взаємодії з громадянами, надавати їм високоякісні послуги та швидко отримувати зворотній зв'язок, проте для цього потрібен комплексний підхід унесенні змін до чинного законодавства.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: електронне урядування, електронна взаємодія, органи місцевого самоврядування, електронні сервіси, інформаційні технології, цифрова трансформація.

Як цитувати: Ляпін К.Е. Правові основи та особливості впровадження електронного урядування в діяльності органів місцевого самоврядування/ Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право». 2023. Вип. 35. С. 172-177. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-19>

In cites: Liapin K. E. (2023). Features of implementation of electronic governance in the activities of local self-government bodies. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 172-177. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-19> (in Ukrainian).

Вступ. Сучасні інформаційно-телекомунікаційні технології усе частіше стають інструментом створення нових, більш зручних методів надання адміністративних послуг значно випереджаючи законодавче врегулювання електронного урядування як на загальнодержавному так і на місцевому рівнях. Зважаючи на те, що розвитком електронного урядування на загальнодержавному рівні займається Міністерство цифрової трансформації України, яке має можливість оперативно ініціювати зміни до законодавства під час впровадження нових цифрових інструментів, поява нових державних

програмних продуктів на сьогодні не є дивиною для суспільства.

На місцевому ж рівні розвиток цифрових інструментів можливий лише за умови, якщо немає жодних законодавчих перешкод, що значно сповільнює трансформацію традиційних способів надання адміністративних послуг. Загальною проблемою розвитку електронного урядування на місцевому рівні, в багатьох випадках є розвиток цифрових сервісів на рівні регулюючих адміністративні послуги нормативно-правових актів й відсутності системного підходу у вирішенні цієї проблеми.

Саме це зумовлює необхідність спеціального правового дослідження законодавчих особливостей впровадження електронного урядування в систему органів місцевого самоврядування.

Стан наукового дослідження теми.

Постійний розвиток інформаційних технологій та активне впровадження їх у діяльність суб'єктів владних повноважень у сучасності змушують вітчизняних та зарубіжних вчених-науковців все частіше розглядати проблеми та розвиток впровадження електронного урядування в Україні дедалі частіше: В. Д. Мужайло, К.С. Колеснікова та П.П. Несененко досліджували електронне урядування як чинник удосконалення державного управління в умовах децентралізації; А.І. Семенченко та А.О. Серенюк досліджували основи електронного урядування та стан його розвитку; Т. М. Безверхнюк, С.Є. Саханенко та Е.Х. Топалова свого часу вивчали європейські стандарти урядування розглядаючи в тому числі й цифровий розвиток; також, серед вчених-науковців, які досліджували електронне урядування можна виділити О.В. Орлова, І.П. Лопушинського та О.Г. Місникову.

Основні результати дослідження.

Міністерство цифрової трансформації України, серед цілей які встановило досягнути до 2024 року, зазначає на власній офіційній веб-сторінці, повний (100 відсотків) перехід у сфері надання публічних послуг в режим онлайн, що цілком логічно в країні де, за статистичними даними, 94,5 відсотків населення користуються мережею Інтернет. Чи означає така кількість користувачів мережею Інтернет в Україні майже повну готовність населення та суб'єктів владних повноважень до побудови взаємовідносин повністю у цифровій площині.

Основою для такого переходу повинно стати, в першу чергу, законодавство. Цифрова трансформація публічних послуг ґрунтується на двох основних напрямках: електронному урядуванні та електронній демократії. Відповідно до Концепції розвитку електронного урядування в Україні, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р., електронне урядування – це форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-

телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян.

Згідно з Концепцією розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації, затверджених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 797-р., електронне урядування – це форма суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій в демократичних процесах, що дає змогу: посилити участь, ініціативність та залучення громадян на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівні до публічного життя; поліпшити прозорість процесу прийняття рішень, а також підзвітність демократичних інститутів; поліпшити зворотну реакцію суб'єктів владних повноважень на звернення громадян; сприяти публічним дискусіям та привертати увагу громадян до процесу прийняття рішень. Й хоча деякі науковці дещо розширюють вищенаведені поняття, сам факт їх існування в українському законодавстві означає готовність держави до позитивних змін та спрощенню багатьох процесів завдяки впровадження інформаційно-телекомунікаційних технологій.

Також, п. 4 ст. 18 Закону України «Про електронні довірчі послуги» законодавець прирівнює юридичну силу кваліфікованого електронного підпису до юридичної сили власноручного підпису й навіть встановлює презумпцію відповідності кваліфікованого електронного підпису до власноручного. Слід зазначити, що прийняття вищезгаданих нормативних актів й стали основною передумовою підготовки українського законодавства саме до активної розбудови законодавчого підґрунтя у сфері електронного урядування, в тому числі й в органах місцевого самоврядування. Саме після прийняття цих нормативних актів почали прийматися місцевими радами різного роду програми по всій країні, спрямовані на розвиток електронного урядування на місцевих рівнях.

Прикладом однієї з таких програм є «Програма розвитку електронного урядування в діяльності Харківської міської ради на 2018-2020 роки», яка затверджена рішенням 17 сесії Харківської міської ради 7 скликання № 970/17 від 20.12.2017, в якій визначено актуальність питання створення місцевої соціальної сервіс-

орієнтованої системи надання електронних послуг як для населення, так і для суб'єктів владних повноважень. Взагалі, яскравим прикладом цифрової трансформації діяльності органів місцевого самоврядування є місто Харків, яке першим в Україні, на підставі рішення 31 сесії Харківської міської ради 7 скликання № 1823/19 від 27.11.2019, на початку лютого 2020 року створило окремий структурний підрозділ виконавчих органів міської ради, основним завданням якого є впровадження електронного урядування в діяльності міської ради.

Проте, це не означає, що в Україні вже є міста які повністю перейшли на електронну взаємодію з членами своїх територіальних громад й надають останнім сервіси в повністю електронному вигляді. Хоча б тому, що як спеціалісти так і науковці мають різні погляди на процедуру надання адміністративних послуг в електронному вигляді. І.О. Тищенко у своїй монографії «Електронні послуги у діяльності публічної адміністрації України» визначає два способи надання електронних послуг: інформування про адміністративну послугу та одностороння взаємодія (приймання або отримання документів в електронному вигляді). З моменту написання згаданої монографії справи дещо змінились й практиками винайдено третій спосіб надання електронних послуг: двостороння взаємодія (приймання та отримання документів виключно в електронному вигляді). Зокрема, на практиці вважається, що саме другий та третій способи реалізації передбачав законодавець у ст. 9 Закону України «Про адміністративні послуги» встановлюючи можливість надання адміністративних послуг в електронному вигляді.

На державному рівні Єдиний державний портал адміністративних послуг, який створений з метою ведення інформаційних систем, забезпечення через електронний кабінет користувача доступу до інформації, надання яких здійснюється з використанням Порталу Дія вже доводить переваги третього способу над другим, коли запит та результат адміністративної послуги здійснюється виключно в електронному вигляді. Також, реалізація третього способу, одними з перших, надання адміністративних послуг в електронному вигляді була започаткована на місцевому рівні, в місті Харкові у 2017 році на підставі рішення виконавчого комітету Харківської міської ради

№ 230 від 05.04.2017 було створено Реєстр територіальної громади міста Харкова, а наступного року, на підставі рішення виконавчого комітету Харківської міської ради № 215 від 28.03.2018, було впроваджено Портал електронних сервісів міста Харкова, за допомогою якого члени територіальної громади мають можливість створити запит на отримання довідки про стан сім'ї в електронному вигляді, а також безпосередньо отримати таку довідку з унікальним ідентифікатором.

Можливість створення Порталу електронних сервісів міста Харкова передумовлена передачею повноважень реєстрації місця проживання органам місцевого самоврядування та створенням Реєстру територіальної громади міста Харкова, що зумовлено діючою на той момент нормою статті виконання статті 11-2 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні». Взаємодія Реєстру територіальної громади міста Харкова та Порталу електронних сервісів міста Харкова це один з перших яскравих прикладів інтеперабельності місцевих програмних продуктів з розмежуванням рівнів доступу до інформації, що міститься в Реєстрі та відповідним до захистом персональних даних на рівні відповідному до Комплексної системи захисту інформації, відповідно до Закону України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах».

На сьогодні в місті Харкові вже побудовано понад 50 програмних продуктів за допомогою яких членам територіальної громади міста надаються електронні сервіси. Більшість цих продуктів взаємодіють між собою на рівні побудованої інтеперабельності та не потребують внесення додаткових даних в ручному режимі. І це перша особливість впровадження електронного урядування на місцевому рівні – можливість системної розбудови програмних продуктів та електронних сервісів.

Однак це не означає неможливість інтегрування вже існуючих державних електронних сервісів з місцевими, хоча з цим є проблеми.

Зокрема, проблеми технічного характеру, адже програмні продукти за допомогою яких надаються електронні сервіси побудовані в різний час, а прогрес у сфері інноваційного розвитку та телекомунікаційних технологій постійно рухається вперед й на законодавчому рівні й на законодавчому рівні

не встановлено вимог до створення веб-ресурсів в частині обміну даними між ними.

Друга особливість розбудови систем електронного урядування органами місцевого самоврядування полягає у законодавчому регулюванні процедур надання окремих адміністративних послуг в якому чітко встановлені зразки подачі заяв, наявність особистих підписів при подачі документів, встановлені зразки результатів надання такої послуги тощо. Одним з прикладів адміністративної послуги, надання якої неможливо перевести в електронний вигляд є встановлення статусу «Ветеран праці», яка регулюється «Положенням про порядок видачі посвідчення і нагрудного знака «Ветеран праці», в якому чітко вказаний зразок посвідчення «Ветерана праці» з особистим підписом ветерана праці та печаткою установи, що видала таке посвідчення. Нажаль, на сьогодні, випадків подібних перешкод в українському законодавстві понад двох сотень, адже окрема адміністративна послуга може регулюватися не одним нормативним актом.

Наступною особливістю впровадження інструментів електронного урядування на місцевому рівні є фінансування розбудови цифрової інфраструктури. Навіть створення офіційного веб-сайту міської ради з функціоналом електронних послуг у сфері електронної демократії, таких як електронна петиція, електронне звернення, електронне голосування тощо, коштує чималих коштів. Немає практичного сенсу порівнювати бюджети Харківської міської ради з, наприклад, Стрийською міською радою, але ціни на створення якісних програмних продуктів не залежать від фінансової спроможності їх замовників, а отже не кожна громада має фінансову можливість надавати якісні цифрові послуги створюючи для них цифрову інфраструктуру.

Останньою особливістю цифрової трансформації місцевого самоврядування є доцільність витрати коштів та часу на переведення адміністративних послуг в електронний вигляд.

Справа в тому, що надання послуг населенню в електронному вигляді це пріоритетне завдання не тільки органів

місцевого самоврядування, а й державних органів в цілому.

Й саме тому органи місцевого самоврядування при виконанні цього завдання постійно озираються на те, що робить у цій сфері держава, адже немає сенсу створювати місцевий програмний продукт який буде дублювати функцію державного й за допомогою якого надаватимуться одні й ті ж самі адміністративні послуги в електронному вигляді.

До того ж, доцільність створення електронної послуги також полягає в пріоритеті та кількості потенційних користувачів цієї послуги, наприклад довідок пов'язаних з реєстрацією місця проживання через Портал електронних сервісів міста Харкова жителі міста отримали понад 2 мільйони разів тому що потенційним замовником такої послуги може бути будь-який повнолітній член територіальної громади, а ось, наприклад, замовити вищезгадане посвідчення «Ветерана праці» лише окрема категорія жителів міста, до того ж лише за умови, що заявник має хоча б базовий рівень навичок користування комп'ютером.

Висновки. Незважаючи на те, що законодавче регулювання електронного урядування вже досить розвинена сфера, вона продовжує бути актуальною для наукового та практичного дослідження.

Насамперед потребує системного та комплексного підходу з чітким розмежуванням повноважень державних органів та органів місцевого самоврядування. Українське законодавство у сфері регулювання надання адміністративних послуг в електронному вигляді потребує чималих змін як комплексних так і точкових окремо під кожен адміністративну послугу, що потребує колосальних фінансових та ресурсних затрат.

Також, що стосується фінансування, на сьогодні, у цій сфері на місцевому рівні залучення коштів залишається однією з основних проблем розбудови цифрової інфраструктури електронного урядування.

І, нажаль, через військову агресію Російської Федерації проти нашої держави, пошук джерел фінансування цієї сфери дещо ускладнено, особливо у найбільш постраждалих територіальних громадах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Офіційний веб-сайт Міністерства цифрової трансформації України. URL: <https://thedigital.gov.ua/ministry> .
- 2.Internet usage statistics. *Internet World Stat.* 2022. URL: <https://www.internetworldstats.com/stats4.htm#europe> .
- 3.Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-p#Tet> .
- 4.Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 797-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-p#Text> .
- 5.Закон України «Про електронні довірчі послуги» в редакції від 01.01.2023. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 45, ст. 400. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> .
- 6.Рішення Харківської міської ради 7 скликання «Про затвердження Програми розвитку електронного урядування в діяльності Харківської міської ради на 2018-2020 роки» від 20.12.2017 № 970/17. URL: <http://kharkiv.rocks/reestr/665409> .
- 7.Рішення Харківської міської ради 7 скликання «Про внесення змін до структури виконавчих органів Харківської міської ради» від 27.11.2019 № 1823/19. URL: <https://doc.city.kharkov.ua/uk/profile/document/view/id/682906> .
8. Тищенко І.О. Електронні послуги у діяльності публічної адміністрації України: монографія. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. 156 с. URL: https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/935/1/Монографія_ТищенкоІ.О.pdf .
- 9.Закон України «Про адміністративні послуги» в редакції від 31.03.2023 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2013, № 32, ст. 409. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text> .
10. Ковтун М.С., Моїсєєва Є.О., Маркосян В.Г. Проблеми надання електронних послуг в Україні. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 3. Ст: 163-167. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/261825/258229> .
- 11.Рішення виконавчого комітету Харківської міської ради «Про Реєстр територіальної громади міста Харкова» від 05.04.2017 № 230. URL: <https://doc.city.kharkov.ua/uk/profile/document/view/id/658521> .
- 12.Рішення виконавчого комітету Харківської міської ради «Про запровадження електронних сервісів щодо надання інформації у сфері реєстрації місця проживання» від 28.03.2018 № 215. URL: <https://doc.city.kharkov.ua/uk/profile/document/view/id/667729> .
- 13.Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» в редакції від 23.03.2017 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 15, ст. 232. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text> .
- 14.Закон України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» в редакції від 27.03.2014 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1994, № 31, ст. 286. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-вр#Text> .
- 15.Постанова Кабінету Міністрів України від 29 липня 1994 р. N 521 «Про порядок видачі посвідчення і нагрудного знака «Ветеран праці». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/521-94-п#Text> .

Стаття надійшла до редакції 07.04.2023

Стаття рекомендована до друку 18.05.2023

K.E. LIAPIN

PhD student, Faculty of Law,

deputy Director

of the municipal enterprise "Happy City"

E-mail: staff_lsi@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1984-4711>

V. N. Karazin Kharkiv National University

Kharkiv, 61022, Svobody square,4

FEATURES OF IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC GOVERNANCE IN THE ACTIVITIES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES

ABSTRACT. *Introduction.* In the context of the development of digital technologies, traditional means of communication of subjects of power with citizens are no longer effective and are in the process of reforming. Everyday life of citizens has been transformed due to the "number" which encourages local authorities to develop e-governance and e-democracy tools.

Summary of the main results of the study. Legal frameworks of introduction of electronic management are considered in the article. The question of normative ground of introduction of instruments of electronic management and electronic democracy is exposed in activity of organs of local self-government, their advantage and defects, and also basic legislative obstacles with that fight communities during the processes of digital transformation. In addition, on the example of created by the executive branches of the Kharkiv town council, legislative soil of

інтероперабельності of programmatic foods is considered with the observance of legislation in the field of the protection of the personal data.

Conclusions. The spread and development of modern information and telecommunication technologies allow the subjects of power to reach a new level of interaction with citizens, provide them with high-quality services and quickly receive feedback, but this requires a comprehensive approach to amending the current legislation.

KEYWORDS: *electronic government, electronic interaction, local authorities, electronic services, information technology, digital transformation.*

REFERENCES

1. Official website of the Ministry of Digital Transformation of Ukraine. URL: <https://thedigital.gov.ua/ministry> (in Ukrainian).
2. Internet usage statistics. *Internet World Stat.* 2022. URL: <https://www.internetworldstats.com/stats4.htm#europe> (in Ukrainian).
3. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of September 20, 2017. № 649-p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-p#Text> (in Ukrainian).
4. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of November 8, 2017. № 797-p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-p#Text> (in Ukrainian).
5. The Law of Ukraine «On Electronic Trust Services» as amended from 01.01.2023. *Information of the Verkhovna Rada (IVR)*, 2017, No. 45, Art. 400. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (in Ukrainian).
6. The decision of the Kharkiv City Council 7 convocation «On Approval of the Program for the Development of Electronic Governance in the Activities of the Kharkiv City Council for 2018-2020 Years» From 20.12.2017 № 970/17. URL: <http://kharkiv.rocks/reestr/665409> (in Ukrainian).
7. The decision of the Kharkiv City Council 7 convocation «About making alteration to the structure of executive branches of the Kharkiv town council» From 27.11.2019 № 1823/19. URL: <https://doc.city.kharkov.ua/uk/profile/document/view/id/682906> (in Ukrainian).
8. Tishchenkova I.O. 2017. Electronic services in the activities of the public administration of Ukraine: monograph. Dnipro: Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs. URL: https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/935/1/Монографія_Тищенкова%20I.O.pdf (in Ukrainian).
9. Law of Ukraine «On Administrative Services» as of 31.03.2023 *Information of the Verkhovna Rada (IVR)*, 2013, No. 32, Art. 409. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text> (in Ukrainian).
10. Kovtun M.S., Moiseeva E.O., Markosyan V.G. Problems of providing electronic services in Ukraine. *Analytically-comparative jurisprudence.* № 3. P. 163-167. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/261825/258229> (in Ukrainian).
11. Decision of executive committee of the Kharkiv town council «About Register of territorial society of city of Kharkiv» From 05.04.2017 № 230. URL: <https://doc.city.kharkov.ua/uk/profile/document/view/id/658521> (in Ukrainian).
12. Decision of executive committee of the Kharkiv town council «About the input of electronic services in relation to a grant to information in the field of registration of residence» from 28.03.2018 № 215. URL: <https://doc.city.kharkov.ua/uk/profile/document/view/id/667729> (in Ukrainian).
13. Law of Ukraine «About freedom of movement and free choice of residence in Ukraine». *Information of the Verkhovna Rada (IVR)* 2004, № 15, Art. 232. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text> (in Ukrainian).
14. Law of Ukraine «About the protection of information in information and communication systems». *Information of the Verkhovna Rada (IVR)* 1994, № 31, Art. 286. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-вп#Text> (in Ukrainian).
15. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of July 29, 1994, N 521 «On the Procedure for Issuing Certificate and Badge «Veteran of Labor». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/521-94-п#Text> (in Ukrainian).

The article was received by the editors 07.04.2023

The article is recommended for printing 18.05.2023

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-20>

УДК 351:328.185:323.2

Т.В. ХАБАРОВА

кандидат юридичних наук, ст. викладач
кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету

E-mail: t.khabarova27@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8830-4508>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Харків, 61022, майдан Свободи, 4

РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ЗАПОБІГАННІ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Корупція – одна із основних проблем, що стоїть на перешкоді розвитку демократичної, правової, соціальної держави. Наявність в країні високого рівня корупції змушує громадян зневірюватися у справедливість закону, зазнавати обмежень в реалізації своїх прав та відчувати безпорадність у протистоянні такому правовому явищу як корупція.

Постановка проблеми. Протягом останніх 9 років в напрямку запобігання і протидії корупції зроблено досить багато рішучих дій, прийняте антикорупційне законодавство, удосконалено та запроваджено ряд антикорупційних заходів, створено спеціалізовані антикорупційні органи, проте, на превеликий жаль, в Україні відсутнє прагнення держави повноцінно залучати громадськість до здійснення антикорупційної діяльності, що робить антикорупційну діяльність не ефективною.

Актуальність. На сьогоднішній день в Україні існує велика кількість громадських організацій антикорупційного спрямування, та ефективність їх діяльності і можливості впливу на органи публічної влади є обмеженими.

Мета. Оцінити роль громадянського суспільства у запобіганні та протидії корупції, з'ясувати причини, що стоять на перешкоді участі громадськості в антикорупційній діяльності та умови за яких така участь можлива.

Методи. Для досягнення заявленої мети дослідження у статті були застосовані загальнонаукові (дедукції, індукції, синтезу, аналізу) та спеціально-наукові методи дослідження (формально-юридичний та порівняльно-правовий).

Основні результати дослідження. З метою досягнення позитивного результату від участі громадськості у запобіганні та протидії корупції, державою має бути нормативно забезпечено механізми участі громадськості в антикорупційній діяльності, а також запроваджено заходи, що заохочують громадян до такої участі та захищають їх права, як суб'єктів, що реалізують заходи запобігання корупції.

Висновки. Участь громадськості у формуванні та реалізації антикорупційної політики, реалізації заходів запобігання корупції має визнаватися однією з пріоритетних засад.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *корупція, антикорупційна діяльність, запобігання корупції, громадський контроль.*

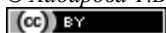
Як цитувати: Хабарова Т.В., Роль громадянського суспільства у запобіганні та протидії корупції *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2023. Вип. 35. С. 178-184. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-20>

In cites: Khabarova T. V. (2023). The role of civil society in preventing and combating corruption. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P.178-184. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-20> (in Ukrainian).

Вступ. Незважаючи на стурбованість громадян проблемою корупції в державі, можливість активно брати участь цими суб'єктами в антикорупційній діяльності залишається обмеженою, а прагнення держави до встановлення партнерських відносин з суспільством виглядає доволі декларативним.

Стан наукового дослідження теми. Науковцями приділено значну увагу проблемі корупції в Україні. На нашу думку, вагомий внесок у дослідження обраної тематики здійснили М. Бездольний, І. Дьомін, А. Гайдук, Д. Заброта, О. Клок, С. Рогульський, Р. Тучак, О. Ярмак.

© Хабарова Т.В., 2023

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.

Зокрема, їх дисертаційні дослідження можна вважати ґрунтовними, в роботах згаданих науковців приділено значну увагу змісту корупції, правовій характеристиці корупційних правопорушень, антикорупційній діяльності суб'єктів владних повноважень, загальній характеристиці заходів адміністративного попередження тощо, але варто констатувати, що значенню громадськості в процесі запобігання корупції уваги приділено небагато. Вирішуючи питання, поставлене у нашому дослідженні, будемо спиратися на загальнотеоретичні здобутки щодо визначення ролі громадськості у здійсненні антикорупційної діяльності, що відображені у наукових працях І. Корулі, О. Мисишина, М. Мельника, О. Боднарчука, В. Гвоздецького, О. Бусол, О. Костенко, Р. Миронюка, А. Юрченко та ін.

Актуальність. Актуальність питання участі громадськості в запобіганні корупції зумовлюється тим, що корупція не дивлячись на жодні спроби протидіяти їй залишається досить поширеним явищем. Високий рівень корупції в Україні підтверджується показниками всесвітнього рейтингу Corruption Perceptions Index, сформованому антикорупційною організацією Transparency International, відповідно до яких у 2022 році Україна посіла 116 місце з 180 країн світу. У зв'язку з чим, забезпечення ефективних заходів запобігання корупції із залученням громадськості – має визнаватися одним з принципових завдань, що постає перед державою в рамках здійснення антикорупційної політики.

Основні результати дослідження.

Корупція – явище, що зумовлене особливістю людської природи й недосконалістю інститутів публічної влади, у зв'язку з чим, історія людства визначається як хроніка перманентної боротьби з корупцією. Корупція спотворює взаємовідносини та деморалізує суспільство. На певному етапі розвитку України, громадяни почали толерувати корупцію. Дуже часто корупція сприймається як явище, яке неможливо припинити, якого неможливо позбутися. Проте, подібний світогляд є нищівним для будь-яких демократичних реформ та переможним для тих, хто не бажає бачити Україну цивілізованою, розвинутою, а головне – мирною.

Важливо відзначити, що починаючи з 2014 року в державі відбулися безпрецедентні зміни, спрямовані на зниження рівня корупції в державі. За цей час в країні відчутно

оновлено антикорупційне законодавство, сформована сучасна антикорупційна інфраструктура, зокрема, створено Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК), Національне антикорупційне бюро України (далі – НАБУ), Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру (далі – САП), Вищий антикорупційний суд (далі – ВАКС), запроваджені нові механізми запобігання корупції, в їх числі, забезпечення прозорих державних закупівель, оприлюднення декларацій суб'єктів декларування, відкриття державних реєстрів й інших публічних даних. Проте, незважаючи на суттєві зрушення, результати залишаються неоднозначними. Корупція залишається глибоко вкоріненою в повсякденне життя, що в свою чергу, вимагає набагато більше, аніж нове антикорупційне законодавство та наявність спеціалізованих антикорупційних органів.

З огляду на існуючу у світі практику запобігання корупції, протидіяти їй можна різними методами та способами, зокрема, репресивними, такими як виявлення, розслідування й розкриття корупційних правопорушень та притягнення винних осіб до юридичної відповідальності), або превентивними, що полягають у забезпеченні підвищення прозорості, підзвітності й доброчесності в державних структурах, забезпеченні правового захисту громадян та сприянні їх правовій обізнаності, застосуванні етичних стандартів в діяльності органів публічної влади, проведенні просвітницької роботи з населенням, вихованні молоді в дусі поваги до права та не сприйняття корупції. Тож, як свідчить міжнародний досвід, найважливішою передумовою зниження рівня корупції є активна позиція громадян, зацікавлених у подоланні корупції.

Майже всі науковці, які розглядали питання запобігання корупції в Україні, одногослоно заявляють, що така протидія неможлива без участі громадськості. Не може влада самостійно протидіяти корупції, адже найбільший відсоток корупційних діянь вчиняється саме в сфері діяльності органів публічної влади.

Так, наприклад, розглядаючи питання напрямів запобігання корупції в Україні І. Коруля зазначає, що в багатьох країнах світу вже сформовано ефективний механізм запобігання корупційним проявам. Антикорупційна діяльність цих держав характеризується певними особливостями,

проте спільним для всіх є реальне бажання, прагнення організації ефективної протидії корупції; створення дієвого антикорупційного законодавства; а головне, - залучення громадських організацій до реалізації заходів запобігання та протидії корупції. М. Мельник відзначає, що ефективна діяльність, спрямована на протидію корупції видається неможливою без участі громадськості. Участь громадян, з однієї сторони, є тією рушійною силою, що здатна розірвати коло системної корупції, з іншої сторони, без підтримки суспільства, взаємодії з інститутами громадянського суспільства, антикорупційна діяльність органів публічної влади є малоефективною. Науковцем доречно відзначено, що серед основних передумов корупції є відсутність дієвої системи соціального контролю за діяльністю органів публічної влади, їх посадових та службових осіб, політичних і громадських діячів, що робить таку діяльність непрозорою; слабкість основних інститутів громадянського суспільства. В. Ординський відзначає, що одна з основних проблем запобігання та протидії корупції полягає в тому, що участь в реалізації антикорупційної діяльності лише державних інституцій або спеціальних правоохоронних органів не гарантує позитивного результату [9, с. 75]. В. Нестерович також зауважує, що участь громадянського суспільства у реалізації державної антикорупційної політики відіграє вагомий роль. На думку науковця, через стійкі та ефективні форми взаємодії громадськості та органів публічної влади забезпечується співпричетність і співвідповідальність за зміни у політичному, економічному та соціальному житті держави. Тож, безумовною є потреба існування інституційних та правових механізмів участі громадськості в формуванні і реалізації державної антикорупційної політики. А. Микитчик відзначає, що знизити рівень корупції можна виключно за умови залучення інститутів громадянського суспільства, адже саме суспільство найбільш зацікавлене в такому результаті. Крім того, залучаючи громадськість до повноцінного партнерства у вирішенні проблеми такого масштабу, держава отримує можливість підвищити рівень довіри громадян, а відтак, і шанс на досягнення поставленого ефективного результату антикорупційної діяльності. Подібної думки дотримуються й О. Бусол та О. Костенко, науковці наголошують на тому, що громадяни повинні активніше долучатися до формування антикорупційної державної

політики. Зокрема, й громадські організації мають застосовувати такі механізми запобігання та протидії корупції, як консультації з громадськістю, участь в робочих групах, круглих столах з представниками органів публічної влади, міжнародними громадськими організаціями, проводити громадські експертизи, моніторинги, громадські слухання з питань запобігання та протидії корупції, та найголовніше – контролювати виконання органами публічної влади Національної антикорупційної стратегії, а також вносити пропозиції щодо її корегування й доповнення.

Тож, думка про те, що громадянському суспільству належить найважливіша роль у процесі демократизації держави, та зокрема, в процесі запобігання корупції є небезпідставною. Сучасне суспільство не може в цілому жити й ефективно розвиватися в суворих рамках централізованого управління, ієрархічна модель управління повинна доповнюватися структурами громадянського суспільства.

Зауважимо, що національним законодавством передбачена можливість громадян брати участь у здійсненні антикорупційної діяльності. Так, громадяни мають право брати участь у проведенні моніторингу публічних закупівель, громадської антикорупційної експертизи, здійснювати викривальну роботу, проводити журналістські розслідування, брати участь в заходах, що мають на меті визначення проблемних питань діяльності органів публічної влади, а також здійснювати громадський контроль за діяльністю органів публічної влади.

Одним з механізмів залучення громадськості до реалізації заходів запобігання корупції також є створення громадських рад при державних органах. Зокрема, частиною 2 статті 14 Закону України «Про запобігання корупції» громадський контроль за діяльністю Національного агентства з питань запобігання корупції покладається на Громадську раду при Національному агентстві. Безпосередньо пунктом 5 Положення про Громадську раду при Національному агентстві з питань запобігання корупції, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 листопада 2019 р. № 952, передбачено, що Громадська рада при НАЗК провадить моніторинг ефективності реалізації повноважень НАЗК; заслуховує інформацію про діяльність, виконання завдань та планів

НАЗК, здійснює аналіз ситуації щодо забезпечення незалежності НАЗК; розглядає щорічний звіт НАЗК й затверджує висновок щодо нього; бере участь в розробці антикорупційної стратегії та державної програми з її виконання; розглядає проект національної доповіді щодо реалізації засад антикорупційної політики й затверджує висновок щодо нього; бере участь в розробці проектів нормативно-правових актів НАЗК і готує висновки щодо них; здійснює інші повноваження, передбачені Положенням. Також, частиною 1 статті 31 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», передбачається можливість створення Ради громадського контролю при НАБУ. Відповідно до п. 5 Положення про Раду громадського контролю при Національному антикорупційному бюро, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 лютого 2022 р. № 132, рада: заслуховує інформацію про діяльність, виконання завдань та планів НАБУ; розглядає звіти НАБУ та затверджує свій висновок щодо них; проводить громадський моніторинг врахування НАБУ пропозицій та зауважень громадськості щодо його діяльності, забезпечення ним прозорості й відкритості своєї діяльності, дотримання прав та свобод людини і громадянина, принципу гендерної рівності, доступу до публічної інформації, що перебуває в його володінні, а також дотримання нормативно-правових актів, спрямованих на запобігання і протидію корупції; організовує публічні заходи з метою обговорення актуальних питань діяльності НАБУ; визначає представників до складу конкурсних комісій, що проводять конкурс на зайняття вакантних посад гласних штатних працівників у НАБУ; сприяє громадському обговоренню проектів нормативно-правових актів з питань діяльності НАБУ; обговорює із залученням експертів (спеціалістів) питання забезпечення відкритості та прозорості діяльності НАБУ, запобігання спробам дискредитації НАБУ та його працівників, розробляє рекомендації із наведених питань; готує та оприлюднює щорічний звіт про свою діяльність.

З цього можемо зробити висновок, що дійсно за умови дотримання норм антикорупційного законодавства, участь громадськості в здійсненні антикорупційної діяльності може мати позитивний результат. Але на практиці існує багато гальмівних факторів, починаючи з відсутності практики

взаємодії з органами публічної влади та культури заявляти про протиправні діяння інших осіб та продовжуючи обмеженнями в доступі до публічної інформації з боку органів публічної влади; відсутністю нормативно-визначеного механізму реагування органів публічної влади на повідомлення громадських об'єднань щодо виявлених фактів корупційних діянь та прагненням органів публічної влади встановити контроль над громадськими об'єднаннями.

Тож, з метою зниження рівня корупції, держава має бути зацікавлена у такій співпраці та пам'ятати, що важливими організаційно-правовими передумовами ефективної участі громадян у формуванні й реалізації державної антикорупційної політики є безпосередньо:

- забезпечення прозорості діяльності органів публічної влади, постійного, вчасного інформування громадян про управлінські рішення, надання вичерпних пояснень щодо майбутніх намірів, забезпечення права громадян на доступ до публічної інформації;

- інформування громадськості спеціально уповноваженими суб'єктами у сфері запобігання корупції про виявлені факти вчинення корупційних діянь;

- вдосконалення чинного антикорупційного законодавства, яке забезпечить дієві механізми участі громадян у формуванні й реалізації державної антикорупційної політики;

- створення умов для проведення громадськістю антикорупційної експертизи з метою виявлення в положеннях нормативно-правових актах чи їх проектах корупційних ризиків;

- створення умов для існування стійких форм конструктивного діалогу між владою та громадськістю з питань формування й реалізації державної антикорупційної політики на засадах партнерства та взаємодії;

- проведення заходів, спрямованих на інформування громадськості з питань запобігання та протидії корупції, що сприяють формуванню в свідомості громадян стійкого неприйняття корупції, а також реалізація заходів, що заохочують пошук, одержання, опублікування й поширення інформації про корупцію в межах закону тощо. Впевнені, що забезпечення запропонованих засад участі громадськості у здійсненні антикорупційної діяльності здатне вирішити велику кількість проблем, що існують в державі, зокрема:

- зміцнити довіру населення до органів публічної влади, що безперечно

впливатиме на зміст та результат провадження антикорупційної діяльності;

➤ створити реальні умови для втілення прагнень громадськості фактично брати участь у реалізації антикорупційних заходів;

➤ забезпечити формування дійсно партнерських взаємовідносин між органами публічної влади та громадянами, що як результат залучення інтелектуального й інформаційного потенціалу суспільства впливатиме на прийняття більш ефективних та раціональних управлінських рішень в сфері запобігання корупції;

➤ покращити реалізацію антикорупційної політики завдяки активній участі громадськості, адже наявність в цьому

процесі суб'єкта не наділеного владними повноваженнями здатне створювати додаткові обмеження вчинення корупційних діянь.

Висновки. Корупції звісно можна запобігати, застосовуючи різні правові заходи, але ж жоден з них не буде успішним, якщо в процесі реалізації цих заходів буде відсутня підтримка громадськості.

На нашу думку, участь громадськості у формуванні та реалізації антикорупційної політики, реалізації заходів запобігання корупції має визнаватися однією з пріоритетних засад. Принцип взаємодії, співпраці органів публічної влади з громадськістю має бути покладено в роботу кожного владного суб'єкта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боднарчук О.Г. Громадський контроль як механізм протидії корупції: проблеми його реалізації в пенітенціарній системі України // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2013. № 1(7) // URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Choasp_2013_1_6.
2. Бусол О.Ю., Костенко О.М. Концепція протидії корупційній злочинності в Україні потребує нових підходів: основні тези // Публічне право. 2016. № 2. С. 143-151.
3. Гвоздецький В. Д. Витоки та розвиток корупції в Україні // Наука і правоохорона. 2011. № 1. С. 45-53.
4. Глинчак Т.Д., Чепульченко Т.О. Механізм громадського контролю та участі в діяльності антикорупційних структур // Право і суспільство. 2018. № 2 (Ч.3). С. 9-14.
5. Громадянське суспільство vs. корупція в Україні. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА. 2019. 240 с.
6. Загороднюк К.С., Шалабай А.В. До питання про можливості громадського контролю як фактора запобігання і протидії корупції // Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції Збірник тез доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції м. Харків, 31 березня 2017 року. с. 82-83
7. Коруля І. В. Досвід попередження та присічення корупції у зарубіжних країнах // Наше право. 2009. № 1(2). С. 26-30.
8. Нестерович В.Ф. Роль громадськості у формуванні та реалізації державної антикорупційної політики в Україні // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2016. Вип. 3. С. 5-13.
9. Ординський В.Л. Роль громадянського суспільства та ЗМІ у боротьбі з корупцією // Європейські перспективи. 2020. № 3. С. 75-80.
10. Положення про Громадську раду при Національному агентстві з питань запобігання корупції, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 листопада 2019 р. № 952 // URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952-2019-%D0%BF#n78>
11. Положення про Раду громадського контролю при Національному антикорупційному бюро, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 лютого 2022 р. № 132 // URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-2022-%D0%BF#Text>
12. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
13. Мельник М. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): монографія. Київ, Юридична думка. 2004. 400 с.
14. Микитчик А.В. Основні напрямки запобігання корупції в Україні // Вісник Академії адвокатури України. 2016. Т. 13. № 1. С. 91-92.
15. Миронюк Р.В. Громадський контроль за діяльністю поліції: монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 134 с.
16. Мисишин О. Запобігання політичній корупції в умовах повоєнної відбудови України // Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління. 2022. Випуск 3 (63). С. 70-77.
- Юрченко А.В. Рада громадського контролю національного антикорупційного бюро України як форма участі громадськості в боротьбі з корупцією в Україні // Регіональні студії. 2019. № 19. С. 64-69.

Стаття надійшла до редакції 01.04.2023

Стаття рекомендована до друку 02.05.2023

T.V. KHABAROVA
PhD (Law), Senior Lecturer
of the Department state and legal disciplines
Faculty of Law

E-mail: e-mail: t.khabarova27@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8830-4508>

V.N. Karazin Kharkov National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

THE ROLE OF CIVIL SOCIETY IN PREVENTING AND COMBATING CORRUPTION

ANNOTATION. *Introduction.* Corruption is one of the main problems that hinders the development of a democratic, legal and social state. A high level of corruption in the country makes citizens lose faith in the fairness of the law, experience restrictions on the exercise of their rights and feel helpless in confronting such a legal phenomenon as corruption.

Statement of the problem. Over the past 9 years, a lot of decisive actions have been taken to prevent and combat corruption, anti-corruption legislation has been adopted, a number of anti-corruption measures have been improved and implemented, and specialized anti-corruption bodies have been established, but, unfortunately, Ukraine lacks the desire of the state to fully involve the public in anti-corruption activities.

Relevance. Today, there are a large number of anti-corruption NGOs in Ukraine, but the effectiveness of their activities and the ability to influence public authorities are limited.

Objective. To assess the role of civil society in preventing and combating corruption, to find out the reasons that hinder public participation in anti-corruption activities and the conditions under which such participation is possible.

Methods. To achieve the stated research objective, the article uses general scientific (deduction, induction, synthesis, analysis) and special scientific research methods (formal legal and comparative legal).

The main results of the study. In order to achieve positive results from public participation in preventing and combating corruption, the state should provide regulatory mechanisms for public participation in anti-corruption activities, as well as introduce measures that encourage citizens to participate and protect their rights as entities implementing corruption prevention measures.

Conclusions. Public participation in the formulation and implementation of anti-corruption policy and corruption prevention measures should be recognized as a priority.

KEY WORDS: *corruption, anti-corruption activities, prevention of corruption, public control.*

REFERENCES

1. Bodnarchuk O.G. Public control as a mechanism of combating corruption: problems of its implementation in the penitentiary system of Ukraine // Journal of the National University of Ostroh Academy. Series "Law". 2013. No. 1(7) // URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Choasp_2013_1_6 . (in Ukrainian)
2. Busol O.Y., Kostenko O.M. The concept of combating corruption crime in Ukraine requires new approaches: main theses // Public Law. 2016. No. 2. P. 143-151. (in Ukrainian)
3. Hvozdet'skyi V.D. Origins and development of corruption in Ukraine // Science and Law Enforcement. 2011. No. 1. P. 45-53. (in Ukrainian)
4. Hlynchak T.D., Chepulchenko T.O. Mechanism of public control and participation in the activities of anti-corruption structures. *Law and Society*. 2018. No. 2 (Ch.3). P. 9-14. (in Ukrainian)
5. Civil society vs. corruption in Ukraine. Kyiv: DUKH I LITERA. 2019. 240 p. (in Ukrainian)
6. Zahorodniuk K.S., Shalabai A.V. On the issue of the possibility of public control as a factor in preventing and combating corruption // Criminal Law and Criminological Principles of Combating Corruption Collection of abstracts of the V International Scientific and Practical Conference. Kharkiv, March 31. 2017. P. 81-83. (in Ukrainian)
7. Korulia I. V. Experience of preventing and suppressing corruption in foreign countries. *Our Law*. 2009. No. 1(2). P. 26-30. (in Ukrainian)
8. Nesterovych V.F. The role of the public in the formation and implementation of the state anti-corruption policy in Ukraine // Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko. 2016. Issue 3. P. 5-13. (in Ukrainian)
9. The role of civil society and the media in the fight against corruption. *European Perspectives*. 2020. No. 3. P. 75-80. (in Ukrainian)
10. Regulations on the Public Council of the National Agency for the Prevention of Corruption, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of November 20. 2019. No. 952 // URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952-2019-%D0%BF#n78> . (in Ukrainian)

11. Regulation on the Public Control Council at the National Anti-Corruption Bureau, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of February 16. 2022. No. 132 // URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-2022-%D0%BF#Text> . (in Ukrainian)
12. On Prevention of Corruption: Law of Ukraine of 14.10.2014 No. 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> . (in Ukrainian)
13. Melnyk M. Corruption - corrosion of power (social essence, trends and consequences, countermeasures): monography Kyiv, Yurydychna Dumka. 2004. 400 p. (in Ukrainian)
14. Mykytchyk A. The main directions of corruption prevention in Ukraine. *Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*. 2016. T. 13. No. 1. P. 91-92. (in Ukrainian)
15. Myroniuk R.V. Public control over the activities of the police: a monograph. Dnipro: Dnipro State University of Internal Affairs, 2020. 134 p. (in Ukrainian)
16. Prevention of political corruption in the conditions of post-war reconstruction of Ukraine. *Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Political Science and Public Administration*. 2022. Issue 3 (63). P. 70-77. (in Ukrainian)
17. Yurchenko A.V. Public Control Council of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine as a form of public participation in the fight against corruption in Ukraine. *Regional Studies*. 2019. No. 19. P. 64-69. (in Ukrainian)

The article was received by the editors 01.04.2023

The article is recommended for printing 02.05.2023

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО
CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-21>

УДК 243.8

Є.І. ГРИГОРЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
консультант Комітету Верховної Ради України
з питань національної безпеки, оборони та розвідки
E-mail: griorenkozakon@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5305-1712>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Харків, 61022, майдан Свободи, 4

О. С. ПЕРЕДЕРІЙ

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
E-mail: perederii@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4898-876X>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Харків, 61022, майдан Свободи, 4

М. Г. ЧАЛИЙ

викладач кафедри військового права
E-mail: rabinovich06111980@ukr.net ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2182-3455>
Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Харків, 61057, вул. Пушкінська, 77

**СУТНІСТЬ ТА ОЗНАКИ НЕ ПЕРЕДБАЧЕНИХ ЗАКОНОМ ВОЄНІЗОВАНИХ
ТА ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ В АСПЕКТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ЇХ СТВОРЕННЯ (СТАТТЯ 260 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ)**

АНОТАЦІЯ. У статті аналізуються сутність та ознаки не передбачених законом воєнізованих та збройних формувань в аспекті кримінальної відповідальності за їх створення, що передбачена статтею 260 КК України. Звертається увага на те, що у примітках до статті та у самій статті 260 КК України не розкриваються всі необхідні якісні ознаки не передбачених законом воєнізованих та збройних формувань. Так, зокрема, примітка 1 взагалі не вказує на ознаки незаконних воєнізованих формувань. Всі наведені ознаки властиві і передбаченим законом воєнізованим формуванням. Що стосується примітки 2, де зазначається про збройні формування, то серед ознак, які вказують на їх незаконний характер є лише одна, а саме незаконна наявність на озброєнні придатної для використання вогнепальної, вибухової чи іншої зброї.

Авторами висловлюється позиція, відповідно до якої для надання змістовної характеристики не передбачених законом воєнізованих та збройних формувань необхідно відштовхуватися від ознак передбачених законом військових та воєнізованих формувань, що існують у доктрині військового права. Виходячи з цього до сутнісних ознак не передбачених законом воєнізованих та збройних формувань віднесено такі: 1) не передбачені, не врегульовані законом або прямо заборонені ним; 2) не входять до механізму Української держави; 3) мають свою відносно стійку внутрішню структуру військового типу з розподілом обов'язків, а також з наявністю тих структур (осіб), що здійснюють управління ними; 4) не можуть комплектуватися чинними військовослужбовцями; 5) постійно повинна здійснюватися бойова та мобілізаційна готовність, а також боєздатності; 6) має особливий (воєнізований) характер відносин (військово-службових) та методів діяльності; 7) цілі та завдання формулюються особами, що їх створюють та здійснюють керівництво ними; 8) на них не покладаються на офіційному рівні завдання щодо оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів; 9) вони можуть бути придатними до фактичного ведення воєнних (бойових) дій; 10) воєнізовані формування не можуть мати на озброєні зброю, а для збройних формувань така ознака є обов'язковою; 11) організуються та функціонують на засадах єдиноначальності; 12) має місце система підпорядкування; 13) забезпечується дисципліна, яка має велику кількість спільних ознак з військовою дисципліною; 14) здійснюється проведення військової або стройової чи фізичної підготовки.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: не передбачені законом воєнізовані формування, не передбачені законом збройні формування, військові формування, створення не передбачених законом воєнізованих та збройних формувань.

Як цитувати: Григоренко Є.І., Передерій О.С., Чалий М.Г. Сутність та ознаки не передбачених законом воєнізованих та збройних формувань в аспекті кримінальної відповідальності за їх створення (стаття 260 кримінального кодексу України). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2023. Вип. 35. С. 185-192. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-21>

In cites: Hrygorenko E.I. Perederii O.S., Chaliy M.G. (2023). The essence and characteristics of paramilitary and armed formations not provided for by law in terms of criminal liability for their creation (Article 260 of the Criminal Code of Ukraine). *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 185-192. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-21> (in Ukrainian).

Постановка проблеми. Для надання змістовної характеристики такому протиправному діянню як створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань доцільно визначити його сутнісні ознаки, які властиві саме незаконним воєнізованим та збройним формуванням. Наукове обґрунтування зазначеної проблематики можливе за умови виконання науково-практичного завдання у вигляді співставлення сутнісних ознак, які властиві легальним, тобто передбаченим законом військовим формуванням з ознаками, які характеризують не передбачені законом воєнізовані та збройні формування.

Також варто звернути увагу на те, що у примітках до статті та у статті 260 Кримінального кодексу України (далі – КК України) не розкриваються всі ознаки не передбачених законом воєнізованих та збройних формувань. Так, зокрема, примітка 1 взагалі не вказує на ознаки незаконних воєнізованих формувань. Всі наведені ознаки властиві і передбаченим законом воєнізованим формуванням. Що стосується примітки 2, де вказується на збройні формування, то серед ознак, які вказують на їх незаконний характер є лише одна, а саме незаконна наявність на озброєнні придатної для використання вогнепальної, вибухової чи іншої зброї.

Стан наукового дослідження теми. Питання, які аналізуються в обраній для статті тематиці на сьогодні певним чином досліджено вітчизняною юридичною наукою. Разом із тим, окремі аспекти наукової характеристики такого суспільно-небезпечного діяння як створення непередбачених законом воєнізованих та збройних формувань потребують свого подальшого аналізу та розробки. З необхідності оптимізації слідчої і судової практики застосування КК України, а також інноваційної модернізації вітчизняної правової системи, очевидно є доцільність поглибленої розробки зазначеної тематики і систематизації відповідного науково-практичного матеріалу.

Мета дослідження. Метою дослідження є висвітлення сутності та ознак не передбачених законом воєнізованих та збройних формувань в аспекті кримінальної відповідальності.

Основні результати дослідження. Вважаємо, що при характеристиці не передбачених законом воєнізованих та збройних формувань слід відштовхуватися від ознак збройних та воєнізованих формувань, що існують у доктрині військового права. Зокрема, до таких ознак відносять те, що військові формування: 1) створюються відповідно до законодавства України; 2) займають чітке місце у системі механізму Української держави; 3) мають постійно сформовану внутрішню структуру, яка представлена сукупністю військових з'єднань і частин, а також органів управління ними; 4) переважно комплектуються військовослужбовцями; 5) забезпечують постійну бойову та мобілізаційну готовність, а також боєздатність; 6) формують воєнізований характер правовідносин; 7) на них Конституцією та законами України покладається чіткий перелік цілей та завдань оборонного та безпекового характеру; 8) можуть здійснювати ведення воєнних (бойових) дій; 9) легально мають на озброєнні спеціальні засоби, зброю та військову, бойову техніку, які у відповідності до закону можуть застосовувати; 11) принципом організації та функціонування військових формувань є принцип єдиноначальності; 12) жорстка система підпорядкованості; 13) неухильне забезпечення військової дисципліни; 14) проведення військової, стройової чи фізичної підготовки.

Отже, виходячи з цього до сутнісних ознак не передбачених законом воєнізованих та збройних формувань необхідно віднести такі.

1. Незаконні воєнізовані та збройні формування не передбачені законом, не врегульовані законом або прямо заборонені ним. При цьому не стоїть питання про обов'язковість їх прямої заборони, оскільки,

по-перше, передбачити всі можливі варіанти незаконних воєнізованих та збройних формувань та прямо заборонити їх не можливо. По-друге, варто брати до уваги те, що на військові та воєнізовані формування поширюється спеціально-дозвільний принцип, відповідно до якого лише те, що передбачено законом, то дозволено, або іншими словами заборонено все, окрім прямо дозволеного. Безпосередньо його викладено у частині 2 статті 19 Конституції України.

Вищевказаною ознакою вони передусім відрізняються від передбачених законом військових формувань та воєнізованих формувань та таку ознаку слід розглядати як первинну та визначальну. У кримінально-правовій доктрині на це звертається першочергова увага. Так, В. П. Тихий зауважує, що незаконними є воєнізовані формування, створення яких заборонено Конституцією України, а також воєнізовані та збройні формування, не передбачені іншими законами України. Незаконними є й ті воєнізовані або збройні формування, які всупереч Конституції України та законам України створюються за рішеннями органів влади або органів місцевого самоврядування.

У свою чергу, А. А. Вознюк цю обов'язкову кримінально-правову ознаку пропонує розглядати у двох аспектах: 1) як відсутність закону, що передбачає їх створення; 2) як неналежність цих об'єднань до жодного з легальних воєнізованих або збройних формувань, створення яких передбачене законом. При цьому ми виходимо з того, що з огляду на те, що чинне законодавство не оперує таким явищем як "збройні формування, створення яких передбачене законом", то під ними ми розуміємо військові формування, передбачені законом. А. О. Конончук указує на те, що незаконними є ті воєнізовані або збройні формування, створення та участь у яких не передбачена ні Конституцією, ні будь-яким іншим законом України, а отже, вони не належать до жодного із законних воєнізованих або збройних формувань (їх створення та діяльність може не мати жодної нормативно-правової основи або ж вони можуть бути створені на підставі підзаконних нормативно-правових актів, наприклад, актів органів місцевого самоврядування).

2. Інституційно не передбачені законом воєнізовані та збройні формування не входять та не можуть входити до механізму Української держави (ні до структури

державного апарату, ні до структури допоміжного апарату). Безперечно, за наявності відповідних умов існує можливість їхньої легалізації через включення на підставі закону до структури військових формувань. Така практика вже мала місце.

3. Не передбачені законом воєнізовані та збройні формування мають свою відносно стійку внутрішню структуру військового типу з розподілом обов'язків, а також з наявністю тих структур (осіб), що здійснюють управління ними. Про структуру та управління не передбаченими законом воєнізованими та збройними формуваннями вказано у примітці до статті 260 КК України та у частині 3 цієї ж статті. У кримінально-правовій доктрині, виходячи з тлумачення положень КК України та враховуючи судову практику вважається, що найоптимальнішим кількісним складом учасників незаконних воєнізованих або збройних формувань слід вважати три та більше осіб.

4. Не передбачені законом воєнізовані та збройні формування не комплектуються особами, що мають статут військовослужбовців та проходять військову службу відповідно до закону (частина 2 статті 65 Конституції України). Проте особи, що входять до складу таких структур мають багато спільних рис з військовослужбовцями. Можуть носити формений одяг та взуття, як правило, мають відповідний стан здоров'я, займаються фізичною, бойовою, психологічною підготовкою тощо. До того ж, поширеною є практика входження до не передбачених законом воєнізованих та збройних формувань колишніх військовослужбовців, особливо тих, що мають бойовий чи оперативний досвід.

5. Організація та функціонування не передбачених воєнізованих та збройних формувань переважно здійснюється на підставі обов'язкового забезпечення постійної бойової та мобілізаційної готовності, а також боєздатності. За цією ознакою незаконні воєнізовані формування навіть можуть співпадати з військовими формуваннями, що передбачені законом. Проте мета боєвої та мобілізаційної готовності, як правило, відрізняється та має інше спрямування.

6. Має місце особливий (воєнізований) характер відносин (накшталт військово-службових) та методів діяльності у межах не передбачених законом воєнізованих та збройних формувань. У цьому випадку можна говорити лише про відносини, але не про

правовідносини, оскільки вони не врегульовані правом, а натомість забороняються ним. В. О. Навроцький констатує воєнізований характер завдань і методів, які ставить перед собою така організація, а також засобів, які вона використовує.

7. На не передбачені законом воєнізовані та збройні формування особами, що їх створюють покладається чіткий перелік цілей та завдань. Що стосується завдань, які реалізуються не передбаченими законом воєнізованими або збройними формуваннями, то вони безперечно не встановлюються у законах (або не покладаються законами на них), а натомість визначаються переважно тими суб'єктами, які здійснюють керівництво ними. При цьому перелік таких завдань може бути доволі широким, але таким, що зумовлений природою та можливостями таких незаконних структур. Так, В. П. Тихий вважає, що вказані формування створюються переважно для виконання завдань, властивих військовим формуванням та правоохоронним органам (забезпечення безпеки об'єктів або осіб – захист, оборона, охорона, здійснення інших примусових заходів тощо). Так само і мета їх створення, на його думку, може бути різною.

Більш розгорнуту характеристику цілям та завданням не передбачених законом воєнізованих формувань дає В. А. Робак. Так, науковцем зазначається, що такі структури може бути створено для силового впливу на органи влади або місцевого самоврядування; опору працівникам правоохоронних органів; забезпечення охорони (будь-кого або будь-чого) і вчинення будь-яких інших дій. Доволі слушна позиція, яку зайняв А. А. Вознюк. Зокрема, він указує на те, що в умовах загрози суверенітету, незалежності, територіальній цілісності України активно створюються та функціонують воєнізовані та збройні формування. Одні з них спеціалізуються на різноманітних протиправних діяннях, спрямованих на насильницьку чи іншу протиправну зміну або повалення конституційного ладу, захоплення державної влади, зміну меж території або державного кордону України, порушення громадської безпеки, залякування населення, провокування воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення тощо. Натомість метою існування інших об'єднань є захист інтересів Української держави, її суверенітету, територіальної цілісності, незалежності, прав і свобод громадян від цих злочинів. Отже, діяльність

одних формувань спрямована на вчинення кримінальних правопорушень (злочинів), а інших – на запобігання їм.

Свою чергою, А. О. Конончук особливо звертає увагу на те, що мета не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування може бути як позитивною, так і негативною (або злочинною чи суспільно корисною). Таке твердження логічно впливає не лише з аналізу позицій дослідників, а й з буквального тлумачення диспозиції статті 260 КК України, у якій вона не конкретизована. Хоча можна висловити припущення про те, що її слід тлумачити обмежено – виключно як кримінального правопорушення (злочинну). Тому й не дивно, що наявна і протилежна позиція із цього приводу. Такою вона, на його думку, здебільшого є у судовій практиці. Адже, суди визнають не передбаченими законом воєнізованими або збройними формуваннями злочинні об'єднання, що мають на меті вчинення кримінальних правопорушень (злочинів), зокрема: заволодіння окремими територіями та їх утримання, силову підтримку окремих владних структур, депортацію населення із регіону знаходження цього збройного формування, ураження та знищення живої сили супротивника, а також його матеріальних коштів із використанням вогнепальної зброї, вибухових речовин тощо.

8. З огляду на те, що такі формування не передбачено законом, то на них не покладаються на офіційному рівні завдання щодо вжиття заходів з питань оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності за умови: а) наявної збройної агресії, б) наявного збройного конфлікту, в) реальної загрози нападу. Проте вони це можуть робити за своєю ініціативою, але у зв'язку з усіченим характером складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 260 КК України це не виступає обставиною, що виключає кримінальну протиправність діяння. У правовій доктрині зверталася увага на те, що кримінально-правова оцінка позитивної мети не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування має бути диференційованою та пропонується у разі створення таких злочинних об'єднань з метою захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності й недоторканності України за певних умов визнавати обставиною, що

виключає злочинність діяння, – спеціальним видом необхідної оборони. 15 березня 2022 року Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану» КК України було доповнено статтею 43-1, яка стосується цього питання.

9. Не передбачені законом воєнізовані та збройні формування за своєю природою можуть бути придатними до фактичного ведення воєнних (бойових) дій. З огляду на те, що не передбачені законом збройні формування являють собою воєнізовані групи, які незаконно мають на озброєнні придатну для використання вогнепальну, вибухову чи іншу зброю, то відповідно вони є самодостатніми в аспекті ведення бойових дій. Що стосується не передбачених воєнізованих формувань, які мають організаційну структуру військового типу, та не мають на озброєнні зброї, то вони можуть виконувати допоміжні функції у бойових діях. Це зумовлено тим, що абзац 24 статті 1 Закону України «Про оборону України» передбачає те, що умовою ведення бойових дій є застосування будь-яких видів зброї (озброєння). Такий підхід є абсолютно логічним та таким, що може бути адаптовано і до умов незаконних воєнізованих та збройних формувань.

10. Щодо наявності зброї у не передбачених воєнізованих та збройних формуваннях, то слід враховувати таке. Так, до ознак воєнізованих формувань необхідно віднести те, що вони не можуть незаконно мати на озброєнні придатну для використання вогнепальну, вибухову чи іншу зброю. Наявність зброї робить воєнізоване формування вже формуванням збройним. Такий висновок можна зробити, виходячи зі системного тлумачення Примітки 1 та 2 до статті 260 КК України, а також приписів частини 1 та 2 статті 260 КК України.

У свою чергу, специфічною рисою збройних формувань як воєнізованих груп є незаконна наявність у них на озброєнні придатної для використання вогнепальної, вибухової чи іншої зброї. З огляду на те, що створення збройних формувань за ступенем суспільної небезпеки є більшим ніж створення воєнізованих формувань, то збройні формування відрізняються від воєнізованих у першу чергу тим, що вони не законно мають на озброєнні придатну для використання

вогнепальну, вибухову чи іншу зброю.

На підтвердження цьому варто навести найменування таких формувань, що використовує законодавець. Так, етимологічно воєнізовані формування є тими формуваннями, що мають військову чи близьку до них структуру. У свою чергу, збройні формування є тими формуваннями, що є озброєними, тобто такими, що мають зброю.

В аспекті розуміння того, що необхідно розуміти під зброєю та вогнепальною зброєю можна враховувати проект Закону України «Про зброю», який було внесено Народними депутатами України Грицаком В. М. (посв. N 098), Пудовим Б. М. (посв. N 290). Цей проект під зброєю розуміє пристрої та прилади, спеціально виготовлені, конструктивно призначені та технічно придатні для неодноразового ураження живої або іншої цілі, які не мають прямого виробничого чи господарсько-побутового призначення. У свою чергу, під вогнепальною зброєю проект розуміє пристрої, конструктивно призначені для механічного враження цілі на відстані снарядом, що одержує направлений рух у стволі за рахунок енергії згоряння вибухових речовин.

При цьому слід особливо звернути увагу на те, що збройне формування повинно не просто мати придатну для використання зброю на озброєнні, але таку зброю мати незаконно (Примітка 2 до статті 260 КК України). У той же час, якщо учасники такого формування зброю мають законно, то відповідно говорити про те, що це збройне формування не можна. Може йтися лише про воєнізоване формування. Так, наприклад, якщо особи отримали зброю у межах правового режиму воєнного стану та в порядку Закону України “Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України”, а також об’єдналися у воєнізовані групи за умови обізнаності учасників щодо наявності зброї, то такі дії не підпадають під створення не передбачених законом збройних формувань або участь у їх діяльності (частина 2 статті 260 КК України).

Крім того, використовуючи системний спосіб тлумачення статті 260 КК України варто говорити про можливість збройних формувань мати на озброєнні не лише придатну для використання вогнепальну, вибухову чи іншу зброю, але й військову техніку. Так, у частині 3 статті 260 КК України передбачено кримінальну відповідальність за керівництво зазначеними в частинах першій або другій цієї статті формуваннями, їх

фінансування, постачання їм зброї, боєприпасів, вибухових речовин чи військової техніки.

11. Не передбачені законом воєнізовані та збройні формування організуються та функціонують на засадах єдиноначальності. Про це безпосередньо вказано у примітці 1 до статті 260 КК України. Враховуючи те, що збройні формування мають такі ж ознаки як і воєнізовані формування за виключенням того, що вони не законно мають на озброєнні придатну для використання вогнепальну, вибухову чи іншу зброю, то єдиноначальність виступає принципом і їх діяльності.

12. В основі функціонування не передбачених законом воєнізованих та збройних формувань лежить система підпорядкованості. Така характеристика доповнює та продовжує попередню характеристику і полягає у виділенні тих суб'єктів, які можуть здійснювати керівництво не передбаченими законом воєнізованими та збройними формуваннями. Законодавець діяльність з керівництва ними розглядає як таку, що має підвищену ступінь суспільної небезпеки та закріплює відповідальність за неї у частині третій статті 260 КК України.

А. А. Вознюк зазначає, що система підпорядкування та єдиноначальності свідчать про те, що на найвищому рівні керівництва не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань перебуває одна особа. Причому можуть бути наявні й керівники нижчих рівнів ієрархії. Єдиноначальність означає наділення керівника воєнізованого формування повноваженнями щодо керівництва формуванням, зокрема надання йому права одноособово ухвалювати рішення та віддавати накази, а також забезпечення виконання зазначених рішень. Підпорядкованість виявляється в тому, що учасники не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування перебувають під впливом та владою керівника такого формування, підкоряються йому й залежать від нього. У не передбаченому законом воєнізованому або збройному формуванні дисципліною слід уважати встановлений у ньому порядок, який є обов'язковим для всіх його членів. Проте це не виключає випадків його порушення.

13. Неухильне забезпечення дисципліни, яка має велику кількість спільних ознак з військовою дисципліною. За аналогією з військовою дисципліною можна сказати, що така дисципліна полягає у бездоганному і

неухильному додержанні всіма учасниками не передбачених законом воєнізованих та збройних формувань порядку й правил, установлених їх відповідними суб'єктами (керівниками, засновниками тощо).

Стосовно субординації, підпорядкування та дисципліни В. О. Навроцький вважає, що вони включають: поділ формування на підрозділи із визначенням особового складу кожного із них і підпорядкованості відповідних структурних частин; установлення військових чи інших звань; дотримання субординації; використання однострою, знаків розрізнення; застосування засобів впливу й заохочення, характерних для війська, тощо. Причому формуваннями слід уважати організації, які складаються з відносно самостійних підрозділів.

З наведеним переліком ознак у цілому можна погодитися за виключенням того, що у таких підрозділах можуть встановлюватися військові звання. Адже військові звання є тими званнями, що встановлюються законом та присвоюються особам, що реалізують військовий обов'язок. Ми вважаємо, що стосовно незаконних воєнізованих та збройних формувань можна говорити про звання, які подібні до військових. У свою чергу, А. А. Вознюк указує на те, що у не передбаченому законом воєнізованому або збройному формуванні дисципліною слід уважати встановлений у ньому порядок, який є обов'язковим для всіх його членів. Проте це не виключає випадків його порушення.

14. Проведення військової або стрійової чи фізичної підготовки. А. О. Конончук указує на те, що буквально тлумачення цієї ознаки засвідчує, що вона містить альтернативні елементи: у таких формуваннях можуть проводитися як усі види підготовки (військова, стрійова та фізична), так і лише одна з них.

Висновки. Не передбачені законом воєнізовані та збройні формування: 1) не передбачені, не врегульовані законом або прямо заборонені ним; 2) не входять до механізму Української держави; 3) мають свою відносно стійку внутрішню структуру військового типу з розподілом обов'язків, а також з наявністю тих структур (осіб), що здійснюють управління ними; 4) не можуть комплектуватися чинними військовослужбовцями; 5) постійно повинна здійснюватися бойова та мобілізаційна готовність, а також боєздатності; 6) має особливий (воєнізований) характер відносин

(типу військово-службових) та методів діяльності; 7) цілі та завдання формулюються особами, що їх створюють та здійснюють керівництво ними; 8) на них не покладаються на офіційному рівні завдання щодо оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів; 9) вони можуть бути придатними до фактичного ведення воєнних (бойових) дій; 10) воєнізовані

формування не можуть мати на озброєні зброю, а для збройних формувань така ознака є обов'язковою; 11) організовуються та функціонують на засадах єдиноначальності; 12) підпорядкування; 13) дисципліни, яка має велику кількість спільних ознак з військовою дисципліною; 14) здійснюється проведення військової або стрійової чи фізичної підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний Кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131
2. Богуцький В. В., Григоренко С. І. Юридична відповідальність у системі військового управління (теоретико-управлінський аспект) : монографія / В. В. Богуцький, С. І. Григоренко. Харків : Юрайт, 2022. 180 с.
3. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., доповн. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина. 492 с.
4. Вознюк А. А. Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань: актуальні проблеми кримінальної відповідальності. Актуальні проблеми застосування кримінального законодавства : матеріали круглого столу (Київ, 5 листоп. 2015 р.). Київ : Ін-т кримін.-виконав. служби, 2015. С. 46.
5. Конончук А. О. Кримінально-правова характеристика створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань та участі в них : дис... докт. філософ. : 081 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. 197 с.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [А. М. Бойко, Л. П. Брич, В. К. Гришук та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 9-те вид., переробл. та доповн. Київ : Юрид. Думка, 2012. 825 с.
7. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., доповн. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина. 535 с.
8. Робак В. А. Кримінальна відповідальність за створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2008. 188 с.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2023

Стаття рекомендована до друку 17.05.2023

E.I. HRYGORENKO

PhD (Law), associate professor,

Associate Professor of the Department of State and Legal Disciplines,
consultant to the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine
on matters of national security, defense and intelligence

E-mail: grigorenkozakon@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5305-1712>

V.N. Karazin Kharkov National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

O.S. PEREDERII

PhD (Law), associate professor,

Associate Professor of the Department of State and Legal Disciplines

E-mail: perederii@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4898-876X>

V.N. Karazin Kharkov National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

M.G. CHALIY

teacher of the department of military law

E-mail: rabinovich06111980@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2182-3455>

Military Legal Institute
Yaroslav the Wise National Law University
Kharkiv, 61057, str. Pushkinska, 77

THE ESSENCE AND CHARACTERISTICS OF PARAMILITARY AND ARMED FORMATIONS NOT PROVIDED FOR BY LAW IN TERMS OF CRIMINAL LIABILITY FOR THEIR CREATION (ARTICLE 260 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE)

ANNOTATION. The article analyzes the essence and characteristics of paramilitary and armed formations not provided for by law in terms of criminal liability for their creation, which is provided for in Article 260 of the Criminal Code of Ukraine. Attention is drawn to the fact that the notes to the article and Article 260 of the Criminal Code of Ukraine do not reveal all the signs of paramilitary and armed formations not provided for by law. So, in particular, note 1 does not indicate signs of illegal paramilitary formations at all. All the above signs are characteristic of paramilitary formations provided for by law. As regards note 2, which refers to armed groups, among the signs that indicate their illegal nature there is only one, namely the illegal possession of usable firearms, explosives or other weapons.

The authors express a position according to which in order to provide a meaningful characterization of paramilitary and armed formations not provided for by law, it is necessary to start from the features of military and paramilitary formations provided for by law, which exist in the doctrine of military law. Based on this, the essential features of paramilitary and armed formations not provided for by law include the following: 1) not provided for, not regulated by law or directly prohibited by it; 2) are not included in the mechanism of the Ukrainian state; 3) have their own relatively stable internal military-type structure with the division of duties, as well as the presence of those structures (persons) that manage them; 4) cannot be staffed by military personnel; 5) combat and mobilization readiness, as well as combat capabilities, must be constantly carried out; 6) has a special (paramilitary) nature of military-service relations and methods of activity; 7) goals and objectives are formulated by the persons who create them and manage them; 8) they are not entrusted at the official level with tasks related to the defense of Ukraine, the protection of its sovereignty, state independence and national interests; 9) they may be suitable for the actual conduct of military (combat) operations; 10) paramilitary formations cannot carry weapons, and for armed formations such a sign is mandatory; 11) are organized and function on the basis of unity; 12) subordination; 13) a discipline that has a large number of common features with military discipline; 14) military or military or physical training is carried out.

KEY WORDS: *paramilitary formations not provided for by law, armed formations not provided for by law, military formations, creation of paramilitary and armed formations not provided for by law.*

REFERENCES

1. Kryminalnyi Kodeks Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 r. № 2341-III. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2001. № 25-26. St. 131. (in Ukrainian)
2. Bohutskiy V. V., Hryhorenko Ye. I. Yurydychna vidpovidalnist u systemi viiskovoho upravlinnia (teoretyko-upravlinskyi aspekt) : monohrafiia / V. V. Bohutskiy, Ye. I. Hryhorenko. Kharkiv : Yurait, 2022. 180 s. (in Ukrainian)
3. Kryminalnyi kodeks Ukrainy : nauk.-prakt. koment. : u 2 t. / za zah. red. V. Ya. Tatsiia, V. P. Pshonky, V. I. Borysova, V. I. Tiutiuhina. 5-te vyd., dopovn. Kharkiv : Pravo, 2013. T. 2 : Osoblyva chastyna. 492 s. (in Ukrainian)
4. Vozniuk A. A. Stvorennia ne peredbachenykh zakonom voienizovanykh abo zbroinykh formuvan: aktualni problemy kryminalnoi vidpovidalnosti. Aktualni problemy zastosuvannia kryminalnoho zakonodavstva : materialy kruhloho stolu (Kyiv, 5 lystop. 2015 r.). Kyiv : In-t krymin.-vykonav. sluzhby, 2015. S. 46. (in Ukrainian)
5. Kononchuk A. O. Kryminalno-pravova kharakterystyka stvorennia ne peredbachenykh zakonom voienizovanykh abo zbroinykh formuvan ta uchasti v nykh : dys... dokt. filosof. : 081 / Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav. Kyiv, 2021. 197 c. (in Ukrainian)
6. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy / [A. M. Boiko, L. P. Brych, V. K. Hryshchuk ta in.] ; za red. M. I. Melnyka, M. I. Khavroniuka. 9-te vyd., pererobl. ta dopovn. Kyiv : Yuryd. Dumka, 2012. 825 c. (in Ukrainian)
7. Kryminalnyi kodeks Ukrainy : nauk.-prakt. koment. : u 2 t. / za zah. red. V. Ya. Tatsiia, V. P. Pshonky, V. I. Borysova, V. I. Tiutiuhina. 5-te vyd., dopovn. Kharkiv : Pravo, 2013. T. 2 : Osoblyva chastyna. 535 c. (in Ukrainian)
8. Robak V. A. Kryminalna vidpovidalnist za stvorennia ne peredbachenykh zakonom voienizovanykh abo zbroinykh formuvan : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08. Kyiv, 2008. 188 c. (in Ukrainian)

The article was received by the editors 09.04.2023

The article is recommended for printing 17.05.2023

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-22>

УДК: 343.132.2

С. С. ТЕРЕЩУК

кандидат юридичних наук, старший викладач

кафедри кримінально-правових дисциплін

E-mail: serg_ter@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7263-4155>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ ЩОДО АРЕШТУ МАЙНА НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Стаття присвячена висвітленню однієї із складніших та найсуворіших дій у кримінальному провадженні, а саме теоретично-практичних питань накладення арешту та значення учасників даної процесуальної дії під час її проведення. Проаналізовано чинне законодавство, котре регламентує накладення арешту, запропоновано внесення певних коректив у чинний КПК України. Наголошено на необхідності кримінально-процесуального уточнення суб'єктів, котрі мають право приймати участь під час розгляду кримінального провадження, відзначено, що застосування належної правової процедури сприятиме забезпеченню захисту прав і свобод людини у кримінальному провадженні

Короткий зміст основних результатів дослідження: Запропоновано шляхи вирішення процесуальних аспектів накладення арешту, а також процесуальні можливості щодо оскарження власником майна процесуальних дій сторони обвинувачення у кримінальному провадженні, а також запропоновано можливість подання доказів стороні обвинувачення власником майна, у випадку накладення обтяжень стороною обвинувачення.

Висновки. Проаналізовано чинне законодавство, котре регламентує накладення арешту на майно у кримінальному провадженні, а також судову практику з даних з питань накладення арешту на майно особи, запропоновано шляхи удосконалення чинного законодавства України щодо можливості власника майна, на яке було накладено арешт реалізовувати свої права передбачені Конституцією України під час досудового розслідування

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кримінальне провадження, обшук, арешт, слідчо (розшукові) дії, суддя, слідчий суддя, , слідчий, детектив, прокурор, адвокат, досудове розслідування, КПК України, Конституція України, адвокат, сторона обвинувачення, слідчий суддя, суд, ухвала суду, права і свободи людини.

Як цитувати: Терещук С.С., Процесуальні аспекти оскарження рішень щодо арешту майна на стадії досудового розслідування *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2023. Вип. 35. С. 193-197. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-22>

In cites: Tereshchuk S.S. (2023). Procedural aspects of appeals against decisions on seizure of property at the stage of pre-trial investigation. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (35), P. 193-197. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-22> (in Ukrainian).

Вступ. КПК України є досить прогресивним актом законодавства і містить чимало норм, які мають на меті сприяти змагальності сторін у кримінальному процесі та реальному, захисту прав і законних інтересів його учасників.

Але не у всіх випадках процесуальне визначення «сторони рівні у своїх можливостях надавати докази» відповідає дійсності.

Однією із найрозповсюдженіших слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні є обшук, після проведення обшуку сторона обвинувачення на протязі 24 годин повинна накласти арешт на майно

вилучене під час обшуку, також виникають непоодинокі випадки ініціювання накладення арешту на майно в рамках ст. 170 КПК України, коли сторона обвинувачення ініціює позбавлення за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження або користування майном, щодо якого існує сукупність підстав чи розумних підозр вважати, що воно є доказом злочину, підлягає спеціальні конфіскації у підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації у юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна.

Пріоритетним завданням арешту майна є запобігання можливості його приховування, пошкодження, псування, знищення, перетворення, відчуження. Непоодинокі випадки вилучення стороною обвинувачення майна, котре відношення до кримінального провадження або взагалі немає або має лише опосередковане. У подальшому тягар доведення відсутності доказового значення

Вивченням даного питання займалися багато правників: А.Р., Туманянц О.В. Салманова, С.М. Гусаров, О.О. Юхно, С.Є. Абламський, В.І. Фаринник, О.Г. Шило але на теперішній час дане питання лишається досі відкритим.

Метою даної статті є висвітлення кримінально-процесуальних аспектів оскарження арешту власником майна, запропонувати шляхи їх вирішення.

Результати дослідження. Згідно з положенням ст. 64/2 КПК України третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт, може бути будь-яка фізична або юридична особи. Третя особа, щодо майна якої і вирішується питання про арешт, виникають з моменту звернення прокурора до суду клопотання про арешт майна. 3-я особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, має права та обов'язки, передбачених цим кодексом для підозрюваного обвинуваченого, в частині, що стосується арешту майна. 3-я особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, повідомляється про прийняття процесуальні рішення в кримінальному провадженні, що стосуються арешту майна, та отримують їх копію випадку та в порядку, встановлених КПУ України

Відповідно до п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України учасники кримінального провадження сторони - кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, інша особа, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування, особа, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію), заявник, у тому числі викривач, свідок та його адвокат, понятий, засталодавець, перекладач, експерт, спеціаліст, представник персоналу органу пробації,

секретар судового засідання, судовий розпорядник.

Таким чином працівники правоохоронних органів реалізують свої повноваження щодо всебічного повного та об'єктивного розслідування кримінального провадження та періодично зловживають процесуальними правами, шляхом накладення арешту навіть на ті речі, котрій можуть і не знадобиться час досудового розслідування, а для володільця майна такі речі є життєво необхідними наприклад документи котрій підтверджують право власності або комп'ютерна техніка без котрої неможливо працювати підприємцям.

Через те що КПК України передбачає захист прав особи яка є власником майна вилученого під час кримінального провадження лише тоді коли стосовно цього майна є клопотання про арешт, у тому випадку коли арешт вже накладено є можливість оскаржити до суду апеляційної інстанції ухвалу слідчого судді про накладення арешту. Подаючи клопотання про закриття провадження або інші клопотання У більшості випадків сторона обвинувачення відмовляє тому що вважає, що подавати клопотання може лише сторона кримінального провадження якою володілець майна не є. Тому на наш погляд володілець того майна, яке є предметом кримінального провадження або фігурує кримінальному провадженні процесуально обмежений у можливостях захисту своєї власності, а також інших правах прав передбачених основним законом.

Відповідно до Постанови Пленуму Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ №5 від 03 червня 2016 року «Про судову практику в справах про зняття арешту з майна», а саме частиною 3 пункту 1 зазначено, що за наявності кримінального провадження власник чи інший володілець майна може звернутися до суду за захистом свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного права власності у загальному порядку. Після підтвердження цього права зазначена особа, як і титульний власник майна, у тому числі й особа, яка не є учасником кримінального провадження, має право на звернення з клопотанням про скасування арешту та вирішення інших питань, які безпосередньо стосуються її прав, обов'язків чи законних інтересів, у порядку, передбаченому статтями 174, 539 Кримінального процесуального кодексу

України до суду, що наклав арешт чи ухвалив вирок.

Згідно з п. 7 ч. 2ст. 131 КПК України, арешт майна є одним із заходів забезпечення кримінального провадження. У відповідності до п. 1 ч. 3ст. 132 КПК України, застосування заходів забезпечення кримінального провадження не допускається, якщо слідчий, прокурор не доведе, що існує обґрунтована підозра щодо вчинення кримінального правопорушення такого ступеня тяжкості, що може бути підставою для застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Беручи до уваги статтю першу протоколу №1 Конвенції про захист прав і основоположних свобод, де зазначено, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права.

Статтею 41 Конституції України, передбачено, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право власності є непорушним.

У відповідності до усталеної практики Європейського Суду з прав людини, в справі «Спорронг і Лоннрот проти Швеції» від 23 вересня 1982 р., для з'ясування наявності порушення цього положення ЄСПЛ має встановити, чи було забезпечено справедливу рівновагу між вимогами загальних інтересів суспільства та вимогами захисту основних прав людини. Забезпечення такої рівноваги є невід'ємним принципом всієї Конвенції, що відбито в структурі ст. 1 Протоколу №1 Європейської конвенції з прав людини.

У більшості випадків сторона обвинувачення посилається на те, що певна річ або майно є речовим доказом, тому на нього треба накласти арешт.

Під час судового розгляду встановлено недостатність одного лише посилання слідчого на те, що майно є речовим доказом по даній справі, а тому таке майно підлягає арешту.

Європейський суд з прав людини неодноразово у своїх рішеннях в тому числі щодо України констатував, що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції, повинно тлумачитися у

світлі Преамбули Конвенції, відповідна частина якої проголошує верховенство права спільною спадщиною Високих Договірних Сторін. Одним з основоположних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, який передбачає дотримання принципу *res judicata*, тобто принципу остаточності рішення, згідно з яким жодна із сторін не має права домагатися перегляду остаточного і обов'язкового рішення лише з метою повторного слухання справи і постановлення нового рішення. Відхід від цього принципу можливий лише коли він зумовлений особливими і непереборними обставинами (див. п. 46 рішення у справі «Устименко проти України», п.п. 51,52 рішення у справі «Рябих проти Росії», п. 31 рішення у справі «Марушин проти Росії», п. 61 рішення у справі "Брумареску проти Румунії").

Головним завданням статті першої Першого протоколу до конвенції є запобігання свавільному захопленню власності, конфіскації, експропріації та інших порушень безперешкодного користування своїм майном. Європейський суд з прав людини неодноразово зазначав на необхідність дотримання справедливої рівноваги між інтересами суспільства та необхідністю дотримання фундаментальних прав окремої людини (рішення у справах *Spreng and Lonroth v Sweden* від 23.09.82, «новоселецький проти України» від 11.03.2003, «Федоренко проти України» від 1.06.2006).

Згідно до ст. 94 КПК України «1. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів - з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення. Жоден доказ не має наперед встановленої сили».

Як вбачається з вищенаведеної норми, все зовсім не так безнадійно, адже закон чітко і недвозначно вказує на те, що оцінка доказів - це обов'язкова процесуальна діяльність, яку зобов'язані здійснювати всі без винятку суб'єкти кримінального процесу, які уповноважені приймати у кримінальному провадженні процесуальні рішення. Тобто, слідчий, прокурор і слідчий суддя, приймаючи певне процесуальне рішення, що впливає на права, обов'язки або процесуальний статус

осіб чи їх майна, в обов'язковому порядку повинні оцінити ті докази, які є у їхньому розпорядженні, та лише за наслідком такої оцінки, керуючись внутрішнім переконанням, приймати процесуальне рішення, яке і буде посправжньому законним. А власники майна не мають можливість подати докази стосовно свого майна на етапі досудового розслідування у кримінальному провадженні, тобто мають, але коли коли розглядеться питання про арешт майна.

Відповідно до положень статті 64 – 2 КПК України, третьою особою, щодо майна якої вирішується питання про арешт, може бути будь-яка фізична або юридична особи.

Третьою особою, щодо майна якої вирішується питання про арешт, виникають з моменту звернення прокурора до суду із клопотанням про арешт майна.

Висновок. Чинний КПК України передбачає можливість захисту прав і свобод власника майна лише під час судового розгляду слідчим суддею або на стадії підготовчого судового засідання, та подачі клопотань стосовно цього майна стороні обвинувачення але подавати докази котрі спростовували або будь-яким іншим чином заперечували відношення певного об'єкту до скоєного кримінального правопорушення не передбачено, оскільки подавати докази на стадії досудового розслідування можуть лише сторони кримінального провадження.

Вважаємо за необхідно доповнити положення ст. 170 КПК України: «Володільці майна можуть подавати докази, котрі спростовували відношення їх майна до події кримінального правопорушення на стадії досудового розслідування».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. КПК України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Tet>
2. Про судову практику в справах про зняття арешту з майна. Постанова Пленуму Вишого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. 03.06.2016 № 5 .URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-16#Text>
3. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text
4. Конституція України від 28.06.1996 р. станом на 22 січня 2018 р. Харків : Право, 2018. 76 с.
5. Європейський суд з прав людини. Справа «Спорронг і Лоннрот проти Швеції (Case of Sporrong and Lonnoth v. Sweden) URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098#Text
6. Європейський суд з прав людини. Справа «Устименко проти України». URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b27#Text

Стаття надійшла до редакції 08.04.2023

Стаття рекомендована до друку 24.05.2023

S.S. TERESHCHUK

PhD (Law), senior lecture in the
Department of Criminal Law

E-mail: serg.ter@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7263-4155>

V.N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody Square, 4

PROCEDURAL ASPECTS OF APPEALS AGAINST DECISIONS ON SEIZURE OF PROPERTY AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION

ANNOTATION. *Introduction.* The article is devoted to the coverage of one of the most complex and severe actions in criminal proceedings, namely, the theoretical and practical issues of imposing an arrest and the importance of the participants in this procedural action during its implementation, the current legislation regulating the imposition of an arrest is analyzed, certain corrections are proposed in the current Code of Criminal Procedure of Ukraine. The need for criminal procedural clarification of the subjects who have the right to participate during the consideration of criminal proceedings was emphasized, it was noted that the application of the proper legal procedure will contribute to the protection of human rights and freedoms in criminal proceedings

Summary of the main results of the study. Proposed several ways to solve the procedural aspects of the seizure, as well as procedural opportunities for the property owner to challenge the procedural actions of the prosecution in criminal proceedings, as well as the possibility of presenting evidence to the prosecution by the property owner, in case of imposition of burdens by the prosecution.

Conclusions. The current legislation, which regulates the seizure of property in criminal proceedings, as well as judicial practice based on the data on the seizure of a person's property, is analyzed, and ways of improving the current legislation of Ukraine regarding the ability of the owner of the seized property to exercise his rights provided for by the Constitution of Ukraine are proposed. during the pre-trial investigation.

KEYWORDS: *criminal proceedings, search, arrest, investigative (search) actions, judge, investigating judge, investigator, detective, prosecutor, lawyer, pre-trial investigation, Criminal Procedure Code of Ukraine, Constitution of Ukraine, lawyer, prosecution, investigating judge, court, decision court, human rights and freedom.*

REFERENCES

1. Communist Party of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. (in Ukrainian)
2. On judicial practice in cases of removal of seizure from property. Resolution of the Plenum of the Higher Specialized Court of Ukraine on consideration of civil and criminal cases. 03.06.2016 No. 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-16#Text>. (in Ukrainian)
3. Protocol to the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text. (in Ukrainian)
4. Constitution of Ukraine dated June 28, 1996 as of January 22, 2018. Kharkiv: Pravo, 2018. 76 p. (in Ukrainian)
5. European Court of Human Rights. Case of Sporong and Lonroth v. Sweden (Case of Sporong and Lonroth v. Sweden) URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098#Text. (in Ukrainian)
6. European Court of Human Rights. The case "Ustymenko v. Ukraine". URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b27#Text. (in Ukrainian)

The article was received by the editors 08.04.2023

The article is recommended for printing 24.05.2023

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Вісник Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ПРАВО»

ВИПУСК 35

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: А.А. Дьякова

Підписано до друку 20.12.2023 р. Формат 60×84 1/8
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 13,8. Обл.-вид. арк. 17,3

Наклад 100 пр. Зам. №27/2023
Ціна договірна

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3367 від 13.01.2009.

Видавництво: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
тел. +380-057-705-24-32
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК №3367 від 13.01.2009 р.